केल्यानें होत आहे रे I आधीं केलेंची पाहिजे II

Bhartiya Shikshan Prasarak Sanstha Amabajogai's

Shri Siddheshwar Mahavidhalaya, Majalgaon

Dist.Beed. M.S. India.

Internal Quality Assurance Cell

Criterion 3: Research,Innovations and Extension

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

2019-20

IQAC Coordinator
Co-Ordinator
I Q A C
Shri Siddheshwar Mahavidyalaya
Majalgaon Dist. Beed (M.S.)

Website:www.ssmm.ac.in

Principal
Shri Siddheshwar Mahavidyalaya
Majalgaon,Dist.Beed 431 131

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

Sr.No.	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the		
							Link to website of the Journal	Link to article / paper / abstract of the article	Is it listed in UGC Care list
1	Educational development Of Marathwa	Dr.G.P. Phasale	History	Vidywarta, Peer Reviewe	2019-20	ISSN: 2319-9318			
2	Maharastratil Purogami Chalwalit Co. Dr. Narendra dabholkaranche Yogdan	Dr.G.P. Phasale	History	Akshar Wangmay Care li	2019-20	ISSN: 2229-4929			
3	सामाजिक सुरक्षा आणि वृध्द कल्याण कार्यक्रम पान क्र. १७१ ते १७५	Dr. T.P. Sondage	Sociology	विध्यावार्ता 6.021	2019-20	२३१९ ९३१८	www.vidyawarta.com		
4	मराठवाडा विद्यापीठा अंतर्गत समाजशास्त्र विषयाची वाटचाल	Dr. T.P. Sondage	Sociology	समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका 7.041	2019-20	२२३०-७७४५			
5	भारतीय समाजातीलशिक्षणामधीललिंगभेदभाव	Dr. T.P. Sondage	Sociology		2019-20		www.jetir.org		
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री मुक्तीच्या कार्यातील योगदान	Dr. T.P. Sondage	Sociology	विध्यावार्ता	2019-20	२३१९ ९३१८	www.vidyawarta.com		
7	Measures of Sustainable Development	Dr.M.P.Deshmukh	Economics	Our Heritage 6.1	2019-20	0474-9030			
8	Measures on Women Empowerment.	Dr.M.P.Deshmukh	Economics	On line Journal ugc care list 7.141	2019-20	23198648			
9	EFFECT OF PHYSICAL ACTIVITY ON MENTAL HEALTH AND ILLNESS	Dr. U. R. Sadegaonkar	Sports	THINK INDIA(Quarterly Journal)	2019-20	ISSN:0971-1260			
10	COMPARATIVE SURVEY IN SCHOOL CHILLDREN OF MAJALGAON TAHASIL SELECTED POSTURAL DEFORMITIES IN SCHOOL	Dr. U. R. Sadegaonkar	Sports	OUR HERITAGE (UGC Care Journal)	2019-20	ISSN:0474-9030			

11	EFFECT OF YOGA THERAPY ON ANXIETY OF WOMEN Peg.no.- 193-194	Dr. U. R. Sadegaonkar	Sports	INTERNATIONAL JOURNAL OF PHYSICAL EDUCATION HEALTH & SPORTS SCIENCES0.641(ISRA)	2019-20	ISSN:2279-0306	www.jesjalna.org		
12	Studies on Physico-Chemical Analysis of Water Pollution of Sindhphana River in Majalgaon City (Ms)., pp. 334-335.	Dr.V.V. Borgaonkar	Chemistry	JOURNAL OF GLOBAL RESOURCES Volume 5 (02) I, July 2019 Peer Reviewed	2019-20	ISSN: 2395-3160 (Print)			
13	Study Of Gamma Absorption Properties Of Water Soluble Carbonate Compounds At Different Energy Levels.PP-553-563	Dr.S.R. Mitkar	Physics	Our Heritage (UGC Care Listed) Vol-68, Special Issue-12, 4th February 2020	2019-20	ISSN: 0474-9030			
14	Nonlinear Optical Properties Of TATB Using Quantum Chemical MethodsPP-582-590	Dr.S.R. Mitkar	Physics	Our Heritage (UGC Care Listed) Vol-68, Special Issue-12, 4th February 2020	2019-20	ISSN: 0474-9030			
15	Nonlinear Optical Properties Of TATB Using Quantum Chemical Methods(582-590)	Dr.V.P. Deshmukh	Physics	Our Heritage	2019-20	ISSN-0474-9030			
16	WATER CONSERVATION	Dr. C.S. Kodarkar	Physics	Peer Reviewed &Indexed Journal The Role Of Women In Global Development	2019-20	2319-8648			
22	Millets for Healthy life Page no-76	Dr.G.B.Honna	Botany	JOURNAL Peer Reviewed	2019-20	ISSN: 0974-6323 (Print)			
23	Planktonic Biodiversity and its importance role in fish production on Majalgaon Dam reservoir, Maharashtra State. India.	Dr.S.B. Ingole	Zoology	Think India Journal ISSN: 0971-1260Vol-22, Special Issue-31	2019-20	ISSN: 0971-1260	www.thinkindiajournel.com		
24	BIODIVERSITY OF FRESH WATER FISHES ON MAJALGAON DAM IN MAHARASHTRA STATE, INDIA.	Dr.S.B. Ingole	Zoology	JOURNAL OF GLOBAL RESOURCES A Biannual International Peer Reviewed Journal	2019-20	ISSN: 2395-3160			

17	Millets for Healthy leaf	Dr. P.G.Ghadsing	Botany	Ecology and FisheriesVol.-13	2019-20	ISSN 0974-6323			
18	Devkinandan shukl ke katha sahitya me yatharh bodh	Dr.Ushamwar G.B.	Hindi	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	2019-20	ISSN 2349-638x 5.707			
19	ManviAdhikar v Dalit	Dr.Morale S.R.	Pol. Science	Vidywarta, Peer Reviewed	2019-20	ISSN- 2319-9318			
20	Gender Equality and Humanright	Dr.Morale S.R.	Pol. Science	Vidywarta, Peer Reviewed	2019-20	ISSN- 2319-9318			
21	Concept of Gram Swaraj by Mahatma Gandhi	Dr.Morale S.R.	Pol. Science	Global Research View	2019-20	ISSN-2456-9658			
22	Impact and Solution of Global Warming	Dr.Morale S.R.	Pol. Science	Ajanta Prakashan	2019-20	ISSN-2277-5730			
23	Vigyan ani Adhyatm Adwait Bhav-Saskrut Bhasheche Mahatv	Dr.S.S. Kulkarni	Physics	International Interdiciplinary Journels	2019-20	ISSN- 2454-7905			
24	Vaishvikaran Ke Daur me Hashyepar Raha Aadivasi Sahitya Aur Samaj	Dr.Y.R.Mulye	Hindi	Research Journey Maltidisciplinary international E-Research Journal Prashant Publications,Jalgaon	2019-20	ISSN 2348-7143			
25	Samkalin Bhartiy Samaj me Udhay Prakash Ki Kahaniya Page Num.175	Dr.Y.R.Mulye	Hindi	Shodhsarita An International Bilingual Peer Reviewed Refveeed Research Journal	2019-20	ISSN 2348-2397			
26	Aap ka Banti Upanyas Me Banti Ki Mansik Viklangta Page Num.14	Dr.G.B. Ushamwar	Hindi	Bhartiy Samaj Aur Viklang Vimarsh,Bhartiy Samaj Aur Viklang Vimarsh, www.publishjournal,co..in	2019-20	ISSN 2319-8648	www.publishjournal,co.in		
27	Kinnaro ke Jivan Ki sanvednaho ka Lekha jokha Page Num. 71	Dr.G.B. Ushamwar	Hindi	Ekkisavi Sadi ke Hindi Sahitya Me Chitrit Vividh Vimarsh, www.aiirjournal.com	2019-20	ISSN 2349-638x	www.aiirjournal.com		

28	Use of Technology and E-Content in Teaching and Learning organized by Deogiri College, A'bad. 34-36	Dr.P. M. Rathod	Math's	Cronological Humanities and cultural studies	2019-20	ISSN 2454-5503			
29	National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry And Maths organized by Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon (Page: 374-384)	Dr.P. M. Rathod	Math's	Our Heritage	2019-20	ISSN 0474-9030			
30	Role of ICT teaching in quality improvement	Dr.G.P. Phasale	History	Research journey international research journal	2019-20	2348-7143			
31	Diversity conservation status and medicinal plant of the euphorbia	Dr. P.G.Ghadsing	Botany	Journal of research and d	2019-20	2230-9578			
32	Low cost carbon cathode for natural dye synthesizer solar cell	Dr.S.S. Kulkarni	Physics	Innovare journal of sciences	2019-20	2322-5496			
33	E prashasan Aacharya ne sarvjanik takarari ke nivaaran	Dr Sunil Patil	Pub.Adm.	Hi-Tech research analysis	2019-20	2331-6671			
34	Mahatma Jyotiba fule Thor prabodhankar	Dr Ramesh Gatkal	Marathi	Vidya varta research journal	2019-20	2319-9318	www.vidyawarta.com		
35	Jagatikarnacha Marathi sahitya varil prabhav	Dr Ramesh Gatkal	Marathi	Current global reviewer	2019-20	2319-8648	www.rjournels.co.in		

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue August 2019

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने इतिहास विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र

19-20

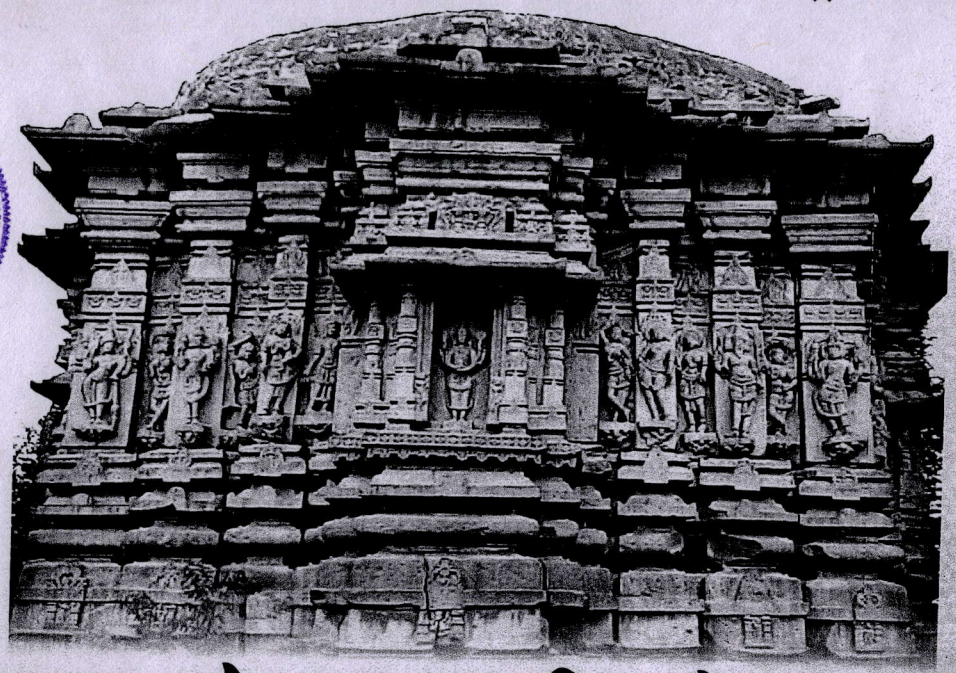

मराठवाडा प्रदेशाचा प्रवाहित होणारा इतिहास

(इ.स.पूर्व ते इ.स.२०१९)

संपादक
डॉ.मुकूंद अ.देवर्षी

39) मराठवाडयाच्या विकासात राजकीय नेतृत्त्वाचे योगदान - एक ऐतिहासिक संदर्भ - मा.ना.गोपीनाथ मुंडे
प्रा.डॉ. राधाकृष्ण ल. जोशी, कडा, ता. आष्टी, जि. बीड ||129

40) "विठ्ठलराव नाईक आणि भाटेगांवच्या रोहिल्याची एक यशस्वी ॲक्शन"
प्रा.मंहेद्र मोतीराम इंगळे, कळमनुरी - डॉ.बी.एस.क्षिरसागर , हिंगोली ||131

41) मराठवाडा प्रदेशाच्या विकासातील समस्या व उपाय
काळुशे किशोर नारायण, परळी वै. ||133

42) मराठवाड्यातील मंदिर स्थापत्य
डॉ.अशोक कडुभाऊ कानडे, जि.अहमदनगर ||135

43) मराठवाड्यातील कला-स्थापत्याचा विकास
प्रा.धनंजय राधाकिशन जवळेकर, जि. अहमदनगर ||138

44) मराठवाडा प्रदेशातील एक महान संत : सर्वज्ञ दासोपंत
प्रा.डॉ.संपदा कुलकर्णी , जि. बीड ||140

45) हैद्राबाद संस्थानाचे भारतातील विलीनीकरणाची भुमिका
प्रा.डॉ.शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे, जि.बीड ||142

46) मराठवाड्यातील संत कवयित्रींचे साहित्य आणि जीवन
प्रा.कविता कोंडपल्ले, जि.बीड ||144

47) हैद्राबादच्या निजामाची काही समाजोपयोगी कामे
प्रा.डॉ. सतीश कदम, तुळजापूर ||146

48) मराठवाड्यातील शिल्पकलेचे सामाजिक जीवनातील योगदान : एक अभ्यास
प्रा.राजकुमार ज्ञानोबा चाटे, अंबाजोगाई ||150

49) वेरुळचे ऐतिहासिक महत्व
प्रा.डॉ.रामभाऊ देवराव काशीद, जि.बीड ||153

50) Crucial Role of SardarVallabhbhai Patel in Integration of Nizam State into India
Mr. Mahesh S. Jadhav, Nanded ||155

51) EDUCATIONAL DEVLOPMENT OF MARATHWADA
Dr.Gorakhnath P. Phasale, Dist.Beed ||158

52) यादवकालीन मंदिर स्थापत्य : माणकेश्वर येथील महादेव मंदिर
डॉ. शिवाजी हरी चौगुले, बोंडले ||162

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

to avoid it. I honestly believe that moderate world opinion shared your view rather than the other. Still, however that may be, everyone who wants to see a peaceful and prosperous India will rejoice, as I do that episode is quietly finished". Thus Sardar Vallabhbhai Patel handled all these issues relating to Hyderabad State in a systematic stern manner and solved the delectated problem into a peaceful end.

References:

1. Abdul Majid Khan, "Life & Speeches of Sardar Patel", Indian Printing Works, New Delhi, 1951.

2. Agarwal MG Lion, "Freedom Fighters of India Vol. 2", Isha Books, Delhi 2008.

3. Durgadas (Ed.),"Sardar Patel's Correspondence 1945-50 Vol. VII", Navjivan Publishing House, Ahmedabad, 1973.

4. "For a United India, Speeches of Sardar Patel 1947-1950", Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, Speech July 5, 1947.

5. Gurumukh Nihal Singh, "Indian States and British India: Their Future Relations", Nand Kishore Brothers Benaras, 1930.

6. Kate, P. V., Marathwadaunder the Nizams, 1724-1948, Delhi: Mittal Publications, 1987.

7. Kulkarni V.B; "The Indian Triumuirate, A Political Biography of Gandhi, Patel, Nehru",BharatiyaVidyaBhavan, Bombay 1969.

8. Menon VP, "The Story of Integration of Indian States", Orient Longman Pvt., Ltd., Delhi, 1957.

9. Munshi K.M; "The End of an Era – Hyderabad Memories",BharatiyaVidyaBhavan, Bombay, 1957.

10. Prasad, Dr. S. N., Operation Polo: The Police Action against Hyderabad, 1948. Historical Section, Ministry of Defense, Government of India, 1972.

❑❑❑

51

EDUCATIONAL DEVLOPMENT OF MARATHWADA

Dr.Gorakhnath P. Phasale
Dept. Of History,
Shri Siddheshwer Mahavidyalaya Majalgaon,
Dist.Beed

Introduction:

Marathwada is a region of the Indian state of Maharashtra. The word "Marathwada" has been used since the times of the Nizams. The region coincides with the Aurangabad Division of Maharashtra. It borders the states of Karnataka and Telangana, and it lies to the west of the Vidarbha and east of Khandesh regions of Maharashtra. The largest city of Marathwada is Aurangabad. Its people speak Marathi and Dakhini.

Methodology:

The present paper is an informative article based on the secondary data in the form of research papers, books, journals, magazines, Newspaper articles, and Government data.

Education during Nizam's Period:

Marathwada was an integral part of the former native state of Hyderabad prior to 1948. Ever since the introduction of modern education Urdu was the medium of instruction throug hout the Nizam territories. Persian and Arabic were the only other languages encouraged, besides English, which was taught as a second language. All the primary and secondary schools were run by the Government. Private enterprises, in education were almost forbidden. Every public activity was looked upon with suspicion even literary activities were considered as political. Permission had to be sought to hold any function social, cultural or otherwise, let alone those of

political nature. Spread of Islamic culture was the main aspect of the educational system during the Nizam's rule.

The establishment of Osmania University gave fillip to Muslim ambitions and aspirations, facilitating the spread of the creed of the rulers. The whole atmosphere of the University was filled with an aroma of Islamic ferver. As a result, other branches of knowledge did not receive the attention that was due. There were special facilities for the education of the sons of Jagirdars and the elite. The history of public instruction in the Nizam's dominions goes back to the reign of Sir Salar Jung, the Prime Minister of Hyderabad (1853-83). He was the first statesman to have taken the steps towards public instruction by founding the Darul - Uloom or Oriental College in the city of Hyderabad which was placed under the Educational Board. In the words of that great statesman, "The Darul-Uloom was to be the centre of oriental learning in the Deccan and the means of diffusing a taste for culture through our own classics." But these efforts were mainly restricted to Hyderabad city. The first step for educating people in the districts of the state was taken in 1859-60 (1269 F). Government ordered opening of two schools, one Persian and the other Vernacular, in every taluka by making provision of Rs. 87 per month per school. Similarly one school at each district headquarters was established by providing Rs. 150.00 per month. The curriculum consisted of Mathematics, History and Geography besides languages (Marathi, Urdu, Arabic, Persian, Telugu and English). The Department of Education was established in 1869-70 and Mr. Wilkinson was appointed as the first Director of Public Instruction. "Madarasae Aliya" was founded in order to provide a sound English and Oriental Education for the sons of jagirdars, both Hindus and Muslims. As regards the introduction of English Education in Marathwada, the year 1874 witnessed the opening of Anglo Vernacular School at Aurangabad. The subjects taught in normal school were History, Geography and Mathematics. Mr. Syed Hussain Bilgrami became the Director of Public Instruction in 1883-84(1293 F). He gave fillip to the establishment of Lower Middle Schools at Nanded, Jalna, Tuljapur, Latur and Bhir in Marathwada in the year 1892 -93. Aurangabad High School was elevated to the rank of Secondary Grade College by the progress of the college was hampered due to plague and subsequently it was abandoned in 1904-05(1314 F).

Later on, Dr. Ross Masood (grandson of Sayyad Ahmad and the founder o f Aligarh University) became the chief officer of the Education Department. He established a Urdu Middle School in every taluka and Urdu High School at district headquarters. Consequently Urdu education contributed to the growth of Muslim impact on the society in general. Similarly, Mr. Mackenzie submitted a new scheme of education. It was decided to convert all rural schools into agricultural schools. Besides this, all urban schools were to teach trade and commerce. The purpose of the scheme was to retain rural messes in villages only. It is well known that majority of the Hindus lived in villages.

Education: Marathwada has four government medical colleges, situated at Aurangabad, Latur, Nanded and Ambajogai. The region also has good government engineering colleges such as SGGS Nanded, Aurangabad Government Engineering College. It also has three major universities, being Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University at Aurangabad, Vasantrao Naik Marathwada Agricultural University at Parbhani, and Swami Ramanand Teerth Marathwada University at NandedThe foundation of agricultural research in Marathwada region of Hyderabad state was laid by the erstwhile Nizam of Hyderabad with the commencement of the Main Experimental Farm in 1918 in Parbhani. During the Nizam's rule

agricultural education was available only at Hyderabad; crop research centers for sorghum, cotton and fruits existed in Parbhani. After independence, this facility was developed further by the Indian government which was renamed as Marathwada Agriculture University on 18 May 1972.

The history of higher education in Marathwada can be traced back to the beginning of this century. There was a government intermediate college affiliated to Madras University, which was closed down in 1904, presumably for want of sufficient number of students. There was no facility of higher education in the region till the establishment of Osmania University in 1923, which established Osmania Intermediate College (Maharashtra, Department of Education, 1957) up to 1950. It was the only college in Marathwada imparting higher education up to intermediate level. In 1950 two more private colleges were established viz. Milind College, Aurangabad & Peoples College, Nanded. Later on due to persistent efforts of the Then education minister of Hyderabad& representatives of the people, Osmania University changed its policy & allowed the opening up of six more colleges in the region during 1954-56. Osmania intermediate college was upgraded to a degree college in 1954 & was taken up by the government in 1956 (Maharashtra, Dept. of Education, 1957). Subsequently there was a demand from the people of Marathwada region for having an independent university for educational development of the region, which would facilitate economical, technological & social development of the region. Therefore Government of Maharashtra appointed a committee under the Chairmanship of Justice S.M.Palnitkar, which recommended an independent university for the region. Since the university has to serve the needs of the whole of Marathwada region it was named as Marathwada University (MU).

1.There are Three universities in the region, however, the needs and problems of the students are not adequately addressed. Quality of education in the region poses a big challenge. Special efforts should be taken to improve the quality of education in these universities.

2.At school education level, privatization has created its own problems and challenges and the education has become costlier.

3.Special efforts should be made to improve quality of government school education, so that 'needy class' gets good education. If required, the technology based teaching through specially trained and focused NGOs should be implemented for a span of five years.

4.Marathwada is known for its backwardness in education and mindset of people. Hence, special efforts should be taken to have competitive examinations of student finishing school.

5. At each district of Marathwada, there should be separate schools for handicapped students.

6. There should be hostels for girl students with good facilities, so that requirements of the 'needy class' are addressed properly.

7.Efforts should be made to haveAyurvedic university, law school, government engineering colleges, Pharmacy and Microbiology colleges in backward districts of Marathwada.

8.Beed is in centre of Marathwada and the district receives lowest rainfall. Currently there is no railway connection to the district. Though the city is on Solapur to Dhule National Highway, the Highway is just for name sake because it has only two lanes. In short, the city and district as a whole are struggling against all odds. It is apparently difficult to establish industry. Hence, it may be developed as a professional and administrative education hub. Government institutes like Administration Training Centre, Police Training Centre, Medical

Training Centre, Technical Training Centre, Sports Training Centre should be established and possibility of shifting important decision making authorities of Government to this district should be considered for growth of this location.

Major Causes of Backwardness of Marathwada Region: More than three decades of economic planning, Marathwada has changed from the position of a backward economy into what may be called an intermediately developed economy. What we mean by the backwardness in the context is that the economic growth what have been faster but for some of the inconsistencies that development during the process of planning. Some of these are:22

·**Slow Rate of Growth in Agriculture:** With few exceptions of high yielding varieties and irrigation programs, most of the activities in agricultural sector remained backward and agriculture in Marathwada for many peasants continued to be subsistence type. The unresponsiveness and the lag of this sector created stress and strains on the economy in the form of food shortages, scarcity of essential raw materials, and substantial rise in the price of essential commodities which have become beyond the reach of middle and poor classes due to phenomenal inflationary pressure. These led to distort wage-rates with the consequent adverse effect on industrial profits and economic growth.

·**Undesirable Population Transfer:** Another striking features noticed was the mad of rush to few cities (Aurangabad, Jalna, Nanded & Latur) during the last two decades. The stringent economic life in village and the attraction of the growing industrial cities led to very rural exodus, this brought in its wake a series of social, political economic and administrative problems. The drifting trends from the rural scene in turn reduced agricultural labour which aggravated labour scarcities on forms flooded the labour markets in towns and cities; increase the number of unemployed as well as slums in cities. In short, which population shifts brought about unhealthily and problem oriented urban-development and stagnated the self-retarding rural development.

Massive Rural Unemployment: In spite of rural exodus, there is today a massive seasonal unemployment in the rural sector of Marathwada. Apart from the huge massive unemployed in the region, there is a colossal amount of disguised unemployment in the countryside. The distorting effect of this surplus agricultural population is well known. There removal will not only relieve agricultural from being depressed, but also if absorbed in non agricultural occupations will aid capital formation. This surplus labour depress productivity and siphons off the 'saving potential' of the rural sector, beside regarding modernization of agricultural which is turn again depress agriculture causing low productivity, low saving and poor investment.

Unbalanced Growth of Different Districts: Another form of inconsistency that developed during the growth process was disparities in the level of development of different districts. The border objective of economic development of the Maharashtra as was neglected to the back ground and the cry by few politicians got reflected in budget demands for allocation of a large share of the state resource only to their home towns. The local leadership lacked behind and could not bring any substantial budget allocation for economic development of their many talukas from Nanded, Osmanabad, Beed & Parbhani districts.

Rural Poverty: After 50 years of planning and spending thousand and thousand crores on agriculture and allied subjects, the net product of the rural population of Marathwada is very low, where as the Urban net product has gone up. The rapidly deteriorating condition of the rural economy is reflected in the increasing number of small farmers, marginal farmers and landless labourers. All the above stated facts

go to show that all is not well with the approach of Marathwada economic development. A new technique is needed to bring about

· An all round agricultural development ;
· With increased employment opportunities;
· Without population transfers;
· Eradicating rural poverty; and
·Assuring blanched region gro

REFERENCES:

1. Santosh Dastane Maharashtra 2004" –, Ramchandra Dastane And Co.Pune(2004
2. K. Sagar Publications, Pune (1997) "Assa Ha Maharashtra" P.15. 6. Sawadi A. B. (2003) - The Mega State –Maharashta - Nirali Prakashan, Pune.
3. Development Of Marathwada A Perspective (1999) - S.R.T.R.I., Aurangabad.
4. Bhalerao Anant (2001) - Haidrbabad swatantrya Sangram And Marathwada - Mauj Prakashan, Mumbai.
5. Bhagawan Kale (1986) - Marathwada Yesterday And Today - Sanket Prakashan, Jalna.
6. S.M. Garge (1995) - Marathwadyachya Disha And Gati - Sakal Papers Ltd, A,Bad.
7. Sulabha Bramhe, Kumud Pore - Regional Planning Of Marathwada - Gokhale Institute Of Politics And Economics,Pune.
8.Maharashtra, Department of Education (1957). Marathwada University committee (Chairman: S M Palnitkar). Report. Mumbai: Govt. of Maharashtra.
9. Maharashtra, Department of Education (1994). Laws, Statutes, etc. Maharashtra University Act, 1994. Mumbai: Govt. of Maharashtra..
10.Tirth Swami Ramanand, Memories of Hyderabad freedom Struggle, Bombay 1967

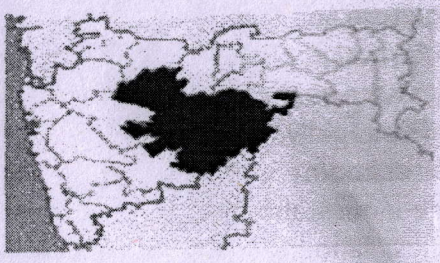

52

यादवकालीन मंदिर स्थापत्य : माणकेश्व येथील महादेव मंदिर

डॉ. शिवाजी हरी चौगुले
जि. प्र. प्रा. शाळा शिंदेवस्ती - बोंडले

प्रस्तावना

मानवा विषयी माहिती मिळविण्याचे सर्वोकृष्ट स म्हणजे कला होय. मानवाविषयीच्या विविध साधनाचे रुप कल माध्यमातून प्रकट होते. कला ही मानवाची सृजनशीलता व प्र अनुभवाच्या कल्पनेवर अवलंबून असते. मानवाला जीवन असताना सुख्रद-दुख्रःद तसेच चांगले-वाईट जे अनुभव असतात, तेच तो कलेच्या माध्यमातून प्रकट करत असतो. ध्क ही कलाकरांच्या आंतरिक भावना, अनुभव, विचार व कल यावर अवलंबून असते. कला मानवी जीवनाला अर्थपुर्ण परिपुर्णता आणते. कलेची संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्र, क्रिडा, शि स्पर्धा, स्थापत्य, गायन, चित्रपट, लेखन, वाचन, हस्तक कलाकुसर यासारखी माध्यमे असतात. आपल्या भारतीय संस्कृ कला आणि स्थापत्याचा फार मोठा वारसा लाभलेला आहे. प्रा हिंदू संस्कृतीपासून ते सातवाहन, राष्ट्रकूट व यादवाचा काल विविध कला व स्थापत्याच्या दृष्टीने भरभराटीचा काळ सम जातो. विशेषत: यादव कालखंडामध्ये महाराष्ट्रात स्थापत्य प्रगतीच्या उच्च शिखरावर विराजमान होती.

उद्देश

१) उस्मानाबाद जिल्ह्यातील यादवांचा काल अभ्यासणे.

२) उस्मानाबाद जिल्ह्यातील मंदिरशैलीचा शोध

३) माणकेश्वर येथील हेंमाडपंथी महादेव मं स्थापत्याचा अभ्यास करणे.

गृहितके

१) उस्मानाबाद जिल्ह्यावर मध्ययुगात यादवांचे होते.

२) उस्मानाबाद जिल्ह्यात हेंमाडपंथी मंदिरशैली विक

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya (MH)

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN - 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Progressive Thinkers of Maharasthra

JANUARY 2020

Executive Editor

Dr. Subhash Nikam

Principal,
Mahatma Gandhi Vidymandir's
Karmaveer Bhausaheb Hiray
Arts, Science and Commerce College,
Nimgaon, Tal. Malegaon Dist. Nasik (MS)

Co - Editor

Asso Prof. Subhash L. Ahire

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Address : 'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist. Latur 413515

INDEX

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya, Majalgaon Dist.Beed

No.	Title of the Paper Authors	Page No.
1	कर्मवीर भाऊराव पाटील, कर्मवीर डॉ. पंजाबराव देशमुख, कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे. प्रा. सुभाष लक्ष्मण अहिरे	6 - 9
2	कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे शैक्षणिक कार्यामधील योगदान प्रा. ए. एच. शिंदे	10 - 11
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान प्रा. ए. जी. नेरकर	12 - 15
4	''कर्मवीर विठ्ठलरामजी शिंदे यांचे विचार व कार्य : एक अभ्यास'' डॉ. अशोक कडुभाऊ कानडे	16- 18
5	राजर्षी शाहू महाराजांच्या-सामाजीक, शैक्षणिक व आर्थिक सुधारणांचा अभ्यास प्रा. भरत आहेर	19- 21
6	''डॉ.भाऊ दाजी लाड यांची पुरोगामी विचारसरणी व कार्य'' डॉ. डि.जे. सोनवणे	22 - 23
7	महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीत कॉ. डॉ. नरेंद्र दाभोलकररांचे योगदान प्रा.डॉ.गो.पा.फसले	24 - 27
8	पुरोगामी महाराष्ट्र निर्मितीत पंडिता रमाबाई यांचे योगदान व कार्य डॉ. गणपत विष्णू गट्टी	28 -29
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पुरोगामी विचारवंत म्हणून आर्थिक व शैक्षाणिक क्षेत्राातील योगदान प्रा. डॉ. सुनिल बाळू घुगे	30 - 31
10	महाराष्टातील पुरोगामी चळवळ दलित चळवळ एक अभ्यास प्राए.हनुमंत भारत सरतापे	32 - 34
11	राजर्षी शाहु महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य प्रा. जितेंद्र डी. पगार	35 - 37
12	महाराष्टातील पुरोगामी राजकीय विचारवंत - यशवंतराव चव्हाण Santosh DattaramJadhav	38 - 40
13	" राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीचे " ग्राम स्वराज्या " बाबतचे धोरण " प्रा. डॉ. कांबळे एम.एस.	41 - 43
14	" भारतीय समाज आणि वैदिक संस्कृतीतून झालेले समाज स्तरीकरण एक विश्लेषनात्मक मांडणी " प्रा. डॉ. गायके संदिपान कोंडिबा	44 - 46
15	''लोकहितवादींचे विचार व कार्य : एक अभ्यास'' प्रा.काशिद रामभाऊ देवराव	47 - 48
16	पूर्व खानदेशातील राजकीय-सामजिक चळवळी प्रा.डॉ.मनिष सोनवणे	49 -50
17	महात्मा फुले यांची पुरोगामी विचारसरणी : एक अभ्यास प्रा. मनोज बबनराव देवकर	51 - 52
18	महाराष्ट्रातील पुरोगामी विचारवंत महात्मा जोतीराव फुलेंचे सामाजिक व शैक्षणिक प्रबोधन प्रा.डॉ. नितीनकुमार दादासाहेब माळी. सौ. निलीमा विक्रम महाजन (माळी)	53 - 54

महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीत कॉ. डॉ. नरेंद्र दाभोलकररांचे योगदान

प्रा.डॉ.गो.पा.फसले
इतिहास विभाग प्रमुख
श्री शिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राची ओळख आज ही 'पुरोगामी महाराष्ट्र' अशी करून दिली जाते. परंतु ही ओळख काळानुसार बदलत चालली आहे. कोणे एके काळी ती संतांची भूमी म्हणून पुरोगामी होती. नंतर त्यात भर पडली ती छत्रपती शिवरायांच्या कार्य-कर्तृत्वाची. 19 व्या शतकात सत्यशोधक चळवळ आणि इतर सुधारणावादी चळवळीमुळे परिवर्तनाचे वारे वाहू लागले आणि जातीअंताची चळवळ करणारा महाराष्ट्र, स्त्री सन्मानासाठी उभा ठाकणारा महाराष्ट्र हा पुरोगामी असण्याचा संदर्भबिंदू बनला. मग स्वातंत्र्य चळवळ, दलित चळवळ, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ या निमित्ताने जमीन, पाणी, अस्मिता-आत्मसन्मान, जातीअंत, स्त्रीमुक्ती असे विविध प्रश्न ऐरणीवर आले. पण सद्यस्थितीत महाराष्ट्राला पुरोगामी म्हणायच का, असा प्रश्न शिद्धेशवेरपडण्यासारखीच स्थिती आहे.

पुरोगामी शब्दाची एकच अशी व्याख्या करता येणार नाही पण शब्दशः अर्थ घ्यायचा तर 'पुरः' म्हणजे 'पुढे' आणि 'गामी' म्हणजे 'जाणारा', पुरोगामी म्हणजे पुढे जाणारा. पुरोगामी या शब्दाबरोबर इतर शब्द जोडले जातात, जसे की पुरोगामी विचार, पुरोगामी चळवळ, पुरोगामी पक्ष, संस्था, व्यक्ती, शक्ती इत्यादी. पण पुढे म्हणजे नक्की 'कुठे' हा प्रश्न आपल्याला पडायला हवा. रूढार्थाने 'पुरोगामी' शब्द सामाजिक, नैतिक, वैचारिक आणि मानसिक दृष्टीने प्रगत होणे या अर्थी वापरला जातो. उदाहरणेच द्यायची झाली तर स्त्रियांनी सती जाण्याची पद्धत बंद होणे, केशवपन पद्धती बंद होणे, स्त्रियांसाठी शिक्षण मिळण्याची सोय होणे, विधवा पुनर्विवाह, खालच्या जातीच्या मानल्या गेलेल्यांना मंदिराचे प्रवेश मिळणे आणि शिक्षण मिळणे, वैज्ञानिक दृष्टीचा अंगिकार इथेपासून ते दोन वर्षापूर्वी महाराष्ट्रात अंधश्रद्धा निर्मूलनाचा कायदा लागू होऊन त्या कायद्याच्या आधारे अनेक गुन्हे दाखल होऊन पीडितांना न्याय मिळणे ही सर्व 'पुढे जाणारी ' पावले आहेत म्हणूनच ती पुरोगामी आहेत. 'पुढचा' म्हणजेच 'पुरोगामी' विचार करताना 'मागच्या' गोष्टींचे पुनरावलोकन, चिकित्सा आणि त्यातल्या सर्वार्थाने चुकीच्या, वाईट, अन्यायकारक गोष्टींचे निर्मूलन आवश्यक ठरते. भारतीय संस्कृतीचा, रूढी-परंपरांचा विचार करता जातीभेद, स्त्री आणि शूद्रांवरचे अन्याय, धर्मांधता, ग्रंथप्रामाण्यता, दैववादी दृष्टिकोन, अनेक अमानवी प्रथा-परंपरांचे उदात्तीकरण-अंधानुकरण इत्यादी काही चुकीच्या गोष्टी सहज सांगता येतील. या सर्व गोष्टींना मूठमाती देण्याचा विचार म्हणजे पुरोगामी विचार, असा विचार मांडणारे लोक किंवा लोकांचे संघटन म्हणजे पुरोगामी संस्था, चळवळी. रूढार्थाने आर्थिकदृष्ट्या पुढे जाणे (श्रीमंत होणे) म्हणजे पुरोगामित्व असे कधीच मांडले गेलेलं नाही. पुरोगामित्व मुख्यत्वे सामाजिक विषयांशी आणि म्हणूनच जनसामान्यांशी, मागासलेल्यांशी निगडीत राहिले आहे. (त्यामुळेच कदाचित पुरोगामी विचार आर्थिकदृष्ट्या चुकीचा असतो असा समज आहे.)

ध्येयअमुचेहेठरले,कार्यदुसरेनाठरले

महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीचे विचारवंत व कम्युनिस्ट कामगार नेते होतेसालापासून कम्युनिस्ट पक्षाचे सदस्य असलेले सामाजिक चळवळीत सक्रिय होते इ. स.१९५२पानसरेत्यांनी कामगारांसाठी तसेच घर कामगार महिलांसाठी अनेक लढे उभारलेते होते कोल्हापूर टोलविरोधी आंदोलनातही ग्रभागीअ कोल्हापूरमध्ये १६ फेब्रुवारी २०१५ रोजी सकाळी दोन अज्ञात इसमांनी त्यांच्यावर गोळीबार केला.कॉ. पानसरे शालेय जीवनापासूनच सामाजिक चळवळींकडे आकर्षित झाले होते. सुरुवातीला राष्ट्र सेवा दल व त्यानंतर भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे ते सक्रिय कार्यकर्ते होते. दहा वर्षांसाठी ते भाकपचे महाराष्ट्र सेक्रेटरी होते. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व गोवा मुक्ती चळवळीत ते सहभागी होते. तडजोड न करता समाजातील सर्वांत जास्त शोषित तबक्क्यांच्या हक्कांसाठी लढणारे ते कार्यकर्ता होते. ते कष्टकऱ्यांच्या शेकडो संघर्षांमध्ये सहभागी झाले व अनेकांचे नेतृत्वदेखील केले, विशेषतः असंघटित क्षेत्रांतील कामगार, शेतमजूर, घरकामगार, ऑटोरिक्षा युनियन, दूध उत्पादक, झोपडपट्टी रहिवासी, इत्यादी. कोल्हापुरमधील टोलविरोधी आंदोलनातही त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. ते या आंदोलनात अग्रभागी होते.शिवाजी कोण होता" ?" हे त्यांच्या अनेक लेखनांपैकी सर्वांत प्रसिद्ध लेखन आहेअथक परिश्रमाअंती त्यांनी ह्या पुस्तकाच्या माध्यमातून शिवाजी महाराजांची इतिहासाशी इमान राखणारी प्रतिमा लोकांपर्यंत पोहचवून लोकशिक्षणाची महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहेह्या पुस्तकाचे अनेक भाषांमध्ये भाषांतर झाले आहे व १. 5. लाखाहून जास्त प्रती विकल्या त्यागे

गोविंद पानसरे यांनी लिहिलेली पुस्तके:

1. अजून न स्वीकारलेला मंडल आयोग
2. अवमूल्यन : कळ सोसायची कुणी?
3. काश्मिरबाबतच्या कलम ३७० ची कुळकथा
4. कामगारविरोधी कामगार धोरणे
5. काही कामगार कायद्यांची तोंडओळख
6. धर्म जात वर्ग आणि परिवर्तनाच्या दिशा
7. पंचायत राज्याचा पंचनामा
8. मंडल आयोग आणि मागासलेले मुस्लिम
9. मंडल आयोग आणि राखीव जागांचा प्रश्न
10. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी: पर्यायी दृष्टिकोन
11. मार्क्सवादाची तोंड ओळख
12. मुस्लिमांचे लाड
13. राजर्षी शाहू : वसा आणि वारसा
14. शिवाजी कोण होता?
15 शेतीधोरण परधार्जिणे

वैयक्तिकरित्या पुरोगामी व्हायचे तर काही सवयी लावून घ्यायला पाहिजेत. १. समाजहिताचा विचार करताना जात-धर्म यांच्या पलीकडे जाऊन विचार करणे. २. वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनात स्त्री-प्रतिष्ठा जपणे. ३. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून घटनांची चिकित्सा करणे. ४. धर्म-चिकित्सा म्हणजे पाप असे न मानणे. ५. सामाजिक जाणीवा समृद्ध करत, पर्यावरण रक्षण करणे. ६. राजकीय मत बनवताना उच्च नैतिकतेचा आग्रह धरणे. ७. मुख्य म्हणजे समाजभान असणे . एवढ्याच नव्हे तर इतर अनेक मार्गांनी पुरोगामी म्हणून जगता येतं. असे जगणे, इतरांना जगण्यास प्रवृत्त करणे आणि असे जगणारयांचा आदर करणे हे सामान्यांच्या हातात असते.

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर वैज्ञानिक दृष्टीकोनाच्या रुजवणूकीसाठी बलिदान देणारा आधुनिक भारतातील पहिली व्यक्ती आहेत. त्यांनी लोकांच्या चांगुलपणाला आवाहन करून त्यांच्यातील विवेक जागा केला. आपल्या आजूबाजूला घडणा-या घटनांमागील कारणे शोधून त्याप्रमाणे वर्तन करण्याचा आग्रह त्यांनी धरला. विज्ञान, निर्भयता, नीती ही त्यांनी दिलेली त्रिसूत्री हेच जीवनातलं सर्वात मोठं तत्वज्ञान वाटतं, तर 'परिवर्तनाच्या कामात क्रोधापेक्षा करुणा आणि उपहासापेक्षा आपुलकी अधिक असायला पाहिजे.' हा डॉक्टरांनी नैतिक वर्तनाचा सर्वात मोठा मंत्र वाटतो. डॉक्टरांचा दैनंदीन जीवनातला साधेपणा, संघटनात्मक जीवनातली शिस्त आणि पारदर्शकता, कार्यपद्धतीतील लोकशाहीवादी विकेंद्रितता, शोषितांबद्दलची आत्मीयता आणि तळमळ आणि हे सर्व साधण्यासाठी अथकपणे कृतीशील राहण्याची वृत्ती हे सर्व भव्य आणि दिव्य वाटावं असंच होतं. डॉक्टरांच्या अंत्यविधी वेळी बोलताना डॉ. एन. डी. पाटील यांनी त्यांच्यासाठी वापरलेला 'पृथ्वीमोलाचा माणूस' हे शब्द किती समर्पक वाटतात.

डॉ. व्यक्तीश: स्वत: जेवढे महान होते तितकेच आपल्या अवती भवती वावरणारी माणसंही विवेकवादी मूल्यांच्या जवळपास जाणारी असावी यासाठी प्रयत्नशील होते. किंबहुना म्हणूनच ते अधिक महान होते. अंनिस, सामाजिक कृतज्ञता निधी, साधना प्रत्येक कामात त्यांनी निवडलेली माणसं आणि त्यांच्याकडून करवून घेतलेली कामगिरी सामान्याकडून असामान्यत्वाकडे जाणारी होती. अंधश्रद्धा निर्मूलनविषयक त्यांनी लिहिलेली बारा पुस्तके ही कार्यकर्ते आणि या विषयाच्या अभ्यासकांसाठी अनमोल ठेवा आहेत. डॉ. दाभोलकरांनी असंख्य कार्यकर्त्यांना, सामान्य माणसांना विवेकाने जगण्याचे बळ दिले. स्वतःचा विचार करतानाही मानवता केंद्रस्थानी आणणारी मूल्यव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी डॉक्टर अखंडपणे धडपडत राहिले. एका बाजूला 'धर्माच्या क्षेत्रातील काळ्याबाजारावर प्रहार करताना दुसरीकडे धर्मातील मानवतावादी मूल्यांचा आधार घेऊन नीतीमान आयुष्य जगणाऱ्या खऱ्या धार्मिक व्यक्ती आणि समूहांशी सुसंवादी राहण्याची शिकवण त्यांनी दिली.' या शिकवणूकीतूनच व्यक्तीगत जीवनात कौटुंबिक पातळीवर नामकरण समारंभ, लग्न, गृहप्रवेश, वाढदिवस, अंत्यविधी अशा अनेक कार्यक्रमांत पारंपारिक कर्मकांड नाकारून नवी मानवतावादी मूल्ये अंगिकारणारी कार्यकर्त्यांची नवी पिढी महाराष्ट्रात निर्माण झाली. जातीयता, स्त्री-पुरुष भेद, वर्गभेद यांतून होणारे शोषण नाकारून स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता यांचा अंगिकार आणि स्वतःच्या कृतीशीलतेतून त्यांची रुजवणूक करणाऱ्या नव्या पिढ्या

ज्यांच्यापासून प्रेरणा घेतात डॉक्टर दाभोलकर हे त्यातील अग्रणी असावेत. विवेकी मूल्यपरिवर्तनाच्या या मानवतावादी साखळीतील एक एक कडी होण्याची संधी मिळालेले, ही संधी म्हणजे बहुमान मानणारे आज महाराष्ट्रात असंख्य कार्यकर्ते आहेत.

समाजात वर्षानुवर्षे ज्या चुकीच्या रुढीआहे पगडा परंपरांचा-, त्या रुढी हद्दपार करण्यासाठी 'अंनिस' ने केलेल्या आणि करीत असलेल्या लढायांची समग्र माहिती या पुस्तकातून मिळतेत्रासाचं होणाऱ्या असताना पोहत प्रवाहाविरुद्ध ., येणाऱ्या अडचणीचं अस्वस्थ दर्शन त्यांतून घडतं . फुले महात्मा, डॉआंबेडकर बाबासाहेब ., गाडगे महाराज यांसारख्या समाजसुधारकांचे विचार प्रत्यक्षात यावेत, हाच या चळवळीमागचा हेतू असल्याचं ते पुस्तकातून सिद्ध करतात .'हि देशातील दुसऱ्या स्वातंत्र्याची लढाई आहे' हि भूमिका हि ते मांडतात हे यांच दाभोलकर नरेंद्र डॉ. .घडवितं दर्शन चळवळीचं निर्मूलन अंधश्रद्धा पुस्तक्धाश्रद तपासून पाहण्याच भान डॉ .देतात पुस्तकातून या दाभोलकर .'विज्ञानाच्या विकासाचा सारा इतिहास हा श्रद्धा तपासण्याचा इतिहास आहे' असं ते म्हणतातआहे पगडा परंपरांचा-रुढी चुकीच्या ज्या वर्षानुवर्षे समाजात ., त्या रुढी हद्दपार करण्यासाठी 'अंनिस' ने केलेल्या आणि करीत असलेल्या लढायांची समग्र माहिती या पुस्तकातून मिळते पोहत प्रवाहाविरुद्ध . त्रासाचं होणाऱ्या असताना, येणाऱ्या अडचणीचं अस्वस्थ दर्शन त्यांतून घडतं फुले महात्मा ., डॉ आंबेडकर बाबासाहेब ., गाडगे महाराज यांसारख्या समाजसुधारकांचे विचार प्रत्यक्षात यावेत, हाच या चळवळीमागचा हेतू असल्याचं ते पुस्तकातून सिद्ध करतात .'हि देशातील दुसऱ्या स्वातंत्र्याची लढाई आहे' हि भूमिका हि ते मांडतात .

अंधश्रद्धेविरोधात आयुष्यभर लढा: महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या माध्यमातून समाजातील अंधश्रद्धा, अनिष्ट रुढी, परंपरा मोडीत काढण्यासाठी लोकप्रबोधन करण्यात येतेव्हावे मंजूर विधिमंडळात विधेयक जादूटोणाविरोधी हाराष्ट्रम ., यासाठी दाभोलकर गेल्या काही वर्षापासून कार्यरत होते बनवण्य मत सर्वपक्षीय बाजून विधेयकाच्या घेऊन भेट नेत्यांची पक्षांच्या राजकीय विविध सातत्याने यासंदर्भात .ाचे काम ते करीत होते केले उघडे सप्रयोग कार्यकर्त्यांनी समितीच्या निर्मूलन अंधश्रद्धा आणि दाभोलकर पितळ बांचेबा भोंदू अनेक समाजातील . .होते

नरेंद्र दाभोलकर यांची २० ऑगस्ट, २०१३ मंगळवारी सकाळी साडेसात वाजता पुण्यातील बालगंधर्व रंगमंदिरानजिक असलेल्या महर्षी शिंदे पुलावर (प्रचलित नाव ओंकारेश्वर पूल) अज्ञातांनी ४ गोळ्या झाडून हत्या केली.

महाराष्ट्राचे पुरोगामित्व: 'महाराष्ट्र पुरोगामी राज्य आहे' म्हणजे काय तर महाराष्ट्राला पुरोगामी विचार, माणसे, संस्था, चळवळी यांची परंपरा आहे. तत्कालीन सामाजिक पद्धती, रूढी यांच्यावरती अभंगातून कोरडे ओढणारे आणि समाजाला सन्मार्गावर चालण्याचा उपदेश करणारे संत यांच्यापासून ही परंपरा सुरु होते असे मानायला पाहिजे. 'नवस सायासे होते संतती, मग करणे का लागावे पती' असे सांगणारे संत तुकाराम, 'लेकुरे उदंड झाली आणि लक्ष्मी पळून गेली' म्हणणारे संत रामदास, भारूडातून प्रबोधन करणारे संत एकनाथ आदि संतांपासून ही परंपरा सुरु होते. जातीपातींच्या बाहेर विचार करून जनतेच्या कल्याणासाठीच राज्य करणारे छ. शिवराय, छ. शाहू महाराज याच परंपरेतले, स्त्री शिक्षण आणि समाजसुधारणेचा वसा घेतलेले रानडे आणि फुले दाम्पत्य, सुधारकी विचार मांडणारे आगरकर, ग्रंथप्रामाण्य-दैववाद-धर्मांधता आदींवर कडाडणारे स्वा. सावरकर (देखील), स्त्री-शिक्षण - कुटुंबनियोजन आदी गोष्टींवर कार्य केलेले र. धों. कर्वे आणि कुटुंबीय इत्यादी मंडळी देखील या पुरोगामी परंपरेचे पाईक. हे सर्व बिनीचे शिलेदार म्हटले तर या सर्वांसोबत कार्य करणारे असंख्य कार्यकर्ते, शिक्षक, लेखक, कवी इत्यादी लोक देखील या परंपरेतलेच. थोड्या पुढील काळामध्ये काम करणारे बाबासाहेब आंबेडकर, साने गुरुजी, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी, नंतरच्या काळातील एस. एम. जोशी, ग. प्र. प्रधान, यदुनाथ थत्ते, वसंत बापट, मृणालताई गोरे इत्यादी लोकांनी प्रचलित परंपरांविरोधात उभे ठाकत आणि स्वतःच्या वैयक्तिक जीवनात उच्च नैतिक मूल्यांचे आचरण करत पुरोगामी परंपरा पुढे चालू ठेवली. मागासलेल्यांचे आणि स्त्रियांचे आदुष्य सुधारण्याचे प्रयत्न या परंपरेकडून झाले. अलीकडच्या काळातील अभिनेते निळू फुले, श्रीराम लागू तसेच सर्वांचे लाडके पु. ल. देशपांडे हे देखील पुरोगामी विचारांचे. (अंधश्रद्धा निर्मूलन कायद्याच्या मसुद्यावर १९८८ साली पहिली सही करून पुढाकार घेणारे पु. ल. देशपांडे होते.) (सामाजिक कृतज्ञता निधी उभा करण्यासाठी महाराष्ट्रभर नाटकाचे दौरे करणारे निळू फुले आणि श्रीराम लागू देखील या परंपरेस पुढे नेणारेच.) मुस्लिम समाजातील चुकीच्या परंपरांना आव्हान देणारे हमीद दलवाई आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनाद्वारे धर्मचिकित्सा, वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांचा प्रसार करणारे नरेंद दाभोलकर देखील पुरोगामीच. ज्याठिकाणी कुष्ठरोग्यांचे नातेवाईकच आपल्या माणसांना दूर लोटत होते तेव्हा त्या माणसांचे 'बाबा' झालेले आमटे कुटुंबीय आणि त्यांच्याप्रमाणेच अशक्त, अपंग, दुर्बल आदी घटकांना सोबत करणारे असंख्य सामाजिक कार्यकर्ते या पुरोगामित्वाच्या पालखीचे भोई आहेत. सामाजिक आशय असणारे 'साधना' साप्ताहिक असो किंवा स्त्री चळवळीला प्रोत्साहन देणारे 'मिळून साऱ्याजणी' मासिक किंवा इतर माध्यमे यांनी देखील पुरोगामित्व ठामपणे प्रतिपादिले आहेच. (दुष्काळग्रस्तांसाठी 'नाम फाउंडेशन' सुरु करणारे अभिनेते नाना पाटेकर आणि मकरंद अनासपुरे सुद्धा जात-धर्माच्या पलीकडे जाऊन मानव कल्याणाचे काम करत आहेत ते देखील या परंपरेला साजेसे कामच करत आहेत नाही का ?)

समाजाचे पुरोगामित्व: पुरोगामित्वाची इतकी मोठी परंपरा असूनदेखील आपण समाज म्हणून 'पुरोगामी' आहोत का ? दुर्दैवाने आपल्या समाजाची पुरोगामित्वाकडे वाटचाल करण्याची गती खूप कमी आहे. या वाटचालीमध्ये असंख्य अडथळे आहेत आणि आर्थिक प्रगतीचा त्यावरती प्रभाव आहे. आर्थिक प्रगतीबरोबर पुरोगामित्वाकडे वाटचाल होतेच असे नाही. भौतिक प्रगतीच्या कोलाहलात 'प्रबोधनाचा' आवाज क्षीण आहे आणि म्हणूनच 'प्रतिगामित्वाची' झलक रोज आजूबाजूला दिसत आहे. स्त्रीने प्रवेश केल्यावर देवळे दुधाच्या अभिषेकने शुध्द (?) केली जात आहेत, जीन्स घालून मंदिरात प्रवेश करण्यास बंदी घातली जात आहे , आंतरजातीय विवाह केल्यावर खून पडत आहेत, मंदिरातला प्रसाद स्त्री बचतगटांनी बनविण्यास आक्षेप घेतले जात आहेत, साहित्य संमेलनाध्यक्ष चुकीचे बोलले तर त्यांना जीवे मारण्याच्या 'सनातन' धमक्या दिल्या जात आहेत, २१ व्या शतकात खुनाचा तपास करण्यासाठी 'planchet' चा वापर होतोय. धर्मांध, जात्यंध 'प्रतिगामित्वाचे कारले', पुरोगामित्वाच्या आणि प्रबोधनाच्या तुपात - तेलात तळलं आणि साखरेत घोळले तरी ते कडू आणि विषारीच होत आहे. मूलतः सामाजिक बदलांना सामोरे जायला आणि ते स्वतःच्या घरापासून लागू करायला बहुसंख्यांचा विरोध असतो, उघड विरोध नसला तरी तो सहज आणि नैसर्गिक प्रवृत्ती असते. म्हणूनच जगाच्या पाठीवर कोणत्याही देशात - प्रदेशात पुरोगामित्वाचा आवाज क्षीण असतो (खरे बोलल्याबद्दल येशु आणि Socrates ला देहदंड दिला जातो). पुरोगाम्यांचे राजकारण - सत्ताकारण खूप यशस्वी होताना दिसत नाही. सत्ताधाऱ्याना पुरोगामी विचार पटले तरी लोकक्षोभाला सामोरे जाण्याची हिम्मत नसल्याने आणि मतांचे राजकारण सांभाळायचं असल्याने कोणतेही सरकार उघडपणे आणि ठामपणे पुरोगामी विचार पुढे नेताना दिसत नाही . (एक पुरोगामी नेता मारला गेल्यावर कुठे एक कायदा मंजूर होतो.)

एक फरक असलेला "तर्कवादी":

1989 मध्ये डॉ. दाभोलकर यांनी महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती (मनसे) , किंवा अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीची स्थापना केली. महाराष्ट्रातील मानस ही सर्वात सक्रिय पुरोगामी संस्था आहे. या मासिक मासिकात १000000 ग्राहक आहेत, जे महाराष्ट्रातील प्रगतिशील मासिकांमधील सर्वात मोठी संख्या आहे. मानसची उद्दीष्टे, जसे त्याच्या साहित्यात स्पष्ट आहेत, अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडांचा विरोध करणे इतकेच मर्यादित नाहीत जे लोकांचे शोषण करतात आणि नुकसान करतात. एक धार्मिक समाज निर्माण करण्यासाठी लोकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोन, संशयवाद, मानवतावाद, समालोचनात्मक विचारसरणी आणि तर्कसंगत नैतिक मूल्ये जोपासणे देखील यात समाविष्ट आहे. डॉ. दाभोलकर यावर भर देतात की मनसे व्यापक प्रगतीशील, डाव्या चळवळीचा एक भाग आहे.

एमएएनएसने "स्वर्गीय" चमत्कार करण्याची क्षमता सिद्ध करु शकणाऱ्या कोणालाही २.१ दशलक्ष रुपयांचा पुरस्कार जाहीर केला. कोणीही ते जिंकू शकले नाही! *मनसेने* अनेक *बाबा, बुस, तांत्रिक* इत्यादींचा सामना केला आणि कित्येक प्रकारच्या अंधश्रद्धांविरूद्ध आंदोलन केले. यामध्ये स्व-शैलीतील गॉडमॅन आणि गॉडवुमन्सद्वारे प्रचारित मिथकांचा समावेश आहे. मनशांनी शनि शिंगणापूर चळवळीचे नेतृत्व देखील केले, ज्याचा उद्देश स्त्रियांना मंदिरात प्रवेश करणे शक्य करणे हे त्यांचे प्रवेशबंदी आहे. डॉ. दाभोलकर, तथापि अब्राहम कोव्हूर होते या अर्थाने "तर्कवादी" नव्हते. त्याला फार ठामपणे वाटले की अंधश्रद्धाची मुळे सामाजिक-आर्थिक कारणास्तव आहेत आणि केवळ देवदेवता आणि अंधश्रद्धा यावर टीका केल्याने ते अदृश्य होणार नाहीत. इतर काही तर्कशास्त्रज्ञांप्रमाणे तो नास्तिकपणाचा उपदेश करीत नव्हता किंवा देवांचा उपहास करीत नव्हता, जरी तो धर्माच्या समालोचनाच्या बाजूने होता.

डॉ नरेंद्र दाभोलकर यांच्या निर्घृण हत्येने महाराष्ट्रातील पुरोगामी सामाजिक चळवळीला मोठा धक्का बसला आहे. डॉ. दाभोलकर हे अंधश्रद्धा आणि व्यापक समाजसुधारणेला चालना देण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांविरुद्ध राज्यात दोन दशकांपेक्षा जास्त काळ चाललेल्या युद्धासाठी प्रसिद्ध होते. तथापि, 1995 पासून त्यांनी राज्यात केलेल्या "अंधश्रद्धेविरोधी / काळ्या-जादूविरोधी जादू विधेयकाच्या" अंमलबजावणीच्या प्रयत्नांमुळेच त्यांना अश्लिलवादी शक्तींचा तिरस्कार वाटू लागला. या धर्मांध द्वेषामुळे आणि या फासिस्ट शक्तींचा वाढता असहिष्णुता आणि आक्रमकता यामुळे 20 ऑगस्ट 2013 रोजी त्याच्या हत्येस कारणीभूत ठरले.

संदर्भ:

1)http://antisuperstition.org/
2)सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन;
3) New International Reliable Research Journal, Vol-I, Issue 23 Jan. 2015
4) https://doi.org/10.20529/IJME.2013.068
5) Wikipedia Pansare
6) Wikipedia Dabholkar

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed 431131(MH)

Savitribai Phule Pune University

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science & Commerce College

Nimgaon, Tal. Malegaon 423212 (Nashik) MS.

NAAC Accredited at level 'C' CCPA - 1.93

A State Level Seminar on

Contribution of Progressive Thinkers in Maharashtra

Organized by

Department of History

&

Sponsored by

Planning & Development

Savitribai Phule Pune University, Pune

28 - 29 JANUARY 2020

Certificate

This is to certify that Dr. / Prof. / Mr. / Mrs. G. P. Fasle

from Sidhheshwar College, Majalgaon *has actively participated / presented research paper / worked as a resource person / chairperson in the State Level Seminar. He/She has presented a paper entitled* महाराष्ट्रातील पुरोगामी चळवळीत कॉ. डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांचे योगदान

Prof. Subash Ahire
(Coordinator)

Dr. Subhash Nikam
(Convenor/Principal)

AL-NOOR GFX. : 920941

19-20

Index

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Dist.Beed-431131(MH)

01) वृध्दांच्या कौटुंबिक समस्या
प्रा.डॉ. मोटे गितांजली सदाशिवराव, जि.बीड ||18

02) वृध्दांच्या समस्येवरील उपाय
प्रा. गंगाधर चव्हाण, मिरज ||20

03) ज्येष्ठ नागरिकांसाठीच्या शासकीय योजना
प्रा. विनायक यशवंत वनमोरे, मिरज ||22

04) वृंद्धांच्या विविध समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
प्रा.डॉ. यादव घोडके, जि. बीड ||24

05) ज्येष्ठ नागरिक संघ : एक दृष्टीक्षेप
प्रा. डॉ. रविंद्र दगडू वाघ, धुळे, शितल ज्ञानेश्वर पाटील, जळगाव ||27

06) वृध्द महिलांच्या समस्या
प्रा.पवार बळीराम वसंतराव, जि.लातूर ||31

07) वृध्दांच्या आरोग्यविषयक समस्या
डॉ. जाधव सत्यभामा विलास , नांदेड ||33

08) भारतीय समाजातील वृध्दांच्या समस्येचे कारणे, परिणाम आणि उपाय
प्रा.डॉ.पडोळे डी.व्ही., जि.उस्मानाबाद ||35

09) वृध्दांच्या समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन
प्रा.डॉ. शशिकांत दत्तोपंत परळकर, जि.बीड ||39

10) भारतातील वृद्धांच्या कौटुंबिक समस्या
श्री. बापू तुकाराम बाराते ||40

11) वृध्दांच्या सकारात्मक आरोग्यासाठी योगासनाची भुमिका
प्रा.बाबासाहेब म्हाळू सरगर, मिरज ||43

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

Scanned with OKEN Scanner

51) वृध्दांची समस्या : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण
प्रा.डॉ.सतीश गंगाराम ससाणे, अहमदपूर ||158

52) वृद्धांच्या सेवानिवृत्ती नंतरच्या समस्या आणि उपाय
प्रा.भैयासाहेब धोंडिबा मसुरे, किनगाव ||160

53) कुटुंबात राहणाज्या वृद्धांच्या कौटुंबिक समस्या : संदर्भ देवगाव (रं.)
डॉ. कालिदास भांगे, देवगाव (रं.) ||162

54) वृध्दांच्या समस्येवरील उपाय
प्रा.डॉ.जाधव सुनिल महादेवराव,पाटोदा.जि.बीड. ||166

55) जेष्ठ नागरीकांच्या समस्यांची सामाजिक कारण मिमांसा
प्रा.डॉ. सुधीर आ.येवले, शिरूर(का) जि. बीड ||168

56) सामाजिक सुरक्षा आणि वृध्द कल्याण कार्यक्रम
प्रा. डॉ. सोंडगे ता.प. माजलगांव जि. बीड ||171

57) वृध्दांच्या सामाजिक समस्या
प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण, परभणी. ||176

58) वृध्दांच्या समस्या : कारणे आणि उपाय
प्रा.डॉ.आर.व्ही.मोरे, जि.वाशिम ||178

59) Problems of the old Age (Social,Economical &Psychological)
Asst. Proff. Kshitija B. Deshpande , Parli Vaijnath ||179

60) वृध्दांच्या समस्या : स्वरुप आणि उपाय
प्रा.अशोक रामचंद्र गोरे, उस्मानाबाद ||185

61) वृध्दांच्या समस्या
प्रा.डॉ.मगर पांडुरंग किसनराव , जि.लातूर ||187

62) वृध्दांच्या समस्या : कारणे आणि उपाय वृध्दांच्या समस्येवरील उपाय
प्रा. काचगुंडे एम.डी.,अंबाजोगाई ||189

63) वृध्दांच्या समस्या आणि उपाय
प्रा.डॉ.बी.व्ही.मुंडे,अंबाजोगाई ||191

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

56

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya, Majalgaon Dist. Beed-431131(M.S.)

सामाजिक सुरक्षा आणि वृध्द कल्याण कार्यक्रम

प्रा. डॉ. सोंडगे ता.प.
सहाय्यक प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री. सिध्देश्वर महाविद्यालय, माजलगांव जि. बीड

मानवी जीवनाची अंतिम आणि अपरिहार्य अवस्था म्हणून वृध्दावस्थेकडे पाहिले जाते. या अंतिम आणि अपरिहार्य अवस्थेपर्यंत पोहचण्यापूर्वी बाल्यवस्था, तारूण्यवस्था आणि प्रौढावस्था अशी वाटचाल करत करत वृध्दावस्था प्राप्त होते. पारंपारिक भारतीय तत्त्वज्ञानाचा विचार करता मानवी जीवनाची वाटचाल ही ब्रम्हाचार्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम या चार आश्रमाच्या द्वारे होते. मनुष्याचे आयुष्य शंभर (१००) वर्षाचे आहे अशी कल्पना करून प्रत्येक आश्रमात २५ वर्षे मनुष्य आयुष्य व्यतीत करतो अशी कल्पना करून वयाची आणि आश्रम व्यवस्थेची सांगड घालण्याचा प्रयत्न भारतीय तत्त्वज्ञान केला गेला असल्याचे आढळते. त्यानुसार वयाची ५० वर्षे पूर्ण केल्यानंतर मनुष्याने सर्व प्रकारच्या संसारिक व्यवहारिक जीवनातून निवृत्त होऊन वानप्रस्थाश्रमाचा स्वीकार करावा असे म्हटले आहे यादृष्टीने विचार करता भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार ५० वर्षे वयापेक्षा जास्त वयातील व्यक्तीचा समावेश वृध्द व्यक्तीत केलेला होता असे दिसते असे असले तरी वेगवेगळ्या मानवंशामध्ये वृध्दत्वाची सुरूवात ही वेगवेगळी असू शकते. आनुवंशिकता आणि हवामान यावर ही वृध्दत्वाची सुरूवात अवलंबून असते. त्यामुळे विभिन्न देशामध्ये वृध्दापकाळाची वयोमर्यादा वेगवेगळी मानली आहे. शिवाय सामान्यपणे असेही म्हटले जाते की, A man is as old as he thinks परंतु हे ही फारसे योग्य नाही. पाश्चात्य राष्ट्रात गेल्या शतकापासून वृध्दांच्या समस्याबाबत अध्ययन करणारे एक स्वतंत्र शास्त्र विकसित झाले आहे. या शास्त्राला (Gerontology, Science of old age) म्हणुन ओळखले जाते. हे शास्त्र नवीन असले तरी वृध्दांच्या संदर्भात प्राचीन काळापासून विचार केला जात असल्याचे दाखले आढळतात.

शरीराच्या विविध घटकांची झीज झाली की, वार्धक्य येते असा विचार आयुर्वेदात मांडण्यात आला आहे. इ.स. पूर्व १६०० मध्ये घॅपिरसड मध्ये वृध्दांचे तरूणामध्ये रूपांतर करण्याचा उपचार सांगितला आहे. इ.स. पूर्व ५ व्या शतकात हिपोक्रेटिस याने वृध्दाची तुलना शिशीर ऋतुशी करून वृध्दांना होणाऱ्या मोतीबिंदू, संधिवात यासारख्या विकाराचे वर्णन केलेले आहे. प्राण्याच्या शरीरात एक प्रकारची उष्णता असते व वाढत्या वयाबरोबर ती कमी होत जाऊन वृध्दत्व व मृत्यू येतो असे ॲरिस्टॉटलने म्हटले आहे. रॉजर बेकन यांनी वृध्दांच्या आरोग्यावर १३ व्या शतकात पुस्तक लिहिले. वार्धक्यातील विकारावर १८४० मध्ये पहिला वैज्ञानिक ग्रंथ लिहिण्यात आला १९१२ मध्ये नेरचॉर यांनी न्यूयार्क मध्ये वार्धक्यातील विकारांचा अभ्यास करण्यासाठी संस्था स्थापन केली व Geriatrics या विषयावर ग्रंथ लिहिला. १९५० मध्ये वार्धक्य विज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन करण्यात आली. जी International Aging Federation या नावांने ओळखली जात असून विविध देशात वृध्दांकरीता कार्य करत असलेल्या अनेक राष्ट्रव्यापी संघटना या संघटनेशी आज सलग्न झालेल्या आहेत.

वृध्दांच्या समस्यांचा आणिं समस्यांवरील उपाययोजनाचा अभ्यास करत असताना वृध्द कोण आहेत हे जाणून घेणे गरजेचे ठरते. वृध्द कोणास म्हणावे या संदर्भात अनेक अभ्यासकांनी वृध्दांच्या व्याख्या केलेल्या आढळतात. त्यावरून एवढेच लक्षात येते की, व्यक्तीच्या जीवनातील शेवटचा काळ म्हणजे वृध्दावस्था किंवा वृध्दापकाळ होय. हे जरी लक्षात आले तरी वृध्दावस्था वयाच्या कोणत्या वर्षापासून सुरू होते. वृध्दत्वाची कोणती लक्षणे केंव्हा दिसून येतात यासारख्या प्रश्नाची उत्तरे प्राप्त होत नाहीत. म्हणूनच समाजशास्त्राचा अभ्यासक या नात्याने वृध्दवस्थेचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून घेण्यासाठी वय आणि सामाजिक संदर्भ या दोन घटकांवर चर्चा करणे आवश्यक वाटते.

वय आणि वृध्दावस्था :

सरासरी आयुर्मान, राहणीमानाचा दर्जा, हवामान, शारीरिक आरोग्य महत्त्वपूर्ण कार्य करण्याची क्षमता यासारख्या बाबतीत प्रदेशपरत्वे स्थिती समान आढळत नाही. त्यामुळेच प्रत्येक देशात वृध्दावस्थेचा प्रारंभ वयाच्या कोणत्या वर्षी होतो याबाबत अभ्यासकामध्ये एकवाक्यता आढळंत नाही. एलिझाबेथ हरलॉक ने वयाच्या ६० वर्षापासून वृध्दत्वाची सुरूवात होते असे प्रतिपादन करून वृध्दावस्थेचे दोन कालावधीत विभाजन केले. a) वय वर्षे ६० ते ७० वर्षे b) ७० वर्षानंतरची अवस्था तर जेरेम टनस्टॉल यांनी Old and Alone या ग्रंथात अमेरिकेत ६५ वर्षावरील व्यक्तीचा वृध्दामध्ये समावेश करण्यात येते असे नमुद केले आहे. तर स्वीडन मध्ये वयाच्या ६७ व्या वर्षापासून वृध्दापकाळाची सुरूवात होते असे

Scanned with OKEN Scanner

मानले जाते. के.एस. सुडाने यांनी Aging in India या ग्रंथात ज्यानी वयाची ५५ वर्षे ओलांडली त्यांना वृध्द म्हटले आहे तर व्हिक्टर डिसोझा यांनी भारतातील वृध्दांचा अभ्यास केला व वय वर्षे ७५ पूर्ण झालेल्या व्यक्तीला वृध्द म्हणून संबोधले. डॉ. डी. पाल. चौधरी यांनी ६५ वर्षावरील व्यक्तीला वृध्द म्हटले पाहिजे असे मत व्यक्त केले.

वरीलप्रमाणे वृध्दत्वाचा प्रारंभ वयाच्या कोणत्या वर्षी होतो याबाबत अभ्यासकामध्ये मतभिन्नता आढळते. कारण वेगवेगळ्या देशात वृध्दपकाळाची वयोमर्यादा वेगवेगळी मानली जाते. भारतामध्ये साधारणपणे ६० वर्षानंतर व्यक्ती सेवानिवृत्त होते. वृध्दाश्रमामध्ये ६० वर्षावरील व्यक्तीला प्रवेश दिला जातो म्हणून वयाची ६० वर्ष पूर्ण केलेल्या व्यक्तींना वृध्द म्हणता येईल असे वाटते.

वृध्दावस्था आणि सामाजिक संदर्भ :

आधुनिक औद्योगिक समाजात वृध्दांच्या समस्या वृध्दांच्या भोवतीच निर्माण झालेल्या आढळतात त्या अर्थाने की अलिकडच्या काळात संयुक्त कुटुंब पध्दतीचा झालेला ज्हास केंद्र तथा विभक्त कुटुंब पध्दतीचा झालेल्या स्वीकार ते एकल कुटुंब इथपर्यंत झालेली कुटुंब संस्थेची स्थित्यांतरे आणि औद्योगिक समाजात सर्व क्षेत्रात विविध पदावरून कार्यात असणाज्या व्यक्तींसाठीची सक्तीची विशिष्ट वय पूर्ण केल्यानंतर असणारी सेवानिवृत्ती अशा या निवृत्तीमुळे व्यक्तीच्या कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक जीवनात जी स्थित्यांतरे घडतात. ती स्थित्यंतरे वृध्दांच्या समस्यांच्या मुळाची आढळतात उदा. व्यक्तीचे आर्थिक उत्पन्न थांबते किंवा तुटपुंजे बनते. अशा स्थितीत सामाजिक आर्थिक प्रतिष्ठा कमी होते. त्यामुळे कुटुंबातील स्थान पूर्वी इतकेच महत्त्वाचे राहीलच असे नाही. परिणामी निवृत्ती म्हणजेच वृध्दत्वाची सुरूवात होय असे समीकरण मनात रूढ होते. अशा स्थितीत सेवानिवृत्त व्यक्ती अनेक बाबतीत इतरांवर अवलंबून बनते. कुटुंबात ताणतणाव वाढतात. अनेकदा जोडीदार या जगातून गेलेला असतो. एकाकी जीवन वाट्याला येते. हा वृध्दत्वाच्या अवस्थेशी संबंधित असणारा सामाजिक संदर्भ अत्यंत महत्त्वाचा असून तो लक्षात घेतल्याशिवाय वृध्दावस्थेचा समाजशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट होऊ शकणार नाही.

वृध्दांची संख्या :

कोणत्याही देशातील लोकांच्या सरासरी आयुर्मानावर वृध्दांची संख्या अवलंबून असते. An Aging World २०१५ च्या अहवालनुसार जगामध्ये ८.५ टक्के लोकसंख्या ही ६५ वर्षावरील असून २०५० पर्यंत जागतिक लोकसंख्येत वय वर्षे ६५ असणारी लोकसंख्या ही एकूण लोकसंख्येच्या १७ टक्क्यावर पोहचेल असे मानले जाते. आज वयस्क लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वाधिक असणारा देश जपान असून तेथील लोकसंख्येच्या २७ टक्के लोकसंख्या ही ६५ वर्षावरील आहे. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार भारतीय लोकसंख्येमध्ये ६० वर्षावरील लोकसंख्या ८.०५ टक्के आहे. इ.स. २०२५ पर्यंत भारतीय लोकसंख्येत वृध्दांचे प्रमाण १२.३ टक्के वाढलेले असेल असा तज्ज्ञाचा अंदाज आहे.

भारतीय लोकसंख्येतील वृध्दांचे प्रमाण

वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)	६० वर्षावरील लोकसंख्येचे प्रमाण
१९५१	३६.१	६.३%
१९६१	४३.९	५.७%
१९७१	५४.८	५.२%
१९८१	६८.३	६.२%
१९९१	८४.५	६.८%
२००१	१०२.७	७.४%
२०११	१२१.०	८.०५

उपरोक्त सारणीवरून भारतातील एकूण लोकसंख्या जसजशी वाढत जात आहे. तशतशी वृध्दांची संख्या ही वाढत जाण्याबरोबरच लोकसंख्येतील वृध्दांचे प्रमाण ही वाढत आहे. जसजसे लोकसंख्येतील वृध्दांचे प्रमाण वाढत जाते तसतसे वृध्दांच्या समस्यांची तीव्रता वेगाने समोर येत आहेत.

वृध्दावस्था ही व्याधी किंवा रोग नाही असे असले तरी वृध्दावस्थेच्या काळात अनेक शारीरिक आणि मानसिक व्याधी निर्माण होतात. वृध्दावस्था ही आयुष्याची संध्याकाळ असते. त्यामुळे वृध्द व्यक्तीची योग्य काळजी घेणे सेवासुश्रुषा करणे, मानसिक आणि कौटुंबिक शांतता लाभणे आवश्यक असते. परंतु अनेकदा असे घडत नाही. वृध्दांकडे दुर्लक्ष केले जाते या सर्व बाबींचा परिणाम वृध्दांच्या कौटुंबिक भूमिकेवर आणि कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक संबंधावर होवून वृध्दावस्थेत अनेक समस्या निर्माण होतात.

सामाजिक सुरक्षा आणि वृध्दांच्या समस्या :

पारंपारिक समाजात कुटुंब, नातेवाईक आणि धार्मिक संस्थाद्वारे वृध्दांना संरक्षण दिले जात होते. परंतु आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण, शहरीकरण, व्यक्तीवाद, भौतिकवादी तत्वज्ञान, संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेचा ज्हास यासारख्या बाबींमुळे समाजात शीघ्रगतीने परिवर्तन घडून येत आहे अशा बदलत्या स्थितीत कुटुंब व्यवस्था वृध्दांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्याचे कार्य प्रभावीपणे करू शकत नाही. त्यामुळे राज्य संस्था सामाजिक सुरक्षेच्या कार्यात अग्रेसर ठरत आहे. म्हणजेच एकाअर्थाने वृध्दांच्या सामाजिक सुरक्षेचे कार्य एका संस्थेकडून दुसज्या संस्थेकडे संक्रमित

Scanned with OKEN Scanner

होत आहे.

इंग्लड, अमेरिका, डेन्मार्क यासारख्या देशात वृध्दकल्याण कार्यक्रम वृध्दांना सामाजिक सुरक्षा देण्याच्या दृष्टीने सुरू करण्यात आला आहे. जे वृध्द एकाकी जीवन जगतात त्यांना १९४६ च्या राष्ट्रीय आरोग्य सेवा कायद्याअंतर्गत आरोग्यविषयक मदत दिली जाते. वृध्दापकालीन धर्मदाय संस्थांकडून वृध्द निराश्रितांना मदत केली जाते. आयर्लंडमध्ये विशिष्ट वर्ष नौकरी करणारांना एकसमान दराने निवृत्तीवेतन दिले जाते. बेल्जियमध्ये सर्व वृध्दांना वेतन मिळते. रशिया व अमेरिकेत कमी वेतन घेणाज्या व्यक्तींना अधिक निवृत्ती वेतन दिले जाते. चीनमध्ये १० ते १४ वर्षे सेवा करणारास वेतनाच्या ६० टक्के व १५ वर्ष किंवा त्यापेक्षा जास्त सेवा करणारास वेतनाच्या ७० टक्के निवृत्ती वेनत प्राप्त होते. भारतात मात्र इ.स. २००५ नंतर शासकीय, निमशासकीय सेवेत आलेल्या व्यक्तींना निवृत्ती वेतनाच्या लाभापासून परावृत्त करणारा नवा कायदा करण्यात येवून संपूर्ण निवृत्ती वेतनाऐवजी अंशदायी निवृत्ती वेतन योजना लागू करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे नजीकच्या काळात २००५ नंतर सेवेत आलेल्या व्यक्ती जेंव्हा सेवानिवृत्त होतील तेंव्हा खज्या अर्थाने अशा सेवानिवृत्त झालेल्या लोकांच्य समस्या सामोरे येण्यास सुरूवात होवून सेवानिवृत्त वृध्दांच्या समस्यांची तीव्रता लक्षात येईल असे दिसते.

अशाप्रकारे विविध देशात वृध्दांना सामाजिक सुरक्षा मिळावी, त्यांच्या समस्यांची सोडवणुक व्हावी म्हणून विविध प्रकारचे कार्यक्रम आखण्यात आले असल्याचे आढळते.

भारतातील वृध्दांसाठी सामाजिक सुरक्षा :

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात ख्रिश्चन मिशनज्यांनी वृध्द कल्याणाची सुरूवात केली. वृध्दत्व कल्याण क्षेत्रात कार्य करणारी पहिली संस्था भारतात बेंगलोर येथे १८४० मध्ये The Friend in Need Society या नावाने स्थापन झाली, १८६५ मध्ये पुणे डेव्हिड ससून अशक्ताक्षम, १८८५ मध्ये कलकत्ता येथे Little Sisters of the Poor, १८९० मध्ये नागपूर येथे Home for aged and Handicaped, १९१२ मध्ये सुरत येथे अशक्त व्यक्तीसाठी आश्रम, मातृसेवा संघ नागपूरच्या वतीने १९६१ मध्ये पंचवटी हा वृध्दाश्रम उमरेड रोडवर सुरू करण्यात आला. वरोरा येथे उत्तरायण नावाचे वृध्दाश्रम सुरू झाले पुढे स्वयंसेवी संघटनांनी मुंबई, दिल्ली, लखनौ, मद्रास नागपूर यासारख्या मोठ्या शहरातून वृध्दाश्रम सुरू केले. यावरून वृध्दांच्या समस्या आहेत आणि त्यामुळे वृध्दाश्रमाची गरज भासली हे स्पष्ट होते.

याशिवाय भारत सरकारने वृध्दांच्या समस्या लक्षात घेऊन घटनेच्या कलम ४१ प्रमाणे वयोवृध्द आजारी व्यक्तीना मदत पुरवण्याची तरतुद केली आहे. १९५६ च्या Hindu Adoption and Maintance Act नुसार वृध्द किंवा आजारी आई वडिलांची काळजी घेण्याचे बंधन आहे. तसेच १९७३ च्या कलमाने कमावत्या आणि पुरेशी प्राप्ती असणाज्या व्यक्तीवर आई-वडिलांच्या पोषणाची जबाबदारी टाळण्यात आलेली आहे. तसेच याच कायद्याने वृध्दांना सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी वृध्दाश्रम, दिनकेंद्रे, गृहसेवा व्यवस्था, निवृत्तीवेतन भविष्यकाळातील निर्वाह निधी, वृध्दपकालीन निवृत्ती वेतन यासारखे अनेक उपक्रम सुरू केलेले आहेत.

केंद्रीय समाजकल्याण बोर्डाकडून वृध्दाश्रम सुरू करण्यासाठी आर्थिक मदत दिली जाते Help Age ही संस्था वृध्दाश्रमाच्या क्षेत्रात विशेष कार्य करत आहे. याशिवाय कर्मचारी भविष्कालीन निर्वाह निधी कायदा १९५२ लागू करण्यात आला. केंद्र सरकारने १९६४ मध्ये कुटुंब सेवानिवृत्ती वेतन योजना सुरू केली. १९७२ मध्ये अनुग्रह रक्कम कायदा पारीत केला. १९५७ मध्ये मध्यप्रदेश सरकारने सर्वप्रथम वृध्दपकालीन निवृत्तीवेतन कायदा पारीत केला. महाराष्ट्र सरकारने १९७८-७९ मध्ये संजय गांधी निराधार योजना या नावाने निराधार वृध्द व्यक्तींना वेतनाची तरतुद केली. याशिवाय महाराष्ट्रामध्ये ६५ वर्षावरील नागरीकांना एस.टी. भाड्यात ५०% सवलत तसेच इंडियन एअरलाईन्सच्या प्रवास भाड्यात ५० टक्के सूट, २५० कि.मी. पेक्षा जास्तीच्या प्रवासात रेल्वेत द्वितीय वर्गाकरीता प्रवास भाड्यात १५ टक्के सुट आहे. याशिवाय इन्कम टॅक्समध्ये जेष्ठ नागरिकांना सलवत देण्यात आलेली आहे.

वृध्दांच्या कल्याणाचे कार्ये करणारे जेष्ठ नागरिक संघ, पेन्शनर्स असोसिएशन इ. स्वयंसेवी संघटना वृध्दांच्या कल्याणाचे कार्यक्रम राबवतात भारतात अशा ७०० संस्था असून महाराष्ट्रात त्यांची संस्था १९० आढळते.

संदर्भ :

१) आगलावे प्रदिप- जुलै २००९, भारतीय समाज, प्रश्न आणि समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

२) गोरे अशोक- जून २०१५, भारतीय सामाजिक समस्या, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

३) कज्हाडे बी.एम. -जून २०१०, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

४) कुलकर्णी पी.के.-१९९८, भारतीय सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

५) लोटे रा.ज.- जून २०१५, भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

६) माने माणिक-जुलै १९९७; भारतातील समकालीन समस्या,

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषद

वर्ष ३७ वे, अंक २४ वा, डिसेंबर, २०१९.

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya • Majalgaon Dist.Beed-431131(MH)

भारतातील समाजशास्त्राची [illegible] विशेषांक

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2230-7745

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शिर्षक	लेखक	पृ. क्र.
१.	भारतातील समाजशास्त्र अध्ययन शतकपूर्ती	डॉ. उत्तम भोईटे	...१
२.	भारतीय समाजशास्त्राची शतकपूर्ती : स्थिती आणि स्थित्यंतरे	डॉ. पी. जी. जोगदंड	... ४
३.	महाराष्ट्रातील सामाजिक चिंतन	डॉ. जगन कराडे	... ६
४.	भारतातील सामाजिक चळवळीबाबत समाजशास्त्रीय संशोधकांची उदासीनता	डॉ. प्रदीप आगलावे	...१२
५.	मानवशास्त्राची वाटचाल : महाराष्ट्रातील साहित्य आणि संशोधन परंपरा	डॉ. शौनक कुलकर्णी	...१४
६.	कमला भसीन : एक दुर्लक्षित समाजशास्त्रज्ञ	प्रा. संदीप चौधरी	... १८
७.	शासतंत्रीय मनोवृत्ती व अवकाशाचे राजकारण....	डॉ. धनराज पाटील	...२०
८.	दलित अभिजनासंबंधीचा अभ्यास.....	प्रा. प्रियदर्शन भवरे	...२५
९.	स्वात्यंत्रोत्तर भारतातील निवडक समाजशास्त्रीय संशोधने	डॉ. एन. टी. कांबळे	...३४
१०.	प्रा. शर्मिला रेगे यांचे समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा. संजय कांबळे	...४०
११.	डॉ. सुधाताई काळदाते : चतुरस्त्र समाजशास्त्रज्ञ	डॉ. स्मिता अवचार	...४९
१२.	पीएच. डी. संशोधन पर्व : निकड बदलाची	डॉ. नारायण चौधरी	...५१
१३.	भारतीय समाजशास्त्राची शतकपूर्ती : स्थिती आणि स्थित्यंतरे	डॉ. श्रीकांत गायकवाड	...५३
१४.	भारतातील समाजशास्त्र विषयाची शताब्दी अवलोकन आणि वाटचाल	डॉ. बालाजी केंद्रे	...५८
१५.	मराठवाडा विद्यापीठांतर्गत समाजशास्त्र विषयाची वाटचाल	डॉ. सोंडगे, डॉ. मोटे	...६०
१६.	समाजशास्त्राच्या विकासात रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठाचे योगदान	डॉ. बी. के. स्वाई	...६२
१७.	भारतीय समाजशास्त्राचा विकास : आव्हाने आणि भवितव्य	डॉ. भगवान मनाळ	...६४
१८.	जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजावरील परिणाम	डॉ. कालीदास भांगे	...६७
१९.	प्रसार माध्यमे, सामाजिक परिवर्तन आणि लिंगभावाचे वास्तव...	डॉ. मोहन नगराळे	...७१
२०.	वर्तमानकाळात विवाहसंस्थे समोरील आव्हाने...	डॉ. दिपक पवार	...७३
२१.	भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात मुबई विद्यापीठाचे योगदान	डॉ. धारबा गणवीर	...७५
२२.	वाडत जाणारी वृध्दांची लोकसंख्या: एक नवे आव्हान	डॉ. राजेंद्र बगाटे	...७७
२३.	भारतात समाजशास्त्राचा विकास	डॉ. रामेश्वर मोरे	...८०
२४.	ई–सिगारेट: सामाजिक समस्या	डॉ. रविंद्र विखार	...८३
२५.	भारतामधील समाजशास्त्राच्या विकासात समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान	डॉ. प्रतिभा बिरादर	...८५
२६.	भटक्या–विमुक्त जमातींच्या चळवळींची विचारसरणी	डॉ. अर्जुन जाधव	...८७
२७.	ग्रामविकास कार्यक्रमविषयक स्थानिक प्रशासकीय यंत्रणेचा दुष्टिकोण	डॉ. साहेबराव हिवाळे	...९३
२८.	महाविद्यालयीन स्तरावरील समाजशास्त्र अभ्यासक्रमाविषयी शिक्षकांची	डॉ. मंजुषा नळगीरकर	..९७
२९.	भारतीय प्रसारमाध्यमातील जातीवाद	डॉ. प्रदीप गजभिये	..१००
३०.	बाधुनिक भारतातील स्त्रीभ्रूण हत्या	डॉ. हेमंत सोनकांबळे	..१०२
३१.	आदिवासी जमातींचे बदलते स्वरूप	प्रा. मनोहर येरकलवार	..१०५
३२.	सायबर गुन्हा आणि सायबर सुरक्षितता: उक अध्ययन	डॉ. ज्योती पोटे	..१०८
३३.	भारतातील ग्रामीण विकास	डॉ. श्रीराम खाडे	...१११
३४.	ई–साक्षरता : शिक्षण क्षेत्रातील नवप्रवाह	डॉ. नलिनी बोरकर	..११३
३५.	२९ व्या मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या अधिवेशनाचा अहवाल	डॉ. दिपक पवार	..११६

Scanned with OKEN Scanner

Shri.Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed 431131(MH)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठांतर्गत समाजशास्त्र विषयाची वाटचाल

डॉ. सोंडगे ता.प., समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री सिध्देश्वर महाविद्यालय, माजलगाव जि.बीड tpsondge@gmail.com 9814548480
प्राचार्य डॉ. दादासाहेब उ. मोटे, माजी सचिव मराठी समाजशास्त्र परिषद, dada.mote77@gmail.com 9423732424

मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या वतीने या वर्षी म्हणजे २०१९ मध्ये 'भारतातील समाजशास्त्राची शतकपूर्ती' या विषयावर मराठी समाजशास्त्र संशोधन पत्रिकेसाठीचा अंक प्रकाशित करण्याचे ठरविले आहे, त्याबद्दल प्रथमत: मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या कार्यकारिणीचे अभिनंदन.

व्यक्ती जेंव्हापासून समाजाचा विचार करु लागली तेंव्हा पासून सामाजिक तत्वज्ञान निर्माण होऊ लागले असे मानले जाते. नाव आणि अभ्यास विषयातील सारखेपणा यामुळे सामाजिक तत्वज्ञान व समाजशास्त्र ही अत्यत जवळची शास्त्रे आहेत असेही म्हणता येईल. नव्हे तर १८ व्या शतकापर्यंत सामाजिक तत्वज्ञानामध्येच समाजाचा आणि सामाजिक विचारांचा अभ्यास केला जात असे. याचा अर्थ असा होतो की, समाजशास्त्र हे सामाजिक तत्वज्ञानाचाच एक भाग होते, परंतु मानवी विचारांची बैठक जस–जशी व्यापक होत' गेली तसतशी सामाजिक जिवनाचा अभ्यास करणाऱ्या सामाजिक तत्वज्ञानापेक्षा वेगळया शास्त्राची गरज भासू लागली आणि त्यातूनच समाजशास्त्राचा उदय झाला. असे असले तरी भारतात समाजशास्त्रीय अभ्यासाची कल्पना खूप प्राचीन आहे. वेद, उपनिषेद, रामायण, महाभारत, मनुस्मृती, सूत्रे व पुराणे या सारख्या धार्मिक ग्रंथामध्ये सामाजिक जिवनाची सांगोपांग चर्चा आढळते तसेच चाणक्य लिखीत 'अर्थशास्त्र' व शुक्राचार्याचे 'नितीसार' या ग्रंथात व्यवहारिक सामाजिक कल्पना व समाज, शासन, निती इत्यादी विषयाची चर्चा आढळते. अबुल फजलच्या 'ऐनी अकबरी' या ग्रंथात तत्कालीन राजकीय, सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे वर्णन आढळते. याशिवाय विविध ग्रंथकारांनी धार्मिक ग्रंथाद्वारे चांगल्या आचरणाचे नियम सांगितलेले आहेत. यासारख्या बाबीवरुन असे म्हणता येईल की, भारतात धर्मशास्त्रातच समाजशास्त्राचा अंतर्भाव करण्यात आलेला होता.

भारतामध्ये सर्वप्रथम इ.स. १९१९ मध्ये मुंबई विद्यापीठात पदव्युत्तर शिक्षण देण्यासाठी प्रा. पेट्रीक गेंडिस यांच्या अध्यक्षतेखाली समाजशास्त्र विभागाची स्थापना करण्यात आली. तेंव्हापासूनच लौकिक अर्थाने भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययनाची सुरुवात झाली. इ.स. १९२४ मध्ये डॉ. गो.स. घुर्ये हे समाजशास्त्र विभागाचे अध्यक्ष झाले व त्यानंतरच्या काळातच समाजशास्त्राच्या अभ्यासाला व संशोधनाला भारतातील वेगवेगळया विद्यापीठात महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले. आज महाराष्ट्रातील जवळपास सर्वच विद्यापीठे आणि या विद्यापीठांशी संलग्नीत असणाऱ्या बहुतांशी महाविद्यालयातून समाजशास्त्र हा विषय अभ्यासला जात असून विद्यार्थीही या विषयाकडे मोठ्या प्रमाणात आकर्षित होत आहेत. यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ देखील अपवाद नाही.

१९५८ मध्ये ज्यावेळेस मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाली त्यावेळेस या विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रामध्ये औरंगाबाद, बीड, उस्मानाबाद, नांदेड आणि परभणी असे पाच (०५) जिल्हे होते. पुढे मराठवाड्यात जालना, लातूर व हिंगोली असे नवीन तीन जिल्हे अस्तित्वात आले. प्रशासनाच्या सोयीच्या दृष्टीने नांदेड येथे या विद्यापीठाचे उपकेंद्र स्थापन करण्यात आले. इ. स. १९७८ नंतरच्या काळात मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराच्या निमित्ताने उद्भवलेले आंदोलन आणि नंतरच्या काळात त्याचा सतत झालेला पाठपुरावा व प्रयत्न यामधून १९९४ मध्ये मराठवाडा विद्यापीठाचे विभाजन होऊन औरंगाबाद, जालना, बीड आणि उस्मानाबाद या चार जिल्ह्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद आणि नांदेड, लातूर, परभणी व हिंगोली या चार जिल्ह्यासाठी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड अशी दोन स्वतंत्र विद्यापीठे मराठवाड्यामध्ये अस्तित्वात आली. पुढे प्रशासनाच्या सोयीच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबादचे उपकेंद्र उस्मानाबाद येथे इ. स. २००४ मध्ये तर स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेडचे उपकेंद्र २००७–०८ मध्ये लातूर येथे स्थापन करण्यात आले.

मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना जरी १९५८ मध्ये झालेली असली तरी विद्यापीठामध्ये समाजशास्त्र हा विषय अध्ययनासाठी स्वतंत्रपणे उपलब्ध नव्हता. प्रथमत: देवगिरी महाविद्यालय औरंगाबाद येथे हा विषय अध्ययनासाठी उपलब्ध करुन दिला गेला. त्यानंतर १९६७ मध्ये समाजशास्त्र हा विषय पदव्युत्तर पातळीवर तत्कालिन मराठवाडा विद्यापीठात अध्ययनासाठी उपलब्ध झाला. सुरुवातीच्या काळात डॉ. एम. जी.कुलकर्णी, डॉ. सुधाताई काळदाते, डॉ. विजय देशपांडे, डॉ. आर. बी. बिलावर, डॉ. उत्तमराव भोईटे, डॉ. अनुराधा भोईटे अशी दिग्गज मंडळी या विषयाच्या अध्ययनासाठी उपलब्ध झाली. विद्यापीठाच्या स्थापनेपासून ते विद्यापीठांतर्गत या विषयाच्या पदव्युत्तर पातळीवरील अध्ययनाला सुरुवात होण्यापासूनचा इतिहास मांडण्याचा हेतू एवढाच की, एकतर नवीन पिढीला या संदर्भातील तितकीशी माहिती नाही आणि दुसरे म्हणजे विद्यापीठामध्ये अध्ययनासाठी उपलब्ध असणाऱ्या पहिल्या पिढीतील मंडळींनी मराठवाडा विद्यापीठाच्या अंतर्गत असणाऱ्या आठही जिल्ह्यातील विविध महाविद्यालयांना प्रत्येक भेटी देऊन प्राचार्य व संस्थाचालक यांच्याशी विचार विनिमय करुन समाजशास्त्र हा विषय महाविद्यालयीन पातळीवर पदवी आणि पद्व्युत्तर अध्ययनासाठी सुरु करण्याकरीता जे परिश्रम घेतले त्यास तोड नाही. त्यांच्या परिश्रमाचाच परिपाठ म्हणून आज बहुतांशी महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांना किमान पदवी पातळीवर व काही मोठ्या महाविद्यालयामधून पदव्युत्तर पातळीवर हा विषय अध्ययनासाठी उपलब्ध झालेला आहे. सद्य:स्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातर्गत जवळपास १२५ हून अधिक महाविद्यालयामधून समाजशास्त्र हा विषय शिकविला जात आहे.

'भारतातील समाजशास्त्राची शतकपूर्ती' या विषयाच्या अनुषगाने महाराष्ट्राच्या अंतर्गत विविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमधून समाजशास्त्र विषयाची वाटचाल या संदर्भातील मराठवाडा विद्यापीठाचे योगदान विविध अंगाने महत्वपूर्ण राहिलेले आहे. याची माहिती नवीन पिढीला व्हावी या उद्देशाने आम्ही खालील मुद्द्यांची सविस्तरपणे मांडणी करु इच्छितो.

१) ज्या मराठी समाजशास्त्र परिषदेने हा विषय संशोधन पत्रिकेच्या लेखासाठी उपलब्ध करुन दिला त्या परिषदेची पायाभरणी तथा स्थापना याच विद्यापीठामध्ये झाली. डॉ. एम. जी. कुलकर्णी, डॉ. सुधा काळदाते, डॉ. विजय देशपांडे, डॉ. उत्तमराव भोईटे, डॉ. आर. बी. बिलावर, डॉ. अनुराधा भोईटे, डॉ. बा. ल. जोशी, डॉ. पु. ल. भांडारकर (नागपूर विद्यापीठ), डॉ. विलास संगवे आणि डॉ. एस. एन. पवार (शिवाजी विद्यापीठ), डॉ. वाय. बी. दामले (पुणे विद्यापीठ), डॉ. शैलेजा जोशी, डॉ. धीरेंद्र नारायण या सर्वांनी मिळून मराठी समाजशास्त्र परिषदेची स्थापना इ. स. १९८१ मध्ये केली. मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून डॉ. एम. जी. कुलकर्णी यांची निवड झाली आणि त्यांच्याच अध्यक्षतेखालील कार्यकारिणीने दि. २७ जून १९८३ रोजी धर्मादाय आयुक्ताकडून परिषदेच्या नोंदणीचे प्रमाणपत्र प्राप्त करुन घेतले. त्यापूर्वी १२ ते १४ फेब्रुवारी १९८१ मध्ये डॉ. सुधाताई काळदाते यांच्या नेतृत्वाखाली समाजशास्त्र विभागाच्या वतीने राष्ट्रीय पातळीवरील 'Indian Society of Criminology' चे अधिवेशन घेण्यात आले होते. सदरील अधिवेशनाचे नेटके नियोजन, उपस्थित प्रतिनिधी आणि एकुणच अधिवेशनाची यशस्वीता याच बळावर मराठी समाजशास्त्र परिषदेची स्वतंत्रपणे स्थापना झाली. मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या सुरुवातीच्या चार (०४) अधिवेशनामध्ये प्रतिनिधींचा सहभाग जरी कमी प्रमाणामध्ये जाणवला असला तरी त्यावेळी महाविद्यालयांची संख्याही मर्यादीत होती हे लक्षात घेतले पाहिजे. मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे ५ वे अधिवेशन समाजशास्त्र विभागाच्या वतीने पैठण जिल्हा औरंगाबाद येथे 'कडा' च्या सहकार्याने घेण्यात आले. त्यास प्रतिसादही चांगला मिळाला. त्यानंतर मात्र परिषदेला

Scanned with OKEN Scanner

मागे वळून पाहण्याची आवश्यकता भासली नाही. आज मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे एक हजाराच्या (१०००) वर अजिव सभासद असून परिषदेचे सद्य:स्थितीत वटवृक्षामध्ये रुपांतर झालेले दिसते. यामध्ये पूर्वाश्रमीच्या समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांचे मोठे योगदान आहे.

२) मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अर्थात, आजचे (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद आणि स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड) अंतर्गत समाजशास्त्र विषयाच्या प्रसारासाठी या विद्यापीठातील विभागाने प्रयत्नपूर्वक जिद्दीने काम केले. महाविद्यालयीन पातळीवर केवळ विषयाची सुरुवातच नाही तर महाविद्यालयीन पातळीवर कार्यरत असणारा व्याख्यात्यांचा वर्ग अधिक व्यासंगी बनावा, तयार व्हावा, यादृष्टीनेही खूप मेहनत घेतली. संशोधनाच्या दृष्टीने जाणिवपूर्वक प्रयत्नही केले. 'संशोधन पध्दती' या विषयावर विद्यापीठ पातळीवर व्याख्यात्यांची दोन दिवशीय कार्यशाळा यु.जी.सी. च्या सहकार्याने घेऊन त्यातून संशोधन पध्दती च्या बाबत व्याख्यात्याकडून प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिके करुन घेतली. याचा परिणाम म्हणून समाजशास्त्र विभागांतर्गत गुणवत्तापूर्ण तथा दर्जेदार संशोधन कार्याच्या वाढीस चालना मिळण्यास मदत झाली. उदाहरणच द्यायचे झाल्यास डॉ. सुधाताई काळदाते यांच्या मार्गदर्शनाखाली औद्योगिक समाजशास्त्राच्या अंतर्गत डॉ. कातखेडे यांनी 'Human Relations in industries' या विषयावरील त्यांच्या संशोधन कार्यामुळे डॉ. कातखेडे यांची 'झालानी टुल्स इंडस्ट्रीमध्ये' जनरल मॅनेजर म्हणून निवड झाली. सध्या रोह्यामध्ये त्यांची स्वत: ची स्वतंत्र इंडस्ट्री आहे. मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराच्या वेळेस तत्कालिन महाराष्ट्राचे पोलीस महासंचालक डॉ. अय्यंगार यांनी स्वत: औरंगाबाद येथे येऊन डॉ. सुधाताई काळदाते यांच्याशी चर्चा करुन डॉ. दादासाहेब मोटे यांचा एम. फिल. पदवीचा प्रबंध मराठवाड्यात सुरक्षेच्या दृष्टीने झेरॉक्स करुन घेऊन गेले होते. अशा प्रकारे मराठवाडा विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागांतर्गत झालेल्या संशोधन कार्याने अत्यंत मोलाची भूमिका पार पाडली असल्याचे वेळोवेळी निदर्शनास येत गेलेले आहे. याविषयी दुमत असण्याचे कारण नाही.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठांतर्गत समाजशास्त्र विषयाच्या वाटचालीच्या अनुषंगाने आणखी एक महत्वाचा जो भाग वाटतो तो म्हणजे यु.जी.सी. च्या आर्थिक सहाय्याने ULP (University Leadership Programme) प्रकल्प मराठवाड्यातील बहुतांश महाविद्यालयामध्ये राबविला गेला. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून विभागातील सर्व प्राध्यापकांनी विविध महाविद्यालयामध्ये विद्यार्थी आणि व्याख्याते यांच्यासमोर व्याख्याने दिली. त्यामुळे विषयाचे विद्यार्थी अधिक सजग होण्यास मदत झाली. यु.जी.सी. च्या याच अनुदानामधून महाविद्यालय पातळीवर पदवीसाठी असणारा 'भारतीय समाज : पारंपारिक आणि आधुनिक' या पेपरवरील उत्कृष्ट ग्रंथ प्रकाशित करुन अत्यल्प किंमतीमध्ये महाविद्यालयांना उपलब्ध करुन देण्यात आला. आजही हा ग्रंथ उपयोगी ठरतो आहे.

४) विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागाचा आणखी एक महत्वकांक्षी प्रकल्प म्हणजे US AID आणि IIPS देवनार, मुंबई यांच्या सहकार्याने उस्मानाबाद आणि परभणी जिल्ह्यामधील शासकीय आरोग्यविषयक सुविधा या संदर्भातील सर्व्हे, हा सर्व्हे १३ ऑक्टोबर १९८२ ते ३१ मार्च १९८३ या सहा महिन्याच्या कालावधीत पूर्ण करण्यात आला. या प्रकल्पाला मान्यता मिळाण्यापूर्वी लातूरचा समावेश उस्मानाबाद जिल्ह्यात तर हिंगोलीचा समावेश परभणी जिल्ह्यात होता. या संपूर्ण प्रकल्पाला US AID कडून अनुदान प्राप्त झालेले होते. या Base Line Survey चा परिणाम म्हणून उस्मानाबाद आणि परभणी जिल्ह्यामध्ये आरोग्यविषयक सेवासुविधा उपलब्ध करुन देण्यास मदत झाली.

५) इ.स. १९८१ मध्ये ज्या विद्यापीठात मराठी समाजशास्त्र परिषदेची स्थापना झाली. त्याच विद्यापीठाच्या अंतर्गत ३ वेळा परिषदेची सूत्रे हाती आली आणि प्रत्येक वेळेस मराठी समाजशास्त्र परिषदेला आर्थिकदृष्ट्या समृध्द बनविण्याचा प्रयत्न केला गेला. सद्य:स्थितीमध्ये मराठी समाजशास्त्र परिषद जोमाने कार्यरत असून तिची अजीव सभासद संख्या ही वाढत आहे. मराठी समाजशास्त्र परिषदेद्वारे नवनवीन उपक्रम हाती घेतले जात आहेत. अलिकडच्या काळात मराठी समाजशास्त्र परिषद महाराष्ट्रा बाहेर परिषदांचे तथा अधिवेशनांचे यशस्वीरित्या आयोजन करु लागली आहे.

६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या अंतर्गत विविध महाविद्यालयामधील समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांची विद्यापीठातील विभागाशी नाळ जोडण्यामध्ये विभागातील पहिली पिढी जितकी प्रभावी आणि परिणामकारक राहिली ती परंपरा ती नाळ जोडण्यामध्ये, कायम ठेवण्यामध्ये दुसऱ्या, तिसऱ्या पिढीला तितकेसे यश आलेले नाही. या मागील कारणेही वेगवेगळ्या प्रकारचे असू शकतील. जसे की, काळाच्या ओघामध्ये स्थानिक पातळीवरील महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध झालेल्या पदव्युत्तर शिक्षणाच्या सेवा सुविधा यामुळे महाविद्यालयीन शिक्षकांचा अभ्यासकांचा विद्यापीठातील विभागाशी असणारा संपर्क कमी होत गेला. विद्यार्थी देखील स्थानिक महाविद्यालयाला पदव्युत्तर शिक्षण घेण्यासाठी प्रधान्य देऊ लागले. यामधून विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागाशी महाविद्यालयातील समाजशास्त्र विभागाचा संपर्क कमी होत गेला असला तरी समाजशास्त्र विषयाची घोडदौड सातत्याने होत राहिली, ही निश्चितच आनंददायी बाब मानता येईल.

७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या अंतर्गत बहुतांशी महाविद्यालयामधून समाजशास्त्र हा विषय शिकविला जात असला व हा विषय बहुतांशी विद्यार्थी अध्ययनासाठी निवडत असले तरी औरंगाबाद शहर वगळता विद्यापीठांतर्गत येणाऱ्या जालना, बीड, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांमधील कोणत्याही महाविद्यालयामध्ये मराठी समाजशास्त्र परिषदेची अधिवेशने होऊ शकली नाहीत. एवढेच नव्हे तर विद्यापीठाचा समाजशास्त्र विभाग देखील मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे अधिवेशन घेऊ शकलेला नाही. मानतरच्या काळामध्ये मराठी समाजशास्त्र परिषदेची अधिवेशने विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रामध्ये व्हावीत अशी अपेक्षा करण्यात हरकत नाही.

८) विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागाच्या वतीने चर्चासत्र, कार्यशाळा यासारखे उपक्रम आजही राबविले जात आहेत. विभागाचा या कामी सतत पुढाकार राहिलेला आहे. अलिकडील काळात महाविद्यालयीन पातळीवर राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील चर्चासत्र, कार्यशाळा आणि परिषदांचे आयोजन केले जात आहे. यामधून प्राध्यापक, विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढतो आहे. त्यामुळे समाजशास्त्र हा विषय आणि समाशास्त्रीय संशोधन अधिकाधिक विद्यार्थी, वाचकांपर्यंत पोहोचविण्यास मदत होत आहे.

९) सद्य:स्थितीमध्ये विद्यापीठाच्या अंतर्गत समाजशास्त्र विषयाच्या वाढीमध्ये आपले योगदान देणाऱ्यांपैकी पहिल्या पिढीतील डॉ. उत्तमराव भोईटे आणि डॉ. बी. एल. जोशी वगळता अन्य कोणी हस्ती हयात असल्याचे आढळत नाही. सर्वच काळाच्या पडद्याआड गेलेले आहेत. या विद्यापीठाच्या अंतर्गत या पहिल्या पिढीने जो पाया घातला त्या पायावर विद्यापीठाच्या समाजशास्त्र विभागाची आणि या विद्यापीठाशी संलग्नित असणाऱ्या महाविद्यालयातील समाजशास्त्र विभागांची वाटचाल यशस्वीपणे सुरु आहे.

सारांश : 'भारतातील समाजशास्त्र विषयाची शतकपूर्ती' या मुख्य विषयाच्या अनुषंगाने एकीकडे समाजशास्त्र विषयाची वाटचाल आणि दुसरीकडे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठांतर्गत समाजशास्त्र विषयाची वाटचाल या दोन्ही बाबींचा वेध घेता यावा व त्याचबरोबरीने नवीन पिढीला याची थोडीफार माहिती व्हावी या उद्देशाने या लेखाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. नवीन पिढी समाजशास्त्र विषयाची आणि मराठी समाजशास्त्र परिषदेची यशस्वी घोडदौड अशीच पुढे चालू ठेवेल व समाजशास्त्र हा विषय अधिकाधिक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवेल अशी आम्ही अपेक्षा व्यक्त करुन या लेखापुरता हा लेखन प्रपंच थांबवतो.

Scanned with OKEN Scanne

19-20

भारतीय समाजातील शिक्षणामधील लिंगभेदभाव

डॉ. तात्याराम परमेश्वर सोंडगे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

श्री सिध्देश्वर महाविद्यालय, माजलगांव

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed-431131(MH)

प्रस्तावना :

स्त्रियांचे सबलीकरण तथा सक्षमीकरण या संकल्पनेचा उदय १९७० च्या मध्यावर स्त्री चळवळीतून झाला. सेन आणि ग्रोन या अभ्यासकांनी नौरोबी येथील परिषदेसाठी १९८५ मध्ये जे पुस्तक प्रसिध्द केले तेंव्हा पासून स्त्रियांचे सबलीकरण या शब्दाचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वापर सुरू झाला. सक्षमीकरण ही संकल्पना विकास विषयक चर्चाविश्वात गेल्या २०-२५ वर्षात वापरली जात आहे. सक्षमीकरण या शब्दाची एकच एक अशी अधिकृत व्याख्या आढळत नाही. परंतु दुर्बल किंवा ओरबाडले गेलेले समाजातील गट पुन्हा एकदा संसाधने आणि निर्णयशक्ती यावर नियंत्रण आणि वाट मिळवून सक्षम होणे असा अर्थ समक्षमीकरणाचा नक्की आहे. दुर्बल तथा दडपल्या गेलेल्या वर्गामध्ये स्त्रियांचे दुर्बल होणे अधिकच तीव्र असते.

समाज कोणताही असो तेथील रहिवाश्यांच्या विकासाचा मुख्य घटक शिक्षण हाच असतो. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना त्यांचे स्वातंत्र्य उपभोगण्याची आणि संसाधने, मालमत्ता, उत्पन्न व त्यांच्या स्वत:च्या वेळेचा फायदा आणि जोखीम व्यवस्थापित करण्याची त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याची क्षमता होय. हे सर्व शिक्षणाच्या माध्यमातून शक्य आहे. कारण मानवी विकासाचा मार्ग शिक्षणातून जातो. शिक्षणामुळे विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी आवश्यक असणारे ज्ञान, कौशल्य आणि आत्मविश्वास प्राप्त होतो. एवढेच नव्हे तर स्त्रिया आणि मुलींच्या शिक्षणाचा केवळ त्यांच्याच विकासावर नव्हे तर त्यांच्या कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या पर्यायाने देशाच्या विकासावर देखील सकारात्मक परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. परंतु २१ व्या शतकाच्या प्रारंभी महासत्ता बनण्याची स्वप्ने पाहत असताना शिक्षणाच्या बाबतीत भारतीय समाजाची विशेषत: भारतीय स्त्रियांची आणि त्यामध्येही ग्रामीण स्त्रियांची स्थिती फारसी समाधानकारक आढळत नाही. जे काही शिक्षण आढळते ते साक्षरतेच्या पलीकडचे काही अपवाद वगळता पोहचलेले दिसत नाही.

गृहीतकृत्ये :

स्त्रियांचे समाजातील स्थान आणि भूमिकेबाबतचा पारंपारिक दृष्टीकोन भारतीय समाजातील शिक्षणामधील लिंगभेदभाव जबाबदार आहे.

शिक्षणातील लिंगभेदभावाचा अर्थ :

शिक्षण घेण्याची संधी मुलांना देणे आणि मुलींना नाकारणे म्हणजे शिक्षणातील लिंगभेदभाव होय. जागतिक लोकसंख्येत जवळपास अर्धा भाग स्त्रिया असून भारतीय लोकसंख्येत स्त्रियांची संख्या ४८.४६ टक्के आहे. परंतु शिक्षण, उत्पन्न, मालमत्ताविषयक अधिकार, वैवाहिक जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य यासारख्या बाबतीत पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रिया माघरलेल्या आहेत.

स्त्री शिक्षणाची संकल्पना :

सामाजिक परिवर्तनाची मुलभूत आवश्यकता स्त्री शिक्षण ही असून स्त्री शिक्षणाला दुय्यम लेखून परिवर्तन शक्य नाही. महात्मा गांधी असे म्हणतात की, स्त्री शिक्षण ही समाजाची मुलभूत आवश्यकता असून स्त्रियांची अवस्था जोपर्यंत सुधारणार नाही तोपर्यंत कुटुंबाची, समाजाची आणि पर्यायाने देशाची अवस्था सुधारणे शक्य नाही." स्त्रियांना जर शौक्षणिक विकासाची संधी मिळाली नाही तर त्याचा केवळ स्त्रियांच्या जीवनावरच नव्हे तर देशाच्या विकासावर देखील विपरीत परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. कुटुंबाच्या हितासाठी आणि विकासासाठी स्त्रीने

Scanned with OKEN Scanner

शिक्षण घ्यावे एवढाच स्त्री शिक्षणाचा अर्थ सिमीत नाही. तर स्त्रीने स्वत:च्या आणि समाजाच्या पर्यायाने राष्ट्राच्या विकासासाठी शिक्षण घ्यावे असा स्त्री शिक्षणाचा अर्थ आहे. अर्थात हे शिक्षण स्त्रीला स्वतंत्र करणारे आणि सामाजिक व आर्थिक स्वातंत्र्य देणारे असले पाहिजे. नव्हे तर तीच काळाची गरज आहे. अन्यथा स्त्री शिक्षण केवळ साक्षरता निर्माण करण्याइतपतच मर्यादित राहिल व असे होणे स्त्री सबलीकरणासाठी आणि सामाजिक आर्थिक परिवर्तनासाठी फारसे पूरक राहणार नाही. भारतीय समाजातील स्त्री शिक्षणाचा विशेषत: ग्रामीण समाजातील स्त्री शिक्षणाचा विचार करता स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या ७० वर्षानंतरही काही अपवाद वगळता स्त्री शिक्षण स्त्री साक्षरतेच्या पलीकडे सरकलेले आढळत नाही.

भारतीय समाजातील शिक्षणामधील लिंगभेदभावाचा ऐतिहासिक आढावा :

भारतात वैदिक कालखंडात स्त्री शिक्षणाची व्यवस्था अत्यंत प्रगत स्वरूपाची होती. मुलाप्रमाणेच मुलीवर देखील उपनयन संस्कार केले जात असत. ऋग्वेद काळात स्त्रियांना शिक्षण मुक्त होते. त्याचाच परिणाम म्हणून की काय गार्गी, मैत्रेयी यासारख्या स्त्रियांना 'विदुषी' असा लौकिक स्वकर्तृत्वावर प्राप्त होऊ शकला. परंतु पुढे उत्तर वैदिक कालखंडात स्त्री शिक्षणाच्या प्रगतीला ओहटी लागून स्त्रियांच्या दर्जात घसरण झाली. बौध्द काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त झाला. परंतु त्यासाठी त्यांनी गृहस्थी जीवनपध्दतीचा त्याग करून बौध्द भिक्षू व्हावे लागत असे. बौध्द भिक्षू झाल्यानंतरही स्त्री बौध्द भिक्षू व पुरूष बौध्द भिक्षू यांच्या शिक्षणाची स्वतंत्र व्यवस्था निर्माण करण्याचा दंडक पाळला जात असे. हा दंडक पाळण्याकडे दुर्लक्ष होण्यातून बौध्द कालीन शिक्षण व्यवस्था कोलमडून पडली व त्यानंतर स्त्री-पुरूष शिक्षणाबाबत सामाजिक विषमतेचे आणि लिंगाधिष्ठीत भेदभावाचे युग सूरू होऊन मुस्लीम राजवटीत. सुरक्षिततेच्या कारणावरून स्त्रियांवर अनेक बंधने येऊन त्या बंधनांचे रितीरिवाजात (प्रथा व परंपरात) रूपांतरण झाले. त्यातून स्त्रियांचा शिक्षणाशी संबंध तुटला. अर्थात मुस्लीम धर्मात स्त्री शिक्षणावर बंदी नव्हती. परंतु या काळात उच्च शिक्षण देण्याची कोणतीही व्यवस्था निर्माण झाली नाही. त्यामुळे मुस्लीम राजवटीचा काळ शिक्षणाच्या बाबतीत स्त्री-पुरूषांमध्ये विषमता निर्माण करणारा ठरला.

१९ व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात ि ाश्चन मिशनज्यांनी शिक्षणाच्या बाबतीतील स्त्री-पुरूषांमध्ये भेदभाव करणाज्या हिंदू समाजातील प्रथा परंपरा अमान्य करून मुलीनाही मुलांप्रमाणेच आधुनिक शिक्षण देण्यास सुरूवात केली. विशेषत: मुलीच्या प्राथमिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याची जबाबदारी सरकारने घेतली. परंतु १८५७ च्या भारतीय स्वातंत्र्य युध्दामुळे सरकारी प्रयत्न फार दूर जाऊ शकले नाहीत.

महात्मा ज्योतिबा फुले शिक्षणाच्या बाबतीत लिंगाधिष्ठीत भेदभावाचे तत्व नाकारणारे आद्य भारतीय समाजसुधारक असून त्यांनी सावित्रीबाई फुले यांना शिकवून मुलींना आधुनिक शिक्षणाचे धडे देणारी शिक्षिका तयार केली. शिक्षणाच्या बाबतीत लिंगाधिष्ठीत भेदभावाच्या प्रवाहाविरूध्द जाऊन कार्य करणाज्या समाजसुधारकांच्या प्रयत्नातून आधुनिक भारतात स्त्री शिक्षणाच्या कार्याला जरी गती प्राप्त झाली असली तरी साक्षरतेच्या संदर्भातील जनगणना .अहवालातील आकडेवारी लक्षात घेता शिक्षणाच्या बाबतीत भारतीय समाज विशेषत: भारतीय स्त्रिया माधारलेल्या दिसतात. १९५१ च्या जनगणना अहवालानुसार भारतीय लोकांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण १८.३३ टक्के होते. त्यामध्ये पुरूष साक्षरतेचे प्रमाण २७.१६ टक्के तर स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ८.८६ टक्के होते. यावरून असे दिसते की, १९५१ मध्ये स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात १८.३० टक्के अंतर होते. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार भारतीय लोकांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ७४.०४ टक्के आढळते. त्यामध्ये पुरूष साक्षरतेचे प्रमाण ८२.१४ टक्के तर स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६ टक्के आढळते. म्हणजेच स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात १६.६८ टक्के एवढे अंतर आहे. यावरून हेच स्पष्ट होते की, १९५१ ते २०११ या ६० वर्षात भारताने साक्षरतेच्या बाबतीत बरीच प्रगती जरी केलेली दिसत असली तरी १९५१ ते २०११ या ६० वर्षात स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणातील तफावत केवळ १.६२ टक्क्यांनी कमी करणे आपल्याला शक्य झाले आहे. ग्रामीण भागातील साक्षरतेचा विचार करता च्यद्दयत्यद्यत्दड्ढ ब्रह्मद्यद्धद्धड्डद्य दृढ ह्यद्दड्ढ २००४ नुसार डिसेंबर २००३ च्या पाहणी अहवालावरून ग्रामीण भारतातील साक्षरतेचे एकूण प्रमाण ५९.५ टक्के एवढे असून त्यामध्ये पुरूष साक्षरता ७१ टक्के तर स्त्री साक्षरता ४८ टक्के एवढी आहे. यावरून असेच दिसून येते की, ग्रामीण भारतातील स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात २३ टक्के अंतर आहे.

निष्कर्ष :

१९५१ ते २०११ या ६० वर्षात भारताने साक्षरतेच्या बाबतीत बरीच प्रगती जरी केलेली दिसत असली तरी १९५१ ते २०११ या ६० वर्षात स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणातील तफावत केवळ १.६२ टक्क्यांनी कमी करणे आपल्याला शक्य झालेले असून आजही स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात १६.६८ टक्के एवढे अंतर आहे. तर ग्रामीण भारतातील स्त्री-पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणात २३ टक्के एवढे अंतर आहे. यावरून हेच स्पष्ट होते की, भारतीय समाजातील

Scanned with OKEN Scanne

शिक्षणामधील लिंगभेदभावाची स्थिती आजही कायम असून भारतीय ग्रामीण स्त्रियांच्या शौक्षणिक माघारलेपणास लिंगाधिष्ठीत स्त्रियांचे समाजातील स्थान आणि भूमिके बाबतचा पारंपारिक दृष्टीकोन जबाबदार आहे.

संदर्भ :

१) आगलावे प्रदीप (२०१५). सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे.

२) लोटे रा. ज. (२०१५). भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या.

३) विधुत भागवत (२००९. स्त्री-प्रश्न ची वाटचाल : परिवर्तनाच्या दिशेने.

४) योजना (जुलै २०११). भारत की जनगणना.

५) समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका (फेब्रुवारी २०१८). मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र.

Scanned with OKEN Scanne

JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH
(International Open Access Journal)
ISSN: 2349-5162

Publication Fee Invoice & Conformation Letter

Ref No : JETIR / Vol 7 / Issue 2 / 104

To,
Dr. Tatyaram Sondge
Published in : Volume 7 | Issue 2 | 2020-02-21

Subject: Publication of paper at International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research .

Dear Author,

With Greetings we are informing you that your paper has been successfully published in the International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (ISSN: 2349-5162). Thank you very much for your patience and cooperation during the submission of paper to final publication Process. It gives me immense pleasure to send the certificate of publication in our Journal. Following are the details regarding the published paper.

About JETIR	: UGC and ISSN Approved - International Peer Reviewed Journal, Refereed Journal, Indexed Journal, Impact Factor: 5.87, ISSN: 2349-5162
UGC Approval	: UGC and ISSN Approved - Journal No: 63975 | Link: https://www.ugc.ac.in/journallist/subjectwisejurnallist.aspx?tid=MjM0OTUxNjI=&&did=U2VhcmNoIGJ5IEITU04=
Registration ID	: JETIR 228306
Paper ID	: JETIRDK06104
Title of Paper	: Bhartiya Samajatil Shikshanamadhil Lingbhedbhav
Impact Factor	: 5.87 (Calculate by Google Scholar)
Licence	: UGC,ISSN,DOI and Creative Common Approved
DOI	:
Published in	: Volume 7 | Issue 2 | 2020-02-21
Publication Date:	2020-02-21
Page No	: 318-320
Published URL	: http://www.jetir.org/view?paper=JETIRDK06104
Authors	: Dr. Tatyaram Sondge

Thank you very much for publishing your article in JETIR. We would appreciate if you continue your support and keep sharing your knowledge by writing for our journal JETIR.

Editor In Chief
International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research
(ISSN: 2349-5162)

Scanned with OKEN Scanner

19.20

INDEX

01) महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठी साहित्यातील योगदान
प्रो. डॉ. मधुकर दगडुदेव क्षीरसागर, बीड ||17

02) महात्मा फुलेंचे स्त्रीवादी क्रांतीकारी विचार
प्रा.डॉ. अशोक गंगाराम साबणे, नांदेड ||20

03) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्म चिकित्सा
प्रा. डॉ. गायकवाड अप्पाराव, उस्मानाबाद, प्रा. डॉ. आदमाने भाऊसाहेब, लातूर ||23

04) राज्यघटनेतील मुलभूत अधिकार : एक अभ्यास
प्रा. कावळे एस. टी., बीड ||27

05) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार
प्रा.नारायण सोपान लोखंडे, पंढरपूर ||30

06) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री मुक्तीच्या कार्यातील योगदान
डॉ. सोंडगे तात्याराम परमेश्वर, बीड ||33

07) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचारधन व दृष्टिकोन
प्रा.डॉ. भास्कर वि. नरवाडे, अहमदपूर ||35

08) महात्मा जोतिबा फुले यांचे शेतीविषयक विचार
प्रा. जाधवर शशिकांत श्रीरंग, कळंब ||38

09) महात्मा फुले आणि सत्यशोधक समाज
डॉ. मुंडे महादेव रावसाहेब, बीड ||41

10) राजर्षी शाहू महाराजांची स्त्री शिक्षण विषयक भुमिका
डॉ. बी. जी. माने, उस्मानाबाद ||44

11) छत्रपती शाहू महाराजांचे आर्थिक धोरण
शिवकुमार केशवराव पांचाळ, नांदेड ||46

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Dist Beed-431131(MH)

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

06

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री मुक्तीच्या कार्यातील योगदान

डॉ. सोंडगे तात्याराम परमेश्वर
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री. सिध्देश्वर महाविद्यालय, माजलगांव, ता. माजलगांव जि. बीड.

प्रस्तावना :

भारतीय पारंपारिक समाजत स्त्रीला आदिशक्ती, लक्ष्मी, सरस्वती, शारदा, दुर्गा, रणचंडी, महिषासुर मर्दिनी यासारख्या दैवी शक्तीच्या रूपात पुजले जात असले तरी भारतीय समाज जीवनातील पारंपारिक श्रमविभाजनाच्या तत्वाचा विचार करता असे आढळते की, 'चूल व मूल' हे स्त्रीचे कार्यक्षेत्र व घराबाहेरची कामे पुरूषाकडे (Women for Hearth and Man for the field) हे श्रमविभाजनाचे सूत्र होते, म्हणजेच एक प्रकारे लिंगाधिष्ठीत सुप्त स्तरीकरण व्यवस्था जातीसदृश्य होती. जिने लिंगभेदाच्या आधारे स्त्रीला अर्पित कनिष्ठ दर्जा दिला व सामाजिक गतिमत्व नाकारले. 'यत्र नार्यस्तु पुज्यते रमन्ते तत्र देवता' याकडे दुर्लक्ष करून 'न स्त्री-स्वातंत्र्यम अर्हती' यावर भर देऊन स्त्रीला गौण लेखण्याचा प्रकार शेकडो वर्षापासून भारतीय समाजात जसा झाला तसाच स्त्री कशी गौण आहे याचा सिध्दांत पाश्चिमात्य समाजात निर्माण झाला. स्त्रीचा मेंदुच पुरूषाच्या मेंदुपेक्षा लहान आहे. म्हणून तिची बुध्दीमत्ता कमी व बुध्दीमत्ता कमी म्हणुन तिला गौण स्थान असणे स्वाभाविक आहे, असे त्याचे समर्थन दिले गेले. स्त्री कितीही हुशार, व्यवहार चतुर, कृर्तत्वान असली तरी तिला गुलाम तथा शुद्राप्रमाणेच ज्ञानाचा, मताचा अधिकार नाकारला गेला व ज्ञानापासून स्त्रियांना वंचित ठेवून त्यांनी केवळ प्रजोत्पादन व भरणपोषणाचे काम करीत राहावे अशी व्यवस्था उभी करून स्त्रीला गौण लेखण्याचा प्रकार वर्षानुवर्षे होत राहिला अर्थात या विचाराला आधुनिक काळात विशेषतः १९ व्या शतकात विचारवंत तथा उदारमतवाद्यांनी आव्हान दिले. ज्यामध्ये प्रामुख्याने मेरी वोल्स्टन क्राप्ट, जॉन स्टुअर्ट मिल, हफरीयट टेलर, एमिली डेव्हीस, फ्रान्सिस पॉवर कॉब, जोसेफाईन बटलर यांचा सामावेश होतो. कारण या उदारमतवादी लेखकांनी पुरूषाप्रमाणेच महिला विवेकी व विचारक्षम आहेत असे मत मांडले. शोषितांसाठी ज्याप्रमाणे थॉमस पेन यांचा 'Right to Man' हा ग्रंथ महत्वाच्या ठरला. त्याचप्रमाणे 'Hindication of the rights of Women' हा मेरी वोल्स्टन क्राप्टचा ग्रंथ स्त्रियांच्या हक्काच्या दृष्टीने महत्वाचा ठरला. त्याचप्रमाणे जॉन स्टुअर्ट मिल यांचे 'The Subjection of Women' हे पुस्तक स्त्री स्वातंत्र्याच्या विचारात भर घालणारे ठरले. उदारमतवादाने सार्वजनिक हक्कांसाठी झगडून शिक्षण, मताधिकार, संपत्तीचा अधिकार व स्त्री-पुरूष समतेचा आग्रह धरला. या उदारमतवादाचा प्रभाव तिसऱ्या जगातील विविध चळवळीवर पडला. यातुनच भारतासारख्या परंपरावादी देशात ब्राम्हो समाज, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज यासारख्या संघटनांनी उदारमतवादी विचार स्त्रीवादी विचारात मांडला आहे. न्या. रानडे, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, गोपाळ गणेश आगरकर, लोकहितवादी, राजर्षी शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींनी सार्वजनिक जीवनात संघर्ष करून शिक्षण, मत, संपत्ती इत्यादींचा अधिकार आणि स्त्री-पुरूष समतेचा ज्याप्रमाणे आग्रह धरला. त्याचप्रमाणे सईद अहमद खान, सर बद्रोध्नि तैय्यबजी यासारख्या मुसलमान समाज सुधारकांनी सुध्दा स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करून स्त्रियांना शिक्षण देण्याचा विचार मांडला. या सामाजिक सुधारणा चळवळीतूनच स्त्री मुक्तीच्या कार्याला गती प्राप्त झाली.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :

शोधनिबंधाकरीता विषयाची निवड करत असतांना त्यांची आवश्यकता व महत्व लक्षात घेणे गरजेचे असते प्रस्तुत शोधनिबंध ही त्यास अपवाद नाही. भारतातील अनेक सुजासुधारकांनी स्त्री मुक्तीच्या, स्वातंत्र्याच्या कार्यासाठी आपले आयुष्य वेचले हे जरी सत्य असले तरी वेळेची आणि विषय स्तराची मर्यादा लक्षात घेऊन प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता जे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले ते असे की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महिला विषयक दृष्टीकोन आणि स्त्री मुक्तीच्या कार्यातील योगदान जाणून घेणे हा होय.

गृहितके :

भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रियांच्या दयनीय व गुलामगिरीच्या अवस्थेस वैदिक काळातील धर्मग्रंथ आणि प्रथा परंपरा जबाबदार असून त्याच्या जोखडातून मुक्तता हिच स्त्रीची मुक्ती असून त्या मुक्तीचा मार्ग शिक्षण रूपी ज्ञान मंदिरातून जातो.

रशियन विचारवंत प्लेकनॉव्ह यांनी The Role of Individual in History या आपल्या शोध प्रबंधात म्हटल्याप्रमाणे, "जे पुरूष आपल्या कालखंडातील सुधारणा संबंधीच्या समस्या मांडून त्या सोडवण्याचा प्रयत्न करतात, तेच इतिहास घडवतात व असे इतिहास घडविणारे महापुरूष आपल्या कालखंडाच्या पुढील काळात डोकावून पाहतात व आपल्या काळातील समस्या सोडवण्यासाठी झगडत असतात. याकामी त्यांची इच्छाशक्ती व कळवळाही इतरांपेक्षा प्रबळ असते. कारण मानवतेच्या सेवेची प्रेरणा झंझावताप्रमाणे त्यांच्या आयुष्यात वाहात असते असे जे महापुरूष मानवतेचे पुजारी भारतभूमीमध्ये जन्मास आले. त्यामध्ये फुले-शाहू-आंबेडकर ही खऱ्या अर्थाने 'पवित्र त्रयी' आहेत. या महापुरूषांचे सामाजिक विचार आणि कार्य हा एक सामाजिकदृष्ट्या अखंड प्रवाह आहे."

Scanned with OKEN Scanner

शेकडो वर्षापासून आज्ञानाने काळवंडून गेलेल्या व दारिद्र्याने गांजलेल्या बहुजन-दीन-दलित समाजाच्या उध्दारासाठी समाजपरिवर्तनाची प्रचंड उर्मी घेऊन मागासलेल्या समाजाचा उध्दार करण्याचे कार्य केले. तत्कालिन समाजातील 'स्त्री वर्ग' हा ही एकप्रकारे उपेक्षित व सर्वार्थाने मागासलेला होत. पुरूषप्रधान पितृसत्ताक समाज असणाऱ्या संस्कृतीत स्त्रियांवर अनेक अन्याय-अत्याचार होत होते. बालविवाह, विधवा विवाहास प्रतिबंध, पडदा पध्दती, शिक्षण बंदी यासारख्या बाबींमुळे स्त्रियांचे जीवन असहाय्य व परावलंबी बनले होते. अशा स्थितीत स्त्रियांवरील अन्याय-अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे कार्य म. फुले पासून ते आंबेडकरांपर्यंत अनेक समाजसुधारकांनी केले. विशेषत: म. फुलेंनी स्त्री शिक्षणाची सुरू केलेली चळवळ ही खऱ्या अर्थाने स्त्री-मुक्तीची चळवळ ठरली. फुले यांच्या समाजसेवेच्या कार्याला अधिक कृतिशील, समृध्द करण्याचे कार्य राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले.

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, लोकशाहीचे पुरस्कर्ते मानवी स्वातंत्र्याचे कैवारी थोर मानवतावादी स्त्री-स्वातंत्र्याचे प्रेणेते आणि समताधिष्ठीत समाज रचनेचे पुरस्कर्ते भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आधुनिक भारताच्या जडणघडणीतील योगदान महत्वपूर्ण राहिलेले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना केवळ दलितांचे उध्दारक इतकेच मर्यादित ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो हे योग्य नाही. कारण केवळ दलितच नव्हे तर समस्त बहुजन समाज आणि त्याची परिस्थिती दलितांसारखीच होती. किंबहुना दलिताहून अधिक बिकट तथा माघारलेली होती. अशा समस्त स्त्री जातीच्या उध्दारांचे जे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले जाते. हिंदू संस्कृतीत आणि समाज व्यवस्थेत उत्तर वैदिक कालखंडापासून स्त्रियांच्या दर्जात आणि स्थानात घसरण घडून आली. त्यांना दुय्यम दर्जा दिला गेला. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक अधिकार नाकारण्यात आले. अनिष्ठ प्रथा -परंपरांच्या बंधनांनी जोखडून टाकण्यात आले. अनिष्ठ प्रथा-परंपरा आणि बंधने जुगारून स्त्रियांनाही समान हक्क, अधिकार आणि वागणुक मिळावी त्यांना योग्य सन्मान मिळावा यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या हक्काला, समतेला आणि मुक्तीला कायद्याचे रूप दिले. 'एक व्यक्ती एक मत' एवढ्यापुरताच त्यांनी स्त्री-पुरूष समतेचा पुरस्कार केला नाही. तर 'एक व्यक्ती एक मूल्य' असे नवे क्रांतीसूत्र त्यांनी देशातील स्त्रियांसह सर्व शोषितांच्या हातात दिले. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांच्या भोवती संरक्षणाचे एक कवच उभे केले. घटनेच्या चौदाव्या कलमाने सर्व व्यक्तींना कायदेशीर समानता बहाल करून महिलांना सामाजिक, सार्वजनिक जीवनात समान दर्जा व संधी देणारा समतेचा मुलभूत अधिकार दिला. पंधराव्या कलमानुसार स्त्री-पुरूष भेद घटनात्मकरित्या नष्ट करून महिलांच्या हिताची जोपासना करण्याकरीता विशेष तरतुद करण्याचा अधिकार शासनास देण्यात आला आहे. परिणामी भारताच्या स्वातंत्र्याबरोबरच येथील स्त्रियांनाही स्वातंत्र्य मिळून त्यांची सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय अशा सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्तता झाली.

आज अनेक स्त्रियांना याची कल्पनाही नसेल की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जो मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला होता तो केवळ स्त्रियांच्या हक्कासाठी दिला होता. त्या राजीनाम्याचे तत्कालिन कारंजे ठरले ते 'हिंदु कोड बिल' हेच होय. स्त्रियांना १९५४ पूर्वी मालमत्ता ग्रहण करणे, पतीपासून विभक्त होवून घटस्फोट घेणे, स्त्री दत्तक म्हणून घेतली जात नव्हती किंवा स्त्रीला मुल दत्तक घेता येत नव्हते, पतीच्या व पित्याच्या मलमत्तेत तिला अधिकार नव्हता ही स्त्रियांच्या वाट्याला आलेली असमानता संपविण्यासाठी त्यांनी 'हिंदू कोड बिल' तयार केले. परंतु हे बिल संसदेत पास होणार नाही हे लक्षात येताच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कायदा मंत्री पदाचा राजीनामा दिला. जरी हिंदू कोड बिल तत्कालिन संसदेत पास होवू शकले नाही तरी बाबासाहेबांचे कष्ट आणि प्रयत्न निरर्थक गेले असे नाही. तर पुढे हिंदू कोड बिलाचे चार वेगवेगळे भाग करून हे चारही कायदे पंडित नेहरू सरकारने मंजूर करून घेतले ते कायदे असे की, १) हिंदू विवाह कायदा २) हिंदू वारसा कायदा ३) हिंदू अज्ञान पालकत्व कायदा ४) हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा यासारख्या कायद्याच्या रूपाने एकप्रकारे पुढील काळात हिंदू कोड बिलच पास झाले. त्यामुळे स्त्रियांना कौटुंबिक वैवाहिक जीवनात जे अधिकार प्राप्त झाले. त्यामुळे अनेक प्रथा आणि परंपरांनी नाकारलेले अधिकार आणि हक्क स्त्रियांना प्राप्त होवून एकप्रकारे कुप्रथा आणि परंपरातून स्त्रियांची मुक्तता झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणत असत की, कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप त्या समजातील स्त्रियांच्या स्थानावरून, प्रगतीवरून करता येते. भारतीय स्त्री ही समाजाची आधारशिला आहे. स्त्रियांना पुरूषांप्रमाणे समान हक्क, समान न्याय व प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. स्त्रियांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे सांगत असत की, आपली पुढची पिढी जर सुधारावयाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण द्या. शिवाय डॉ. बाबासाहेबांच्या पक्ष संघटनेचे जे कार्यक्रम होत असत. त्या कार्यक्रमाला पुरूष कार्यकर्ता घरातील महिलेला सोबत घेवून आल्याशिवाय त्यांना पक्षसंघटनेच्या कार्यक्रमात प्रवेश न देण्याचा बाबासाहेबांनी पक्ष संघटनेचा नियमच बनवला होता. कारण बाबासाहेबांचा असा दृढ विश्वास होता की, स्त्रियांच्या सहभागाशिवाय समाज परिवर्तनाची चळवळ यशस्वी होवू शकत नाही. स्त्रियांनी राजकारणात प्रवेश करावा, त्यांनी राजकारणातील निर्णय स्वत:च घ्यावेत. पुरूषांच्या हातचे भावले बनू नये. यासाठी त्यांनी पक्ष संघटनेत ज्या तरतुदी केल्या होत्या त्यामागील त्यांची दूरदृष्टी आणि स्त्री विषयक त्यांचा दृष्टीकोन किती व्यापक होता याची जाणीव होते.

Scanned with OKEN Scanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
February 2020
Special Issue-04

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Dist.Beed-431131(MH)

07

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचारधन व दृष्टिकोन

प्रा.डॉ. भास्कर वि. नरवाडे
मराठी विभाग, महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर

आज भारतातील सर्वच क्षेत्रांवर 'ज्ञानसूर्य' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा व कार्याचा प्रचंड प्रभाव आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, कृषी, जल, साहित्यिक, पत्रकारिता यासारख्या अनेक क्षेत्रातील बाबासाहेबांचे विचार पथदर्शक दीपस्तंभासारखे आहेत. केवळ भारतातील नव्हे तर जगातील उपेक्षित, वंचित, पीडित, अस्पृश्य शोषित समाजाची अस्मिता जागृत करण्याची ताकद डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानात आहे. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, प्रख्यात कायदे पंडित, शिक्षणतज्ञ, क्रांतिकारी समाजसुधारक, अस्पृश्य व स्त्रियांचे मुक्तिदाते, जलतज्ञ, कृषीतज्ञ, पत्रकार, प्राध्यापक अशा अनेक क्षेत्रातील त्यांचे नेत्रदिपक कार्य विश्वविख्यात आहे.

परंतु वरील सर्व विषयांबरोबरच किंबहुना त्यापेक्षा काकणभर जास्त ते 'अर्थशास्त्रज्ञ' होते. त्यांचा आर्थिक विचारांचा अवाका प्रचंड होता. कारण ते अर्थशास्त्र या विषयाचे विद्यार्थी होते. त्यांचे उच्च शिक्षण इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी येथील नामांकित विद्यापीठातून झाले होते. इ.स. १९१५ मध्ये कोलंबिया विद्यापीठात एम.ए. अर्थशास्त्राच्या प्रबंधाचा विषय 'प्राचीन भारतीय व्यापार' तर पीएच. डी. साठी 'ब्रिटीश भारतातील प्रांतिक अर्थरचनेची उत्क्रांती' आणि लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये डी.एस्सी. साठी त्यांनी 'भारतीय रुपयाचा प्रश्न' हे त्यांच्या संशोधन प्रबंधाचे विषय होते. यावरुन 'अर्थशास्त्र' हा विषय बाबासाहेबाच्या आवडीचा व चिंतनाचा होता. याशिवाय 'स्वतंत्र मजूर पक्ष', 'शेड्युल्ड कास्ट् फेडरेशन' या राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे त्यांचे शेतीविषयक धोरण, शेतीवरील वाढता भार, खोती पद्धत, महारवतन, भारतीय राज्यघटनेवरील त्यांची भाषणे व प्रसंगानुरुप त्यांच्या अग्रलेखातून व भाषणातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा प्रत्यय येतो.

भारतात केवळ राजकीय लोकशाही पुरेशी नाही तर शक्य तेवढ्या लवकर राजकीय लोकशाही ही आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाही म्हणून विकसित केली पाहिजे. त्याशिवाय खरी लोकशाही अस्तितावत येणार नाही. असे डॉ.बाबासाहेबांचे मत होते.

भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रियांच्या दयनीय तथा गुलामगिरीच्या अगस्तेमागे वैदिक काळातील ग्रंथ व प्रथा परंपरा आणि तत्कालिन स्त्रीविषयक दृष्टीकोन जबाबदार आहेत हे आंबेकडरांच्या लक्षात आले होते. विशेषत: मनूचा स्त्री विषयक विचार आणि स्त्रियांसाठी मनुस्मृती या ग्रंथात सांगितलेले नियम ही स्त्रियांसाठी घातक आहेत. मनू स्त्री जातीचा कट्टर विरोधक असून 'न स्त्री स्वातंत्र्यम् अर्हती' असे सांगून मनूने स्त्रियांवर अनेक जाचक बंधने लादली व स्त्रियांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. त्यांची आवस्था शुद्रांपेक्षाही वाईट करून टाकली. मनूच्या विचारांमुळे स्त्री ही शुद्रातील शुद्र बनली. तिच्या वाट्याला गुलामीचे, दास्यत्वाचे जिने आले व हे सर्व मनू लिखित मनुस्मृती ग्रंथामुळे घडले. त्यामुळेच २५ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाड येथे मनुस्मृतीचे दहन केले. शिक्षण हे मानवी जीवनात क्रांती घडवून आणते. शिक्षणामुळे व्यक्तीला स्वत: ची ओळख होते. स्त्री आणि शुद्र हे स्वत: ची ओळख हरवलेले आहेत. त्यामुळे शेकडो वर्षापासून त्यांच्या वाट्याला गुलामीचे, दास्यत्वाचे जिने आले आहे. गुलामाला गुलामीचे जाणीव करून द्या म्हणजे तो बंड करेल. परंतु बंड करण्यासाठी शिक्षित लोकांची गरज असते. कारण 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे जो तो पेईल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही' असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत असत.

महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज यांच्या सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणविषयक कार्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणविषयक कार्य, स्त्रीया व एकूणच सर्व समाजाच्या दृष्टीने महत्वाचे राहिलेले आहे. स्त्री वर्गात जागृती आणण्यासाठी व समाजाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण हा एकमेव मार्ग आहे. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला चालना देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अखिल भारतीय महिला परिषदामधुन महिलांना शिक्षणाचे महत्व सांगत असत. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी व कल्याणासाठी तसेच त्यांच्या दास्य विमोचनासाठी महिलांना शिक्षण दिले पाहिजे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ठाम मत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि शिकवण केवळ महिलांसाठीच नव्हेतर समस्त मानव जातीच्या दृष्टीने उपयुक्त असून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळेच आज भारतीय महिला समाजामध्ये ताठ मानेने वावरत आहेत याविषयी कुणाचे दुमत असण्याचे कारण नाही.

संदर्भ :

१. गाठाळ साहेबराव, आधुनिक भारतीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
२. कठारे अनिल, भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव.
३. कठारे अनिल, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

❑❑❑

Scanned with OKEN Scanner

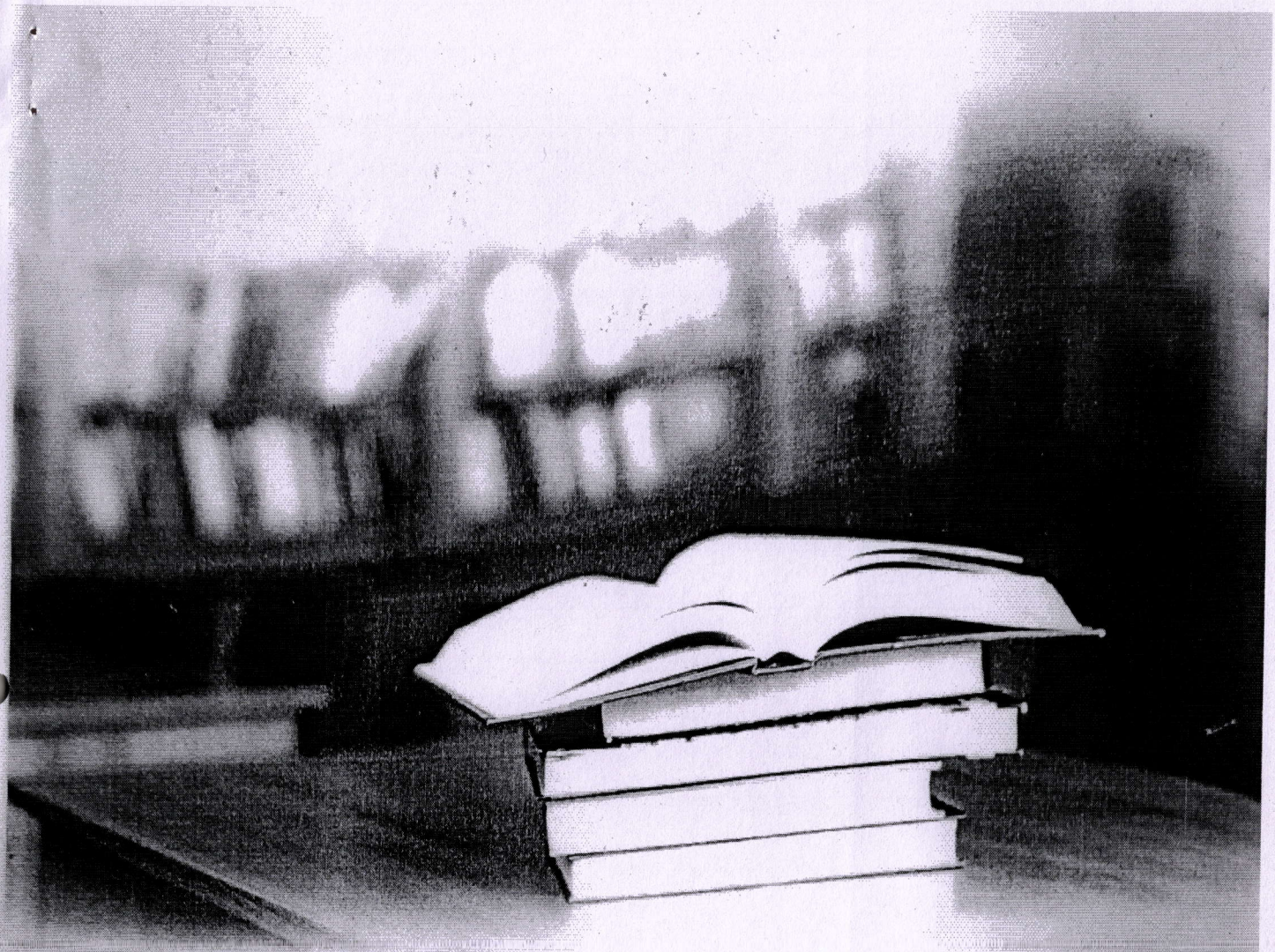

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126

(Maharashtra) Mob.09850203295

E-mail: vidyawarta@gmail.com

www.vidyawarta.com

IMPACT 7.041 iijif FACTOR

Indexed

ISSN 2319 9318

Scanned with OKEN Scanne

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

शाश्वत विकासाचे उपाय

(Measures of Sustainable Development)

डॉ महेश प्रभाकरराव देशमुख
सहयोगी प्राध्यापक,अर्थशास्त्र ,
श्री.सिद्धेश्वर महाविद्यालय. माजलगाव
Email: mpdeshmukh77@gmail.com

संक्षिप्त गोषवारा (Abstract) :

मानवाची भूमिका विश्वस्ताची असूनही त्याच्या लोभी व हावरटपणाच्या वागण्याने पुढील पिढ्या अडचणीत आल्या आहेत. जगात विकासाच्या प्रक्रियेत जमीन, पाणी, हवा आणि जंगल संपत्ती या साधनावर अतिशय वाईट परीणाम झाला आहे. सजीवाच्या अवयवा प्रमाणे वरील सर्व पृथ्वीचे अवयव आहेत. पृथ्वी विकलांग होण्याच्या मार्गावर आहे म्हणूनच जगाने शाश्वत विकासाचे चिंतन करून योग्य मार्ग काढने गरजेचे आहे. त्याशिवाय पुढील सजीवांच्या पिढ्या निरोगी जगणार नाहीत.

Keywords: शाश्वत विकास

प्रस्तावना :-

शाश्वत विकासा बाबत आज जगभर चर्चा चालू आहे. भौतिक विकासाच्या प्रयत्नात अनेक नैसर्गिक घटकांची लुट केली आहे. यामुळे अनेक दुष्परिणाम दिसत आहेत यामुळे विकासाच्या संकल्पनेचा पुनर्रविचार करून शाश्वत विकास या संकल्पनेच विचार करण्यावर जोर देण्यात येत आहे. यासठी राष्ट्रीय व जागतिक स्तरावर परिषदांचे काळजीपोटी आयोजन केले जात आहे. एका अंदाजाप्रमाणे एका वर्षात मानव ५००० कोटी टन एवढी नैसर्गिक संपत्ती निसर्गाकडून ओरबाडून काढत असतो. प्रस्तुत शोध निबंधात शाश्वत विकासाचे महत्व आणि त्या साठी काही उपाय सुचवले आहे.

उद्दिष्टे :- शोध निबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे

१.शाश्वत विकास संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

२.शाश्वत विकासासाठी काही उपाय सुचवणे.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाची साधन सामग्री वापरली आहे. यात लोकसत्ता,महाराष्ट्र टाईम्स. योजना मासिक, संदर्भ ग्रंथ आणि विविध संकेत स्थळे याचं वापर केला आहे. स्थूल विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला आहे.

व्याख्या - १९८७ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या पर्यावरण व विकासाबाबतच्या वैश्विक आयोगाने आपले समान भविष्य या नावाने एक अहवाल प्रसिद्ध केला. जो ब्रून्टलंड अहवाल म्हणून देखील प्रसिद्ध आहे. या अहवालात दिलेली शाश्वत विकासाची व्याख्या सर्वाधिक मान्यताप्राप्त आहे. या अहवालानुसार 'शाश्वत विकास म्हणजे आपल्या वर्तमानातील गरजा पूर्ण करताना आपल्या पुढील पिढ्यांच्या त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला बाधा न येऊ येऊ देता साध्य केलेला विकास होय'.

शाश्वत विकास -

शाश्वत विकास या संकल्पनेत हवा, पाणी, जमीन आणि सर्व नैसर्गिक घटकांचा समावेश होतो. या घटकांचा अतिशय जबाबदारीने आणि काळजीपूर्वक वापराचा विचार केला जातो. याचा समंध येणाऱ्या सर्व भावी पिढ्याचा व सजीवांशी आह,तसेच वर्तमानातील सजीवांच्या गुणवत्तापूर्ण जीवनमानाशी आहे. शाश्वत विकासाची कास धरली नाहीतर येणाऱ्या अनेक सजीवांच्या पिढ्या नष्ट होतील. सध्या अनेक प्रजाती नष्ट झाल्या आहेत, काही नष्ट होणाच्या मार्गावर आहेत. शाश्वत विकास या शब्दात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित संसाधनांचा जपून आणि योग्य तितका वापर करणे अपेक्षित आहे. जागतिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे नैसर्गिक संसाधने आज मोठ्या प्रमाणात आणि अनियंत्रितपणे वापरली जात आहेत. २०२० पर्यंत जगाची लोकसंख्या ७३० कोटींपर्यंत जाईल. या सर्व लोकसंख्येच्या भल्यासाठी जो विकास आवश्यक आहे, तो जर अनियंत्रित किंवा अविचारी राहिला तर त्याच्या फायद्यांऐवजी समाजाला मोठी किंमत चुकवावी लागेल व कदाचित संपूर्ण मानवजातीच्या ऱ्हासालाच हा विकास कारणीभूत ठरेल की काय, अशी भीती व्यक्त होत आहे.आपल्या येणाऱ्या पिढ्यांचा विचार करून जी मर्यादित संसाधने आहेत त्यांचा नियंत्रित वापर शाश्वते विकासात अपेक्षित आहे. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा यांसारख्या नवीकरणक्षम ऊर्जास्रोतांचा जास्तीत जास्त वापर शाश्वत विकासाचा पाया आहे. अनियंत्रित इंधनउपसा, जंगलतोड, अनिर्बंध जलउपसा आणि वापर, औद्योगिकीकरण आणि लोकसंख्यावाढ, प्रदूषण या सर्वांमुळे शाश्वत विकासाला बाधा निर्माण होते. शाश्वत विकासात माणसांबरोबरच पृथ्वीवरील इतर जीवसृष्टीचाही विचार केला जातो. माणूस हा पृथ्वीवरील एका साखळीचा भाग आहे, त्या साखळीच्या मर्यादा लक्षात घेऊनच त्याची वागणूक असली पाहिजे हा याचा मुख्य उद्देश आहे. सप्टेंबर २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने एकूण १७ उद्दिष्टे

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

असणारा २०३० साठीचा शाश्वत विकास अजेंडा स्वीकारला. ही १७ उद्दिष्टे सदस्य राष्ट्रांनी २०१६ ते २०३० या कालावधीत साध्य करायची आहेत.

२०१५ च्या ऑगस्ट मध्ये १९३ देशांनी खालील १७ उद्दिष्टये मान्यता दिली आहे. ती पुढीलप्रमाणे मांडली आहेत.

१७ उद्दिष्टये पुढीलप्रमाणे –

१) सर्व प्रकारच्या गरिबीचे निर्मूलन करणे. (No poverty)

२) भूक संपवणे, अन्न सुरक्षा व सुधारित पोषणआहार उपलब्ध करून देणे आणि शाश्वत शेतीला प्राधान्य देणे. (Zero Hunger)

३) आरोग्यपूर्ण आयुष्य सुनिश्चित करणे व सर्व वयोगटातील नागरिकांचे कल्याण साधणे. (Good health and well being)

४) सर्वसमावेशक व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करणे. (Quality Education)

५) लिंगभावाधिष्ठित समानता व महिला आणि मुलींचे सक्षमीकरण साधणे. (Gender Equality)

६) पाण्याची व स्वच्छतेच्या संसाधनाची उपलब्धता सुनिश्चित करणे. (Clean Water and sanitation)

७) सर्वांना अल्पखर्चीक विश्वासार्ह, शाश्वत आणि आधुनिक ऊर्जा साधने उपलब्ध करून देणे. (Affordable and clean energy)

८) शाश्वत, सर्वसमावेशक आर्थिक वाढ आणि उत्पादक रोजगार उपलब्ध करणे. (Decent work and economic growth)

९) पायाभूत सोयीसुविधांची निर्मिती करणे, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत औद्योगिकीकरण करणे आणि कल्पकतेला वाव देणे. (Industry, Innovation and Infrastructure)

१०)विविध देशांमधील असमानता दूर करणे. (reduce Inequalities)

११) शहरे आणि मानवी वस्त्या, अधिक समावेशक, सुरक्षित, संवेदनशील आणि शाश्वत करणे. (Sustainable cities and Communities)

१२) उत्पादन आणि उपभोगाच्या पद्धती शाश्वत रूपात आणणे. (Responsible Consumption and Production)

१३) हवामान बदल आणि त्याच्या दुष्परिणामांना रोखण्यासाठी त्वरित उपाययोजना करणे. (Climate Action)

१४) महासागर व समूहांचे संवर्धन करणे तसेच त्यांच्याशी संबंधित संसाधनांचा शाश्वतपणे वापर करणे. (Life Below Water)

१५) परिस्थितिकीय व्यवस्थांचा (Ecosystem) शाश्वत पद्धतीने वापर करणे. वनाचे शाश्वत व्यवस्थापन, वाळवंटीकरणाशी मुकाबला करणे, जमिनीचा कस कमी होण्याची प्रक्रिया आणि जैवविविधतेची हानी रोखणे. (Life on land)

१६) शांततापूर्ण आणि सर्वसमावेशक समाजव्यवस्थांना प्रोत्साहन देणे. त्यांची शाश्वत विकासाच्या दिशेने वाटचाल निश्चित करणे, सर्वाची न्यायापर्यंत पोहोच स्थापित करण्यासाठी विविध पातळ्यांवर परिणामकारक, उत्तरदायी आणि सर्वसमावेशक संस्था उभ्या करणे. (Peace, Justice and strong Institution)

१७)चिरस्थायी विकासासाठी वैश्विक भागीदारी निर्माण व्हावी यासाठी अंमलबजावणीची साधने विकसित करणे. (Partnership for the Goals)

वरील १७ उदिष्ट पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक देश प्रयत्न करत आहे. आपल्या अर्थसंकल्पात त्या विषयी तरतूद करत आहे.

शाश्वत विकासाठी काही उपाय :-

१. रासायनिक खतांचा वापर कमी करून सेंद्रिय खतांचा वापर कमी करणे.

२. कीटक नाषके नैसर्गिक घटकांपासून तयार करावे जसे- लीबोळी, कडुलिंबाचा पाला, गोमुत्राचा इ.

३. प्लास्टिकच्या वापरावर कायमची बंदी घालणे. वापरातील प्लास्टिक योग्य रीतीने नष्ट करणे.

४. पारंपरिक बियाणे जपून ठेवणे व त्यांचा अन्नधान्य उत्पादनाच्या वापरासठी अधिक वापर करणे.संकरीत बियाण्याचा वापर टाळणे.

५. जिवनशैलीत बदल करणे खोट्या प्रतिष्ठेसाठी घरातील अनावश्यक नैसर्गिक वस्तूचा वापर टाकणे उदा. लाकडी सोफे, दरवाजे इ.

६.जंगल संवर्धन करून त्यात वाढ करणे.

७. जमिनीत अधिकाधिक पाणी मुरवणे.

८. औद्योगिकरणातून निघणारे रसायनयुक्त पाणी शुद्धकरून जमीनीत सोडणे.

९. वातावरणात धूर सोडणाऱ्या चिमण्यांवर फिल्टर बसवणे.

१०. अविघटीत होणारा कचरा कमी करणे.

११. शालेय शिक्षणातून पर्यावरण रक्षणाचे व धडे देणे.

१२. कोणत्याही प्रकारचे प्रदूषण करणाऱ्यांना कठोर शारीरिक / आर्थिक दंडाच्या शिक्षा देणे.

१३. जलपुर्नरभरण योजना प्रभावीपणे राबल्या पाहिजेत उदा. शेततळी पाझरतलाव, छोटी तळी ग्याबियन बंधारे, भूमिगत बंधारे, मातीचा नाला बांध, गावतळे, कोल्हापुरी बंधारे इ.

१४. जमिनीची धूप थांबली पाहिजे.

१५. ज्या साधुसंतावर व समाजाचा विश्वास आहे त्यांची शाश्वत विकासाबाबत कीर्तनातून, व्याख्यानातून समाज जागृती केली पाहिजे.

१६.सर्वच बाबतीत संयमाने वागले पाहिजे.

समारोप :-

मानवाची भूमिका विश्वस्ताची असूनही त्याच्या लोभी व हावरटपणाच्या वागण्याने पुढील पिढ्या अडचणीत आल्या आहेत. जगात विकासाच्या प्रक्रियेत जमीन, पाणी, हवा आणि जंगल संपत्ती या साधनावर अतिशय वाईट परीणाम झाला आहे. सजीवाच्या अवयवा प्रमाणे वरील सर्व पृथ्वीचे अवयव आहेत. पृथ्वी विकलांग होण्याच्या मार्गावर आहे म्हणूनच जगाने शाश्वत विकासाचे चिंतन करून योग्य मार्ग काढने गरजेचे आहे. त्याशिवाय पुढील सजीवांच्या पिढ्या निरोगी जगणार नाहीत.

संदर्भ सूची :-

[1] Martin Ravillion (2000); "What is needed for a more proper growth process in India?" Economic and political weekly, vol. 13, March 25.
[2] Pradeep Prajapati (2018); A paper entitled "Climate and Environmental Changes in India: Prospect and Retrospect", Presented in International Conferences at Chennai
[3] A. N. Agrawal, Indian Economy problems of Development & Planning,
[4] Wishw Prakashan, New Delhi.
[5] Mishra & Puri, Indian Economy, Himalaya Publishing House, Mumbai.
[6] V.K.R.V. Rao, Challenges before Indian Agriculture, New Delhi.
[7] https://mr.wikipedia.org/wiki/
[8] https://www.loksatta.com/sampadkiya-news/gdp-growth-in-country-1133549/
[9] https://maharashtratimes.indiatimes.com/editorial/article/sustainable-urban-development/articlesho
[10]https://divyamarathi.bhaskar.com/news/economy-sustainable-development-and-basic-questions-1562819688.html

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648 Impact Factor - 7.139 Indexed (SJIF)

February 2020 Special Issue- 22 Vol. 6

The Role of Women in Global Development

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr.Aqueela Syed Gous

Scanned with OKEN Scanner

16. जलसंवर्धनाचे महत्व व उपाय — 49
कुळभाऊ नामदेव कचरू

17. स्त्री सबलीकरणाचे उपाय — 52
डॉ.महेश प्रभाकरराव देशमुख

18. संगीत आणि मानवी विकास — 55
मानसी सचिन सरदेशपांडे

19. वसतिगृहातील मुलींचे आरोग्य — ५७
डॉ. माया खांदाट , मनिषा मुलचंद राठोड

20. "राजकारणातील महिलांचा सहभाग" — ६२
डॉ. जीवनज्योति निकाळजे (म्हस्के)

21. आर्थिक विकासात शेतीची भूमिका — 65
प्रा.व्ही.व्ही.बाणापुरे, डॉ.प्रा.एम.जी.पवळे

22. पातंजल योग : प्राणायाम व आसनाचे महत्त्व — 69
प्रा.भुसारे गोदावरी नारायणराव

23. अहमदपूर तालुक्यातील अनुसूचित जातीचे लिंग गुणोत्तर : एक भौगोलीक अभ्यास — ७१
प्रा.चाटे एस.जे., प्रा.नरवाडे एम.व्ही.

24. बंजारा तांडयातील ऊसतोड कामगार महिलांच्या समस्या — 73
प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड

25. योग शिक्षण आणि व्याप्ती — 76
सहा.प्रा.इनकर विक्रम सोनाजी

26. डिजीटल मेडीयाचा ग्रंथालयावर होणारा प्रभाव — ७९
रिता श्रीमंतराव कदम

27. भारतीय स्त्रीवादाचे जागतिक स्तरावरील योगदान — ८१
डॉ. सारिका अशोकराव बुरगे

28. नारी और मानवाधिकार — ८४
श्रीमती धुमाळ सीमा काशिनाथ

29. 'महिलांमध्ये वयाच्या चाळीशीनंतर 'योगशिक्षण' विषयक जनजागृती अभ्यासणे.' — 86
प्रा. सुचिता विजय कुलकर्णी

30. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत कस्तूरबा गांधीचे योगदान — 89
प्रा. सुनिता विठ्ठलराव भोसले

Scanned with OKEN Scanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Peer Reviewed
SJIF
ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139
Special Issue 22 , Vol. 6
February 2020

स्त्री सबलीकरणाचे उपाय

डॉ.महेश प्रभाकरराव देशमुख
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री सिद्धेश्वर महविद्यालय, माजलगाव

प्रस्तावना :-

देवाधीकांच्या काळात महिलांकडे प्रमुख खाती होती. जसे अर्थ-लक्ष्मी, शिक्षण-सरस्वती आणि सुरक्षा – महाकाली. मनुस्मृतीत तिसऱ्याआणि नवव्या अध्यायात मनु लिहितात 'यत्र नार्यास्तु पुजन्ते, रमन्ते तत्र देवता' अर्थात जेथे नारीची पूजा केली जाते तेथे देवता वास करतात. वैदिक काळात स्त्री पुरुषांना समान अधिकार होते मुलांप्रमाणे मुलीचे उपनयनसंस्कार होत होते. त्यांना ऋषिका संबोधले जात होते. इ.स.पूर्व पाचव्या सहाव्या शतकात जैन बैध्द धर्माचा उदय झाला. या काळात वैदिक काळा इतकी स्त्रीयांना समानता नसली तरी समतेची व आदराची वागणूक दिली जात असे.पुढे मध्ययुगीन काळात (इ.स.१२००ते १८००) या काळात स्त्रीयांना असमानतेचे स्थान दिले.सध्या तर स्त्री ही उपभोगची वस्तू आहे असेच पहिले जाते. स्त्री आणि पुरुष विषमतेच्या निर्देशांकामध्ये जगामध्ये आपला क्रमांक १४८ पकी १३८ वा आहे. भारत सरकारने २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणुन जाहीर केल. १९७५ ला जगभर आंतरराष्ट्रीय महिला दशक संयुक्त राष्ट्र संघाने जाहीर केले. तर दर वर्षी ८ मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून साजरा केला जातो. दिन साजरे करण्यामागे महिलांचे सबलीकरण हा प्रमुख हेतु असल्याचे दिसून येते. समाजात सकारात्मक बदल व्हावा हा त्यामागचा उद्देश असतो.पण तसे होताना फरसे दिसत नाही.स्त्रियानवर होणारे अत्याचार वाढतच चालले आहेत.जणू काही प्रदेशानुसार स्पर्धाच चालू आहे असे दिसते. जसे निर्भया कांड किंवा कोपर्डीसारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना. सध्या तीन 'प' अर्थात पिता, पती आणि पुत्र यांच्या बंधनात स्त्रीअडकली आहे.

पमूत शोध निबंधात स्त्री सबलीकरणासाठी आवश्यक घटकाचा गाचा अभ्यास केला आहे.

उद्दिष्टे :- प्रस्तुत शोध निबंधाचे पुढील प्रमाणे.

१. महिला सबलीकरणाची आवशकतेचा अभ्यास करणे.

२. महिला सबलीकरणासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाची माहितीचा आधार घेतला आहे. विविध संकेतस्थळाचा वापर केला आहे. तसेच वर्तमानपत्रे आणि संधर्भ ग्रंथाचा वापर केला आहे.स्थूल पद्धतीने विश्लेषण केलेले आहे.

सबलीकरण :-कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासाठी संधी उपलब्ध करून देणे, आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला स्त्री सबलीकरण असे म्हणतात.

असमानता :- वास्तविक स्त्री आणि पुरुषांना घटनेने समान अधिकार दिलेले असून अनेक बाबतीत पुरुषांचा अधिकार जास्त आहे.ही बाब स्त्रीयांच्या बाबतीत अन्यायकारक आहे.असे काही घटक पुढीलप्रमाणे.

१.संपत्तीवर हक्क :- विनामोबदला आणि घरगुती कामांमध्येमहिलांपुरुषांपेक्षा सात पटीने जास्त काम करतात,घरातील मौल्यवान संपत्तीवर ६० टक्के महिलांचे नाव नाही,जगभर स्त्री-पुरुष उत्पन्नातील तफावत सरासरी २४ टक्के आहे. अग्रेय आशियायी देशांमध्ये ही तफावत ३३ टक्के आहे.अधिकार पदावर काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण अवघे ३३ टक्के आहे.जगभरात ५३ कोटी घरगुती काम करणाऱ्यांमध्ये ८३ टक्के प्रमाण महिलांचे आहे.

२.उत्पन्नातील तफावत :- जगभरात महिला आणि पुरुषांच्या उत्पन्नात आजही २४ टक्के तफावत असून भारतात हे प्रमाण ३५ टक्के आहे, मुले असूनही नोकरी करणाऱ्या महिलांचे उत्पन्नाची तफावत ४० टक्क्यांपेक्षा जास्त असल्याचे द प्रोगेस ऑफ ऑफ वर्ल्ड वुमन २०१५-१६- युनायटेड नेशन्सचा अहवालातून स्पष्ट झाले आहे.

३.स्त्रियांची घटणारी संख्या :-भारतात स्त्रियांची घटणारी लोकसंख्या चिंतेची बाब झाली आहे. २०११ सालच्या जनगणना अहवालानुसार भारतात १००० पुरुपांमागे ९४० स्त्रिया आहेत. म्हणजेच लिंग गुणोत्तर ९४० आहे. स्त्री-भ्रूणहत्या हा भारतातील चिंतेचा आणि गंभीर विषय आहे. गर्भामध्येच स्त्री अर्भकाची हत्या केली जाते. स्त्री- भ्रूण हत्या रोखण्यासाठी गावपातळीवरही विशेष प्रयत्न केले जात आहेत. विविध उपाययोजना करण्यात येत आहेत. तसंच हे प्रकार

Scanned with OKEN Scanner

थांबवण्यासाठी करडी नजर ठेवण्यात येत आहे. सरकारच्या 'बेटी पढाओ, बेटी बढाओ' या मोहिमेचा सकारात्मक परिणाम दिसून येत असला तरी, ही मोहीम सर्वदूर पोहोचलेली नाही

४.रोजगार :-भारतामध्ये आणि जगातील बऱ्याचशा भागामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत खूप कमी स्त्रिया रोजगार मिळवतात.उत्पादनातील पितृसत्ताक रिती आणि भांडवलशाही संबंध यामुळे स्त्रियांना रोजगार मिळवताना दडपले जाते.

५.आरोग्य:- आरोग्याच्या बाबतीत सांगायचे झाले तर, पितृसत्ताक पद्धतीचा फटका मोठ्या प्रमाणात महिलांना बसतो. या पितृसत्ताक पद्धतीमुळे पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना आरोग्याच्या सुविधा कमी प्रमाणात मिळतात किंवा त्या त्यांच्यापर्यंत पोहोचतच नाहीत. पितृसत्ताक पद्धतीत पुरुषांनाच अधिक प्राधान्य दिले जाते. महिला या आपल्या आरोग्याविषयक समस्यांची तक्रार करत नाहीत. स्वभाव गुणधर्मानुसार त्या आपल्याला झालेल्या आजारासंबंधीच्या तक्रारी सहसा करत नाहीत. अनेकदा त्यांना आरोग्य सेवा मिळालीच तरी, तोपर्यंत त्याला खूपच उशीर

६.घरकाम:-ग्रामीण भागांतील महिला या अधिकतर घरातलीच कामे करतात आणि त्याचा कोणताही मोबदला पैशांच्या स्वरुपात मिळत नाही. त्या विनावेतन काम करत आहेत. तसंच त्यांच्याकडे घराबाहेर पडून नोकरी करण्यासाठी सुद्धा वेळ नाही. याउलट जेव्हा शहरातील महिलांना नोकरी मिळते, तेव्हा त्यांच्या प्रवासाची सुरक्षा, कमी वेतन आणि लैंगिक छळवणुकीची चिंता सतावत असते.

७.शिक्षण:-शिक्षणाच्या बाबतीतही लिंगभाव आधारित विषमता असल्याचे दिसून येते. मुलांच्या तुलनेत मुलींची शाळेतील उपस्थिती खूप कमी आहे. मुलांपेक्षा मुलींच्या शाळेतील उपस्थितीच्या प्रमाणात घट झाली आहे. मुलींच्या शाळेतील उपस्थितीचे प्रमाण हे सरासरी ४.७ वर्षे इतके आहे, त्या तुलनेत मुलांचे शाळेतील उपस्थितीचे प्रमाण हे सरासरी ८.२ वर्षे इतके आहे. मुली या किशोरावस्थेत आल्यानंतर बऱ्याचदा त्यांना शाळेतून काढले जाते. त्यांना पुढचे शिक्षण घेऊ दिले जात नाही. मुलींना अर्धवट शिक्षण सोडून द्यावे लागते. मुलींचे शाळेतील गळतीचे प्रमाण वाढले आहे. त्याला शाळाही तितक्यात कारणीभूत आहेत. अनेक शाळांमध्ये मुलांसाठी आणि मुलींसाठी वेगवेगळे शौचालये उभारली जात नाहीत. या कारणामुळंही अनेक पालक हे आपल्या मुलींना शाळेत पाठवताना टाळाटाळ करताना दिसतात.

८.राजकारण :-गेल्या ५० वर्षांतील २० वर्षे देशाचे नेतृत्व हे महिलेकडे होते. मात्र, संसदेत महिलांचे प्रतिनिधीत्व १४.४ टक्क्यांनी (क्रमवारीत १२२ व्या स्थानी) कमी आहे. मंत्रिमंडळातील हेच प्रमाण २३ टक्के इतके आहे. भारतातील कार्पोरेट कंपन्यांच्या संचालक मंडळांमध्ये महिलांची संख्या नगण्य आहे. संचालक मंडळांवर महिलांची संख्या खूपच कमी आहे. वास्तवात ही शरमेची बाब आहे.

महिला सबलीकरणाची आवशकता

१. देशतील सर्वांगीण साधन संपत्तीच्या विकासासठी गरजेचे आहे.
२. महिला सवलीकरणामुळे सर्वच स्तरावर समता प्रस्थापित होईल.
३. स्त्री घटकांना मानसिक,सामाजिक,आर्थिक विकासाकरिता सबलीकरण आवश्यक आहे.
४. महिलांचे आरोग्य,मानसन्मान वाढवणे,निर्भयपणे जगणे,जीवनमान उंचवने या साठी सबलीकरण आवश्यक आहे.
५. राजकीय क्षेत्रात वाईट गुणांचा नाष करण्यासठी व निकोप राजकीय क्षेत्रात प्रवेश मिळवण्यासठी सबलीकरण आवश्यक आहे.
६. महिलांना आर्थिक समानता,हक्क,कर्तव्य,स्वअतीत्व याची जाणीव करून देण्यासाठी.
७. पुरुषांना स्त्रीच्या त्यागाची कर्तव्याची आणि सहनशीलतेची जाणीव करून देण्यासाठी.
८. महिला सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने अनेक जबाबदाऱ्या पेलू शकतील.
९. महिला संघटना मजबूत होण्यासाठी आणि महिलांवरील अन्यान,अत्याचार,गुन्हेगारी,दूर होण्यासाठी सबलीकरण आवश्यक आहे.

सबलीकरणासाठी उपाय

१. हुंडा प्रथा, स्त्री भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादींचा नाश करणे गरजेचे आहे

२. लिगि भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे, तसेच सामाजिक, घरगुती अन्याय व अत्याचार यांच्याविरुद्ध कठोर कायदे व उपाययोजना करणे आवश्यक आहे

३. महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनविणे

Scanned with OKEN Scanner

आवश्यक आहे.

४. महिलांना लघुउद्योग सुरु करण्यासाठी प्रशिक्षण आणि त्याविषयीच्या कायद्यांबद्दल सल्ला देण्यासाठी यंत्रणा असायला हव्यात.

५. महिलांसाठी तंत्रशिक्षण संस्था उभारायला हव्यात.

६. महिलांमध्ये व्यावसायिक दृष्टीकोन वाढवण्यासाठी खास प्रयत्न करायला हवेत.

७. महिलांचे दर्जेदार बचतगटांचे जाळे उभारायला हवे आणि त्याची व्याप्ती त्यांनी उद्योगात आपले योगदान द्यावे इतके वाढवावे.

८. महिलांसाठी कायदेविषयक माहिती केंद्रे असायला हवीत.

समारोप:-

महिला सबलीकरण म्हणजे फक्त कार्यक्रम, व्याख्यान घेऊन चालणार नाही. जोपर्यन्त मानवी मन बदलणार नाही तो पर्यंत स्त्री ही आबलाच राहणार आहे. विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्री भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादींचा नाश करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. एम्पॉवरमेंट ऑफ विमेन : रिॲलिटी ॲण्ड - डॉ. ज्योती भाकरे, प्रो. सतीश मुंडे, प्रो. किरण शिंदे, डॉ. शुभदा घोलप, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस,पुणे.

२. द प्रोगेस ऑफ ऑफ वर्ल्ड वुमन २०१५-१६- युनायटेड नेशन्सचा अहवाल

३. Dr.Borse M.N., 'Research Methodology : Modern Methods and New Techniques

४. पदमिनी स्वामिनाथन, विमेन □न्ड वर्क,ओरिएन्ट ब्लॅकस्वॅन,नवी दिल्ली.

५. योजना सप्टेंबर २०१६

६. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम' अहवाल २०१५

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor: 6.2

19-20

Think India (Quarterly Journal)
ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13
National Conference on
Psychological Contributions in Sustainable Human Development in Sports, Organizations and Community Health
Date of Conference: December 20-21, 2019,
Organised by Department of Psychology, Physical Education & Sports and Home Science V.P.S.P.M.S. Arts, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, Maharashtra 431103 India

Effect of Physical Activity on Mental Health and Illness

Dr. Umesh R. Sadegaonkar
Shri Siddheshwar Mahavidhyalaya
Majalgaon

Abstract

Mental disorders are common, and they are a significant contributor to disability in the community. There is growing interest in the effectiveness of exercise interventions for improving mental and physical health in individuals with mental disorders. This paper reviews the evidence for the benefits of exercise for mental health problems and also shown that physical fitness apparently protects the memory centers of the brain. Regular physical exercise helps lower our risk for high blood pressure, high cholesterol, diabetes, and host of other problems. In this paper we are discus the effect of physical fitness as a factor influenced by sport and other bodily activities on the mental health of non-patients.

Key Words : Physical Activity, Mental Health, Sports, Exercise.

Introduction

There is a substantial body of evidence that shows a positive relationship between physical activity and mental health and illness People who are engaged in sports activities have a better feeling about their body image and physical health Cross-sectional studies show that regular physical activity is associated with better mental health and emotional well-being and lower rates of mental disorders Physical fitness exercises help cure panic, reduce depression symptoms, increase emotional responses in depressed people decrease anxiety cure psychosomatic disorders, obsession and psychosis[1], increase life expectancy and improve the quality of Because of today's lifestyle and eating habits, relaxed work environment rich as well as poor people also

*Copyrights © 2019 Author, Think India (Quarterly Journal) ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13

are struggling with various vaious mental and physical disorders / sickness, like high blood pressure, diabetes, censer, hart despises, hypertension, etc.

For betterment and maintaining standard of life every human being has to mention his/ her mental health sound. Physical Fitness and its components are related with mental health. Self-image and life satisfaction are truly responsible for good mental health. It helps to improve positive approach towards self and others. And it is been proved that physical activity helps an individual in mentioning his/ her mental state.

Research has proved that Mental health is improved by regular low, medium level physical activity. People exercising for regular succession find improvement in their self actualisation, self image and their physical fitness In today's generation, lack of exercise has become very serious health issues associated with mental and Physical health. Through participation in sports and other physical activity self image can be improved and personality becomes dynamic. Also self confidence, high social cooperation and coordination can be achieved. By exercising physical activity anxiety can be reduced. and increases emotional response of people suffering from anxiety. It helps in making an individual free from physical and mental fitness related disorders [7,8] Also it helps to improve Quality life span.

Therefore, the aim of this research is to study the effect of physical fitness as a factor influenced by sport and other bodily activities on the mental health of non-patients.

Effect of Exercise on Various Components of Mental Health :

Emotions:

A start with regular exercise of any physical activity then it becomes our habit with regular exercising any kind of physical activity. It helps to achieve good living standard and good habits. Regular exercising fills our life with positive attitude and strengthens our emotional attitude.

Physical exercise is related to continuous positive emotional state of an individual's mind. Research work carried out in this field proved that physical activity and mental health are closely associated with each other. 'META' describes that aerobic exercise provides boost to the mental

and physical energy level. Which required performing day today work. In our daily routine sometime we come across intensive fatigue, partially or complete failure, anxiety, depression etc. Throw exercising regular physical activity we can lower the intensity of such elements. Experimental test promotes positive effect of medium intensity level exercise in maintaining good mental health.

Quality of life:

Physical activity is closely associated with overall physical, mental, spiritual, health and our quality of life depend upon all this aspects. There are total 8 components on which quality of life is chararactarized. Vitality, Social work, mental health, emotional health pain, physical work, health limitations. Research has proved that physical activity is benefitted for the people suffering from mental disorder [9] High level physical activity helps adolescents to balance their mental health related state positively [27]

Self Image:

As per experts self assessment is the best index of an individual's mental health. It has been proved from 399 non clinical tests, positive impact of regular exercise can be seen as self image, self concept can be positively improved and level of anxiety (depression) can be reduced. Study shows that regular exercise is beneficial for self awareness and self image. Also to change negative self image in to positive. And also it has been proved that in less time clustered of aerobic exercise and resistance training method helps to improve self-image.[5]

It is been studied in supervisory training programmer implemented/ executed for obese adolescents, they found their improvement in their self image and also approach of others towards them was positively improved.[22]

Sleep

Research shows that out of adult population 30 percent people are suffering from sleep disorder. And also found that exercising physical fitness activity done in adequate presence of light it helps in sound sleep. Also in personal study it is been observed that through exercise quality and

depth of sleep is improved [13]. Therefore people who are suffering from sleeping disorder by exercising any physical activity regularly they can improve their quality of sleep.

Stress

Study shows that regular physical activity can minimize or control the anxiety level of stress or tension. To avoid / reduce mental or physical stress people generally found smoking or drinking but it won't help. And it's bad reaction can be observed Exercise is the only healthy way of overcoming any sort of stress and anxiety. By exercising regular physical activity we will be able to maintain our health sound and can improve positive response to mental stress and control it.

Sadness

Medical field has proved that mental challenge and stress are the two mild levels of mental disorders and through exercise one can overcome from it. Research shows that exercise is a perfect way of mental stress healing. Therefore physical activity is a n easier way to keep away sadness rather than smoking, Alcohol consumption, taking medical and or any psychiatric treatment. Also study shows that people who are actively doing Physical activity from last two or more years are physically and mentally fit[1].

Importance of Physical activity to maintain the Mental Health.

Various research being carried out regarding curing various serious physical or mental disorder, minimum three time per week 30 minutes workout is suggested by the medical Practitioners. 'DOSE' study suggests that 30 Minutes Exercise for 5 or more days in a week, it helps in lowering the desperation / mental stress Aerobic and anaerobic physical training beneficial for overall health.

Conclusion:

In this paper relation between physical activity and mental health is studied. It is also observed that Physiology and Psychology this two different subjects are closely related with each other. Also for curing mental health physical activity are being suggested. And high level physical fitness enables an individual to improve and or maintain his / her mental health and to pursue a

good standard of living. Physical fitness can be enhanced by regular sporting and other physical moderate activities. Once physical fitness, as a factor influenced by sport, is improved, society's mental health can be expected to be attained. Since sport, as a tool in managing tension, can reduce the effects of tenseness, increase positive emotions and since it can enhance people's physical and mental health and, as a result, their happiness in life. As mental disorders increase the risk of chronic physical conditions, and tend to recur across the lifespan, exercise can be useful for both mental and physical health, and may maintain well-being and prevent recurrences of poor mental health

Reference:

Asci, F.H., The effects of physical fitness training on trait anxiety and physical self-concept of female university students.

Biddle, S.J.H, K.R. Fox, and S.H. Boutcher, Physical activity and psychological well-being. 2000, London: Routledge.

Esfahani, N., The impact of sport on physical, anxiety, sleep disorder, social function and depression components of mental

Harris, D.V. Sports Psychology: Mental Skills for Physical People. 1987.

health in Azzahra University students. *Harakat*, 2002(12): p. 75-86.

Neeser,K.J. Aging Studies. School of Sport Science, Chulalonkorn Univ, 2005, Bangkok,Thailand.

Powers, S.K. Exercise Physiology: Theory & Application to Fitness & Performance.2001, McGraw-Hill Inc.

Straub, O.S., Health Psychology. 2002, New York: Worth Publisher

Vliet, P.V.D., The effect of fitness training on clinically depressed patients: an intra-individual approach. *Psychology of sport and exercise*, 2004(5): p. 153-16.

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya

*Copyrights © 2019 Author; Think India (Quarterly Journal) ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13

Impact factor: 6.8

19-20

OUR HERITAGE (UGC Care Journal)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-14
National Seminar on "The Importance of Sports, Physical Education and Psychology for Personality development At Present Scenario"
Sponsored by ICSSR
Held on (01 February 2020, Saturday)
Organized by: Department of Psychology, Sports and Physical Education
Shivaji College, Hingoli-431513 (Maharashtra)

Comparative Survey in School Children of Majalgaon Tahasil Selected Postural Deformities in School

Dr. Umesh R. Sadegaonkar
Shri Siddheshwar Mahavidhyalaya Majalgaon

Abstract

The Purpose of the study was to do the comparative survey of selected postural deformities in school children of Majalgaon Tahasil. For this total N=300 students were selected with the mean age of (16+/-1.23) year from different schools of Majalgaon Tahasil. Further, the selected subjects were divided into two intervention group n=150 boys and n=150 girls. The selected postural deformities were upper limb .i.e. Kyphosis (KYH), lordosis (LDS), scoliosis (SLS) and lower limb i.e. knock knee (KNK), bow leg (BLG) and flat foot (FTF). Gird chart technique, subjective observation and paper ink were used to assess the postural deformities. Percentage was applied as statistical tool for the study. The results of the study revealed that percentage of boys suffering from selected postural deformities were (KYH=28.7%), (LDS=34.7%), (SLS=15.3%), (KNK=10%), (BLG=6.7%) and (FTF=4.7%). The results of the study revealed that percentage of girls suffering from selected postural deformities were (KYH=18%), (LDS=25.3%), (SLS=18%), (KNK=13.3%), (BLG=8.7%) and (FTF=16.7%). Whereas, the percentage of total N=300 students suffering from postural deformities were (KYH=23.33%), (LDS=30%), (SLS=16.66%), (KNK=11.6%), (BLG=7.66%) and (FTF=10.66%).

Keywords: - Kyphosis, Lordosis, Scoliosis, Knock Knee, Bow Leg, Flat Foot,

Introduction

The postural refers to the position of the body, this mean the relationship between different parts of the body, analyzed in a given time frame and space (Fortin C, et al 2011). Quantitative postural evaluation

is based on the feet and legs, the pelvis, the spine, the shoulders and the head (Kovač S, et al 2014). The body postural is defined by alignment and orientation of the segments of the body in a vertical position. If the muscles are strong enough to overcome the gravity of the earth, the body will remain vertical, (Ćirić A, et al 2015) but if the muscles are not strong enough, you can feel tired and the body dissolves (Kovač S, et al 2015). In this context, this work should be done. Focus on diagnosing these body segments. Complete posture and other parts of the body depend on the position of a part of the body. The minimum position of each part of the body is a prerequisite for proper posture. Every time activity changes, the position category also changes. A good posture is defined as a mixing mechanism to achieve customizable body behaviour. There are several theories to maintain the postural is existed, for example: Ankle and hip strategies (Negrini S, et al 2005).
Healthy positioning includes well-placed and stable feet and ankles, proper movement of the knees, hips and pelvis, as well as movement of the spine, shoulders and head (Kosinac Z, 2006). Posture deformation is considered to be anything that violates proper posture in any situation. Good posture help to improves social and economic efficiency because it is full of trust and can interact with the people appropriately.

Methodology

The population of the study total (N=350) students, from which for the purpose of the study (300) students suffering from postural deformities on the subjective based were selected, further separated into two intervention group boys n=150 and girls n=150 with mean age of (16+/-1.23) year were selected as the subjects. The selected subjects were students of different Govt aided school in Majalgaon Taluka. The postural deformities for the study were upper body and lower body postural deformities .i.e. kyphosis (KYH), lordosis (LDS), scoliosis (SLS), knock knee (KNK), bow leg (BLG) and flat foot (FTF). Gird chart was used for the assessment of kyphosis (KYH), lordosis (LDS), Scoliosis (SLS). For assessment of knock knee (KNK), bow leg (BLG) scale and subjective method was applied. Flat foot (FTF) was measured with paper ink technique. The data obtained were analysis with percentage method done with SPSS version 20.

Statistical Analysis & Results

The data collected on N=300 students (boys n=150, girls n=150) on selected postural deformities kyphosis KYH, lordosis LDS, Scoliosis SLS, knock knee KNK, bow leg BLG and flat foot FTF were analysis on percentage based and presented in table form.

Table 1: Percentage Analysis of Selected Postural Deformities in Boys School Children of Majalgaon Tahasil

OUR HERITAGE (UGC Care Journal)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-14
National Seminar on "The Importance of Sports, Physical Education and Psychology for Personality development At Present Scenario"
Sponsored by ICSSR
Held on (01 February 2020, Saturday)
Organized by: Department of Psychology, Sports and Physical Education
Shivaji College, Hingoli-431513 (Maharashtra)

S.no	Postural Deformities	Frequency (150)	Percentage
1.	Kyphosis	43	28.7%
2.	Lordosis	52	34.7%
3.	Scoliosis	23	15.3%
4.	Knock knee	15	10.0%
5.	Bow legs	10	6.7%
6.	Flat foot	7	4.7%

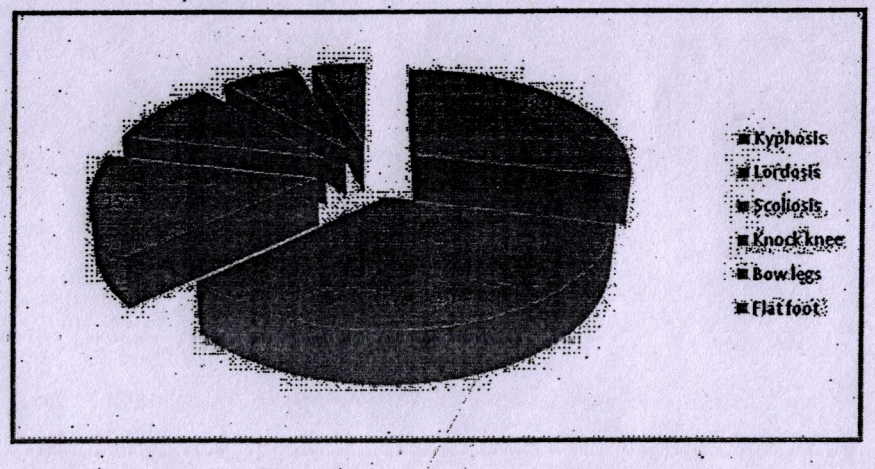

Table 2: Percentage Analysis of Selected Postural Deformities in Girls School Children of Majalgaon Tahasil

S.no	Postural Deformities	Frequency (150)	Percentage
1.	Kyphosis	27	18.0%
2.	Lordosis	38	25.3%
3.	Scoliosis	27	18.0%
4.	Knock knee	20	13.3%
5.	Bow legs	13	8.7%
6.	Flat foot	25	16.7%

OUR HERITAGE (UGC Care Journal)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-14
National Seminar on "The Importance of Sports, Physical Education and Psychology for Personality development At Present Scenario"
Sponsored by ICSSR
Held on (01 February 2020, Saturday)
Organized by: Department of Psychology, Sports and Physical Education
Shivaji College, Hingoli-431513 (Maharashtra)

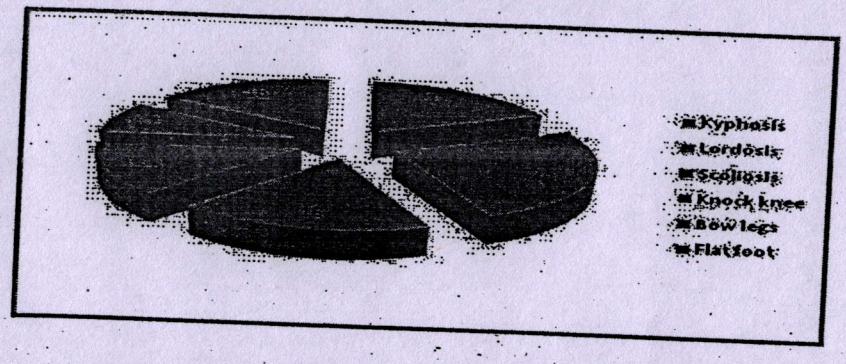

Table 3: Percentage Analysis of Selected Postural Deformities in boys & Girls School Children of Majalgaon Tahasil

S.no	Postural Deformities	Frequency (300)	Percentage
1.	Kyphosis	70	23.33%
2.	Lordosis	90	30%
3.	Scoliosis	50	16.66%
4.	Knock knee	35	11.66%
5.	Bow legs	23	7.66%
6.	Flat foot	32	10.66%

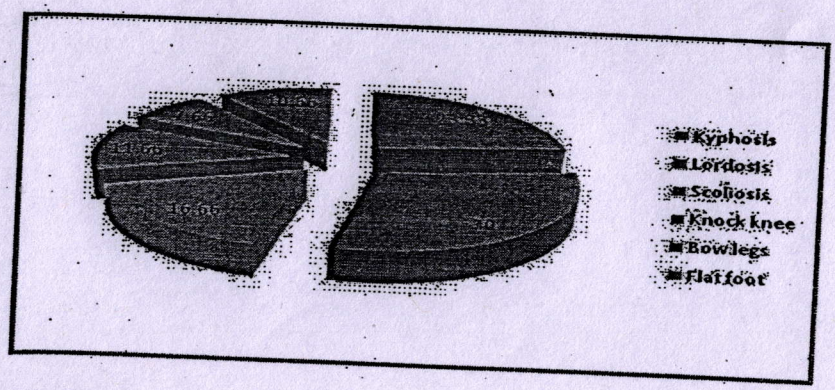

Discussion of finding

In present scenario postural deformities are considered as the one of the common problem easily observes in school going children. Several studies were conducted in different area regarding the postural deformities among the school children. Most of the studies revealed that children are suffering

from postural deformities from very early age. This study was carried out with similar purpose to indentify the school going children of Majalgaon Tahasil suffering from selected postural deformities like kyphosis (KYH), lordosis (LDS), scoliosis (SLS), knock knee (KNK) 11.66%, bow leg (BLG) and flat foot (FTF).

The results collected from actual 300 children suffering from postural deformities highlighted that, 23% were found to be in problem of (KYH), 30% school children suffering from (LDS), 16.6% had (SLS), 11.66% had (KNK), 7.6% (BLG) and (FTF) was 10.6%.

The percentage of boys on selected postural deformities revealed that, (KYH), 28.7% school children suffering from (LDS), 34.7% had (SLS), 15.3% had (KNK) 10%, (BLG) 6.7% and (FTF) was 4.7%.

The girl students suffering from postural deformities were (KYH), 18% school children suffering from (LDS), 25.3% had (SLS), 18% had (KNK) 13.3%, (BLG) 8.7% and (FTF) was 16.7%.

The results obtained from 300 school going subjects revealed that, most of the percentage of student were suffering from postural deformities like (KYH), (LDS), & (SLS) which are upper body postural deformities. This is due to decreased motor activity, prolonged sitting on the computer from early childhood, poor posture at school, too many backpacks, inadequate nutrition, increased traumatic lesions, congenital spinal abnormalities and spending few hours of exercise. Previously the Muscular fatigue occurs in the spine, due to this children take incorrect postural and repeated action of the movement lead toward the postural deformities in further stages (Stamenka Mitova, 2015). The similar results were found in the study of Róbert Rusnák, et al 2019; M. Srpoňová and Z. Hudáková 2013; J. Vajičková, 2005).

References:

1. M. Srpoňová and Z. Hudáková, Impact of correct body position for the treatment of back deformities in children," Zdravotnícke štúdie, vol. 6, no. 2, pp. 31–34, 2013.
2. Kovač S, Kajmović H, Rađo I, Manić G. Trend projections of body deformities occurrence between the ages of 5 and 12, metrically objectified and estimated by 3D postural status screening. Homo Sporticus. 2014; 16:5–13.
3. Ćirić A, Čaušević D, Bejdić A.. Differences in posture status between boys and girls 6 to 9 years of age. Homo Sporticus. 2015; 17:15–20.
4. Kovač S, Kapo S, Alić H, Manić G. Postural quality analyzes for children recorded in kinematic 2D and 3D contemplas method. TTEM. 2015; 10:99–106.
5. Negrini S, Aulisa L, Ferraro C, Fraschini P, Masiero S, Simonazzi P. et al. Italian guidelines on rehabilitation treatment of adolescents with scoliosis or other spinal deformities. Eura Medicophys. 2005;41:183–201
6. Kosinac Z. Kinesiotherapy of the movement system. Split: Universtiy of Split; 2002
7. Stamenka Mitova, frequency and prevalence of postural disorders and spinal deformities in children of primary school age, Research in Kinesiology 2015, Vol. 43, No. 1, pp. 21-24.
8. Róbert Rusnák, Marina Kolarová, Ivana Aštaryová, and Peter Kutiš, Screening and Early Identification of Spinal Deformities and Posture in 311 Children: Results from 16 Districts in Slovakia, Rehabilitation

OUR HERITAGE (UGC Care Journal)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-14
National Seminar on "The Importance of Sports, Physical Education and Psychology for Personality development At Present Scenario"
Sponsored by ICSSR
Held on (01 February 2020, Saturday)
Organized by: Department of Psychology, Sports and Physical Education
Shivaji College, Hingoli-431513 (Maharashtra)

Research and Practice Volume 2019, Article ID 4758386, 9 pages
https://doi.org/10.1155/2019/4758386.

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya Dist.Beed-431131(MH)

Impact Factor : 0.641 (ISRA)

ISSN : 2279-0306

19-20

International Journal of Physical Education, Health & Sports Sciences (IJPEHSS)

12

Special issue for

National Conference on Interdisciplinary Approaches in Education, Physical Education, Sports and Yoga

7th March 2020

PEFI

Organised by

R.G.Bagdia Arts, S.B.Lakhotiya Commerce &

R.Bezonji Science College Jalna

Department Of Physical Education & Sports

A Journal of Physical Education Foundation of India

Impact Factor : 0.641 (ISRA)
ISSN No.: 2279-0306
International Journal of Physical Education, Health & Sports Sciences (IJPEHSS)
A Journal of Physical Education Foundation of India
National Conference on Interdisciplinary Approaches in Education, Physical Education, Sports & Yoga; 7th March. 2020

EFFECT OF YOGA THERAPY ON ANXIETY OF WOMEN

DR.UMESH R.SADEGAONKAR

Shri Siddheshwar Mahavidhyalaya, Majalgaon

ABSTRACT

The present investigation was mean to discover impact of yoga therapy on Anxiety level of women's. The examples of 40 women's (20 test gathering and 20 benchmark group) were chosen. The Anxiety test by Sinha and Sinha was utilized to information assortment for pre and post test. For measurable investigation t test was utilized. The acquired discoveries show that there was a diminished degree of anxiety after the yoga therapy program.

Keywords : - *Anxiety, women, Yoga Therapy*

INTRODUCTION:

Yoga is an old order intended to convey equality and prosperity to the physical, mental, energetic, social and profound components of the individual. In current rowdy life, the issue of mental prosperity is expanded in women's. If women become aware of their own just as family prosperity, society will be sound. In any general public, the happy and strong character of women is the impression of a family. It is additionally the impression of a strong society. Yoga therapy will be helpful to keep this impression of fitness and bliss. Yoga has inconsequential symptoms and is cost-fruitful in correlation with pharmacological medications and psychotherapy. Yoga's extra favourable position is that it improves physical wellness and empowers self-reliance. By 2020, the World Health Organization predicts that downturn will be the second-biggest supporter of overall illness inconvenience. Anxiety is likewise being analyzed at a more conspicuous rate than it was before. Notwithstanding these increments in determination, treatment regimens ordinarily join pharmaceutical treatments that are not adequate to prevent further ailment or advance mental thriving. Feasibly tending to mental wellbeing concerns involves a far reaching technique that tends to the base of the issue. The utilization of yoga as a supportive mediation, which began directly off the bat in the twentieth century, takes a touch of slack of the different psycho physiological advantages of the fragment rehearses. The physical activities (Asanas) may expand patient's physical versatility, coordination, and quality, while the breathing practices and reflection may calm and centre the mind to make increasingly imperative mindfulness and reduce anxiety (Kirkwood G. et.al. 2005), and along these lines bring about a higher gauge of life.

REVIEW OF LITERATURE:

Javnbakht et al. (2009) surveyed the effect of yoga on soothing indications of misery and anxiety in women and found a huge decline in clear degrees of anxiety. Joshi and De Sousa have additionally stressed the advantages of merging yoga practice in the organization of anxiety and burdensome issue. Chao-Jung T. et. al. (2014) inspects the adequacy of a 8-week yoga practice program in propelling the mental and physical sufficiency of women with bosom threatening development encountering adjuvant chemotherapy as far as melancholy, anxiety and shortcoming. Examination utilizing the Johnson-Neyman framework found that the yoga practice decreased as a rule exhaustion, nonetheless, didn't diminish despondency and anxiety.

Bar, U. S. et. al. (2001) watched any beneficial effect of yogic works on during getting ready period on the energetic learners. 54 learners of 20-25 years age pack were divided subjectively into two gatherings, for instance, yoga and control gathering. Yoga gathering (23 guys and 5 females) was managed yogic practices for the initial five months of the course while the control gathering (21 guys and 5 females) didn't perform yogic activities during this period. From the 6th to tenth month of getting ready both the gatherings played

out the yogic practices. There was an improvement in different mental parameters like abatement in anxiety and despondency and a prevalent mental limit after yogic practices.

Kirkwood et al. (2005) found that asanas are especially helpful in improving the physical flexibility, coordination and quality, while the breathing practices and examination are valuable for decreasing anxiety inciting the higher gauge of life.

Pilkington et al. (2005) drove a preliminary report where genuinely upset women are treated with 90-min yoga classes seven days for 3 months. Close to the completion of 3 months, women in the yoga pack reported upgrades in observed pressure, melancholy, anxiety, imperativeness, exhaustion, and thriving. Discouragement scores improved significantly, anxiety scores 30%, and by and large success scores by 65%. Starting objections of migraines, back desolation, and poor rest quality likewise settled extensively more regularly in the yoga bundle than in the control gathering.

Objectives of the study:

1) To study the anxiety level of women.
2) To study the effect of yoga therapy on the anxiety of woman.

Hypotheses:

The effects of yoga therapy will be seen positive on the level of anxiety of women.

Statement of problem:

To Study the Effect of Yoga Therapy on Anxiety in women.

Research Variables:

A) Independent variables :
Yoga Techniques:
1) Aasan 2) Pranayam 3) Shuddhikriya 4) Bandh 5) Yognidra

B) Dependent Variables: a) Anxiety level

C) Control variables :
a) Diet b) Exercise c) Medication

Operational Definition:

Anxiety: It is composite score obtained on the Anxiety test developed by P.K.Sinh and, L.N.K.Sinha.

Yoga treatment:

The training of techniques such as Aasan, Pranayam, Mudra, Bandh, Meditation, Yognidra is known as yoga treatment.

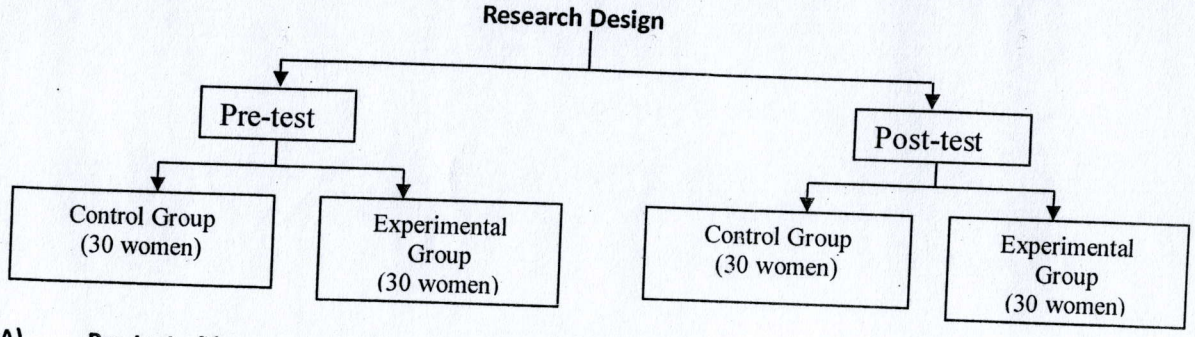

A) **Pre-test :** Measurement of Anxiety level and Depression

Journal of Global Resources Volume 5 (02) July 2019 Special Issue Page 334-335

ISSN: 2395-3160 (Print)

68

STUDIES ON PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF WATER POLLUTION OF SINDHPHANA RIVER IN MAJALGAON CITY (MS).

V.V.Naiknaware*, V. V. Borgaonkar
Shri. Siddheshwar Mahavidhyalaya, Majalgaon

Abstract: The present study reports play important role in Physico-chemical analysis of water samples from SindhphanaRiver, which flow from southern end of Majalgaon city. Water samples were collected from selected six location or spots from entering the city to leaves the city. The parameter of water samples at these sites has been studied. In observed parameter results were compared with desirable limits. The results showed that last three sites were more polluted due to city waste entered in it.

Key words: Physico-chemical analysis, Sindhphana River, water pollution, Majalgaon(MS)

Introduction:

Majalgaon city is an eastern place Marathwada region situated on the bank of Sindhphana River.Sindhphana River water is used mainly for agricultural, cloth washing, and other domestic purposes. It is always observed that rivers passing through near the cities are usually polluted due to Domestic and industrial wastages. The present study deals with the degree of pollution of river water.

Materials Methods:

River water samples were collected from various sites around Majalgaon city. The samples were collected last week in month November 2018. The sample collecting sites were selected and identified as Near Dam Bridge road, Near old water supply well, Near Hanuman temple,Manur, Roshanpuri,Govindpur. These sampling spots were at the distance around 15 KM from both side of Majalgaon city. The work was planned to investigate and assess the pollution of the river water regarding its suitability for drinking and Agricultural purpose. The river water analyzed for its quality following D. Kelin. (1959).

Results:

Table 1:- Physico-chemical analysis of water around Majalgaon city.

Sr.No.	Sampling spot	Temp. °c	P^H	Hardness (ppm)	Total Dissolved solids (ppm)	Chlorides (ppm)	Fluorides (ppm)	Alkalinity (ppm)
01.	Near Dam Bride road	26	6.9	120.0	330.0	12.0	0.28	136.0
02.	Near old water supply well	28	7.1	140.0	360.0	18.0	0.30	170.0
03.	Near Hanuman temple	29	7.2	225.0	440.0	52.0	0.32	212.0
04.	Manur	30	7.2	305.0	690.0	95.0	0.35	288.0
05.	Roshanpuri	32	7.4	340.0	800.0	124.0	0.40	376.0
06.	Govindpur	34	7.6	375.0	820.0	132.0	0.44	425.0

Discussion:

The results indicates in above Table a chemical analyzed values obtained at six spots from various parameters. The temperature of river water from 26°c to 34°c. The maximum being at the last two spots with polluted water. Very little variation inP^H (6.9 to7.6) was observed, which was neutral and within permissible limits. Hardness and total dissolved solids of water samples at the spots no. 5& 6 showed maximum value above permissible limits.

The higher hardness might be due to increased inorganic matter from brisk industries, slaughter houses, funeral waste entering while that of total solids may be attributed industrial and domestic waste watersuspensions also entering in it. In chemical analyzed maximum chloride content was recorded at from the spot no. 4 and next spots, because their entering washing cloths of civilized people, its concentration below permissible limits. The samples from all spots showed minimum amount of fluoride content. The high alkalinity at last three spots were due to domestic and industrial waste material like from MIDC and sugar factory entering into the river directly or percolation from land soil.It is clear from above results that samples from spots no. 4,5 and 6 were more polluted and they were above degree of pollution, therefore river water polluted at the stage where leaves Majalgaon city and it is more affected due to wastage entering in river from Majalgaon city.

References

1)D. Kelin,(1959) "River pollution, Chemical analysis", Butterworth's Sci. Pub. London, U.K.

2) Trivedy R. K.and Goal P.K. (1986) Chemical and Biological methods for water pollution studies, Environmental publication, Karad, Maharashtra.

3) Mitra A.K., Chemical characteristics stations of the river Godavari, Krishna and Tungabhadra India, J. of environmental health, 1982, 24(2), 165-179.

4) Kodarkar M. S., Methodology for water analysis, physicochemical, biological and microbiological Indian association of aquatic biology, Hyderabad, 1992, pub-2, 50pp.

19-20

(15)

Our Heritage (UGC Care Listed)

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya Dist.Beed-431131(MH)

Study Of Gamma Absorption Properties Of Water Soluble Carbonate Compounds At Different Energy Levels

[a]Mitkari S R, [b]Deshmukh V P [c]Dongarge S M

[a,b]Shri Siddheshwar Mahavidyalaya, Majalgaon-431131 (M.H.) India

e-mail: mitkarisr@gmail.com

M.B. College, Latur (M.H.) India.

Abstract:-

Linear and Mass attenuation coefficients are two quantities used in the study of gamma rays. Their methods of measurement have been developed day by day by many peoples for solid and aqueous solutions. But the method developed for aqueous solutions is not complete so we have tried to develop an equation for direct measurement of linear attenuation coefficient of water soluble carbonates at different energys. This method is useful in measuring the absorption coefficient of carbonate without obtaining them in pallet form.

Keywords :- Linear and mass attenuation coefficients, Gamma-rays, NaI (Tl) detector, carbonates.

1 Introduction -

Linear and mass attenuation coefficient for gamma rays for different materials and solutions plays an important role in RSID units. There are different measurement techniques to measure them, as technology is changed day by day. The gamma rays are used in many fields, like medicine, food preservation and with their measurement techniques are developed but we find these measurements can be made with still simpler method. Recently Teli et(1997) al has

Copyright © 2019 Authors

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

disorders. Lithium carbonate is an important industrial chemical. It forms low-melting fluxes with silica and other materials. Glasses derived from lithium carbonate are useful in ovenware. Lithium carbonate is a common ingredient in both low-fire and high-fire ceramic glaze.

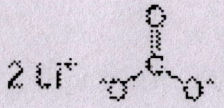

1.1.2 Sodium carbonate

Sodium carbonate is the inorganic compound with the formula Na_2CO_3 and its various hydrates. All forms are white, water-soluble salts. All forms have a strongly alkaline taste and give moderately alkaline solutions in water. Historically it was extracted from the ashes of plants growing in sodium-rich soils. Sodium carbonate is used in the manufacture of glass, paper, rayon, soaps, and detergents. Sodium carbonate serves as a flux for silica, lowering the melting point of the mixture to something achievable without special materials.

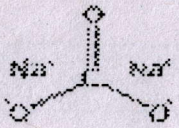

1.1.3 **Potassium carbonate**

Potassium carbonate is the inorganic compound with the formula K_2CO_3. It is a white salt, which is soluble in water. It is deliquescent, often appearing as a damp or wet solid. Potassium carbonate is mainly used in the production of soap and glass. As a mild drying agent where other drying agents, such as calcium chloride and magnesium sulfate, may be incompatible. It is not suitable for acidic compounds, but can be useful for drying an organic phase if one has a small amount of acidic impurity. It may also be used to dry some ketones, alcohols, and amines prior to distillation. In antique documents, it is reported to have been used to soften hard water.

Copyright © 2019 Authors

Our Heritage (UGC Care Listed)

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

2 Methods and Observations –

First the gamma rays are passed through empty container reaching the detector. The spectrum is obtained for 1800 sec. using MCA which gives plot of channel number Vs counts. We select the interested peak which is smoothed for avoiding the random nature and obtain the peak gross area Ao (The sum of the spread counts which are coming under the peak) this is obtained because in MCA the counts get spread over some energy range around the photo peak. This increases the accuracy of measured solution kept in the container and gamma rays are passed through it. The concentration varied by carbonate compound adding to it. The gamma rays are passed through such solutions and interested peak gross area measured as A_1, A_2, ... A_{10} the other quantities measured in the experiment are the volume of Carbonate (V_s) and water V_w added together to give total volume (V).

The actual volume V of the solution is calculated by measuring its height in the container and by multiplying it by the cross-sectional inner area of the container (πr^2). This procedure is repeated for all the concentrations we prepared for gamma energys **0.511,0.662,1.17,1.28,1.33 MeV.**

3 Theoretical development for the experiment

The graph of ln (A_0/A) versus height of liquid column h (cm) is measured. The observed points are seen to be closely distributed around the line having positive slopes. These lines are obtained by fitting the experimental data by the least square method. Their slope gives the linear coefficient and thus the linearity of the curves with positive slopes suggests the relation.

$$A/A_0 = e^{-\mu h} \quad \text{----------} \quad (1)$$

Copyright © 2019 Authors

Our Heritage (UGC Care listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

When the Carbonate is dissolved in water then the homogeneous solution is forms. If the solution is homogeneous then one can neglect the density from both sides. If we use this formula for the proposed work in the following way then it will be

$$\mu_{solution} = \mu_{sul} W_{sul} + \mu_{wat} W_{wat} \quad \text{---------} \quad (5)$$

Table 1 gives the values using equation (5) for various concentration and theoretical values of (μ_{water}) and ($\mu_{carbonate}$) are calculated by multiplying their densities to (μ/ρ) which is calculated by Hubble mixture rule.

$$\frac{\mu}{\rho} = \sum_i W_i \left(\frac{\mu}{\rho}\right)_i \quad \text{----------} \quad (6)$$

4 Solution technique for calculation of linear attenuation coefficient of carbonate.

Using the data the experimental linear attenuation coefficient of the carbonate solution ($\mu_{exp.}$) is obtained from.

$$\left(\mu_{exp}\right) = \frac{1}{h} \ln\left(\frac{A_0}{A}\right) \quad \text{\_\_\_\_\_} \quad (7)$$

Where h is the height of the solution.

5 Solution technique for calculation of mass attenuation coefficient of carbonate.

The mass (m_c) of the carbonate is already weighted using four digit digital balance. Mass of water (m_w) is obtained (at room temp.) by multiplying density of water to volume of water. The cross sectional area of the container is measured, and then the experimental mass-attenuation coefficient for carbonate solution is calculated by the formula as

$$\frac{\mu}{\rho} = \frac{A}{m} \ln\left\{\frac{A_0}{A}\right\} \quad \text{----------} \quad (8)$$

Copyright © 2019 Authors

Our Heritage (UGC Care Listed)

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

Sr.No	Energy in MeV	μ/ρ exp	μ/ρ the	%error
1	0.511	0.08487	0.08443	-0.52114
2	0.662	0.07572	0.07530	-0.55776
3	1.17	0.05809	0.05739	-01.21972
4	1.28	0.05534	0.05486	-0.57027
5	1.33	0.05408	0.05385	-0.42711

Table :-2 Mass attenuation coefficient of Sodium carbonate in water For different energys

Sr.No	Energy in MeV	μ/ρ exp	μ/ρ the	%error
1	0.511	0.08557	0.08524	-0.33949
2	0.662	0.07452	0.07508	0.26045
3	1.17	0.05741	0.05739	0.05165
4	1.28	0.054524	0.05450	-2.00036
5	1.33	0.05321	0.05403	0.21278

Table :-3 Mass attenuation coefficient of Potassium carbonate in water For different energys

Sr.No	Energy in MeV	μ/ρ exp	μ/ρ the	%error
1	0.511	0.08621	0.08567	0.64859
2	0.662	0.07626	0.07628	0.66797
3	1.17	0.05742	0.05802	0.74600
4	1.28	0.05635	0.05548	-0.87066
5	1.33	0.05449	0.05448	0.16626

Conclusions

Copyright © 2019 Authors

[11] Mitkar S R and Dongarge S M (**2012**), *J. Chem. Pharm. Res.* 4(8):3944-3949

[12] Mitkar S R and Dongarge S M (**2012**), Arc of Appl Sci Res, 4 (4):1748-1752

[13] Google Wikipedia

Copyright © 2019 Authors

Our Heritage (UGC Care listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12
National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistryand Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

Study Of Gamma Absorption Properties Of Water Soluble Carbonate Compounds At Different Energy Levels

[a]Mitkari S R, [b]Deshmukh V P [c]Dongarge S M

[a,b]Shri Siddheshwar Mahavidyalaya, Majalgaon-431131 (M.H.) India
e-mail: mitkarisr@gmail.com
M.B. College, Latur (M.H.) India.

Abstract:-

Linear and Mass attenuation coefficients are two quantities used in the study of gamma rays. Their methods of measurement have been developed day by day by many peoples for solid and aqueous solutions. But the method developed for aqueous solutions is not complete so we have tried to develop an equation for direct measurement of linear attenuation coefficient of water soluble carbonates at different energys. This method is useful in measuring the absorption coefficient of carbonate without obtaining them in pallet form.

Keywords :- Linear and mass attenuation coefficients, Gamma-rays, NaI (Tl) detector, carbonates.

1 Introduction -

Linear and mass attenuation coefficient for gamma rays for different materials and solutions plays an important role in RSID units. There are different measurement techniques to measure them, as technology is changed day by day. The gamma rays are used in many fields, like medicine, food preservation and with their measurement techniques are developed but we find these measurements can be made with still simpler method. Recently Teli et(1997) al has

Copyright © 2019 Authors

developed the mixture rule and we have modified the rule with simpler approach and is considered for our research work.

This method is developed from single element mass attenuation coefficient of gamma rays to mixtures (solute and solvent). Teli et al.[1-3] measured the linear and mass attenuation coefficient of water soluble salts $MgCl_2, 6H_2O$, NaCl, KCl series compounds For 0.123 MeV to 1.33 MeV gamma radiation by varying concentration of salt solution. The mixture rule for solutions by taking in to consideration the shrinkage of volume when salt is added to water as suggested by Gerward [5] using the revised technique. Hubbel [6] has calculated mass attenuation coefficient for 92 elements for hydrogen (z=1) to Uranium (z=92) and some compounds from photon energies 1 KeV to 20 MeV. He also tabulated the mass attenuation coefficient of mixture compounds and 92 elements. Pravina P. Pawar et al [7] Studies Gamma ray photon interaction of Cr in the energy range 10 keV to 1500keV. Bradley et al (1989) have proposed a sphere transmission method for direct measurement of the energy absorption coefficients for gamma rays by materials in solid form. Recently Singh et al (6) have measured energy absorption coefficient for gamma rays in soil samples by applying Bradley's technique. Jahagirdar et al (5) have determined narrow beam attenuation coefficients of 320 KeV photon in various high z-materials by using broad beam geometrical configuration.

So for the study of both types of absorption coefficient for gamma rays, for materials in solid and crystal forms by using various techniques, the view of importance of the study of gamma attenuation properties of materials and its various applications in science, technology and human health.

1.1 **Carbonates:-**

1.1.1 **Lithium carbonate**

Lithium carbonate is an inorganic compound, the lithium salt of carbonate with the formula Li_2CO_3 this white salt is widely used in the processing of metal oxides and treatment of mood

Copyright ©2019Authors

Our Heritage (UGC Care listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12
National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

disorders. Lithium carbonate is an important industrial chemical. It forms low-melting fluxes with silica and other materials. Glasses derived from lithium carbonate are useful in ovenware. Lithium carbonate is a common ingredient in both low-fire and high-fire ceramic glaze.

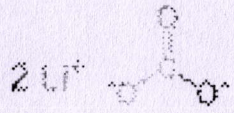

1.1.2 Sodium carbonate

Sodium carbonate is the inorganic compound with the formula Na_2CO_3 and its various hydrates. All forms are white, water-soluble salts. All forms have a strongly alkaline taste and give moderately alkaline solutions in water. Historically it was extracted from the ashes of plants growing in sodium-rich soils. Sodium carbonate is used in the manufacture of glass, paper, rayon, soaps, and detergents. Sodium carbonate serves as a flux for silica, lowering the melting point of the mixture to something achievable without special materials.

1.1.3 Potassium carbonate

Potassium carbonate is the inorganic compound with the formula K_2CO_3. It is a white salt, which is soluble in water. It is deliquescent, often appearing as a damp or wet solid. Potassium carbonate is mainly used in the production of soap and glass. As a mild drying agent where other drying agents, such as calcium chloride and magnesium sulfate, may be incompatible. It is not suitable for acidic compounds, but can be useful for drying an organic phase if one has a small amount of acidic impurity. It may also be used to dry some ketones, alcohols, and amines prior to distillation. In antique documents, it is reported to have been used to soften hard water.

Copyright © 2019 Authors

Our Heritage (UGC Care listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12
National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

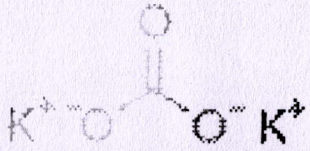

2 Experimental Arrangement -

The experimental arrangement is as shown in Fig.1 different energys from Na22. A cylindrical prefix container of internal diameter 2.38 cm was placed below the source at a distance of 1.2 cm by using efficient geometrical arrangement. The gamma rays sources 137Cs, with one line of energy 0.662 MeV, 60Co with two lines E1=1.17 MeV and E2=1.33 MeVand22Na with two lines, E1=0.511MeV and E2=1.274 MeV, are narrowed by passing through lead holes. The sodium iodide (Thalium) 1.3/4.2 inches crystal is used as the detector connected to 4k multichannel analyzer. The stand is made up of prefix sheet with suitable size; the source and absorber are placed along the axis of the stand and the whole system is enclosed in a lead castle as shown in Fig. 1

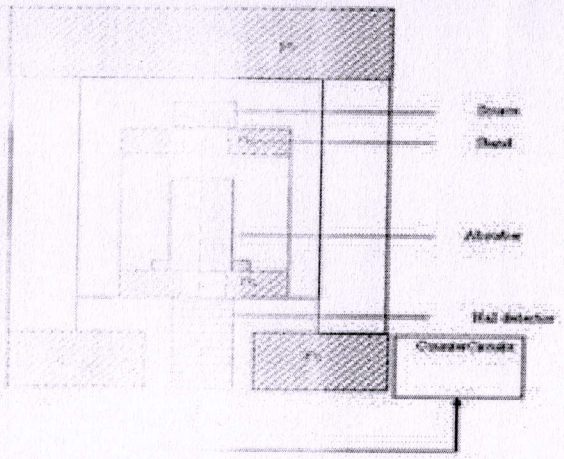

Fig.1 . The experimental arrangement

Copyright ©2019Authors

Our Heritage (UGC Care listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12
National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

2 Methods and Observations –

First the gamma rays are passed through empty container reaching the detector. The spectrum is obtained for 1800 sec. using MCA which gives plot of channel number Vs counts. We select the interested peak which is smoothed for avoiding the random nature and obtain the peak gross area Ao (The sum of the spread counts which are coming under the peak) this is obtained because in MCA the counts get spread over some energy range around the photo peak. This increases the accuracy of measured solution kept in the container and gamma rays are passed through it. The concentration varied by carbonate compound adding to it. The gamma rays are passed through such solutions and interested peak gross area measured as A_1, A_2, ... A_{10} the other quantities measured in the experiment are the volume of Carbonate (V_s) and water V_w added together to give total volume (V).

The actual volume V of the solution is calculated by measuring its height in the container and by multiplying it by the cross-sectional inner area of the container (πr^2). This procedure is repeated for all the concentrations we prepared for gamma energys 0.511,0.662,1.17,1.28,1.33 MeV.

3 Theoretical development for the experiment

The graph of $\ln (A_0/A)$ versus height of liquid column h (cm) is measured. The observed points are seen to be closely distributed around the line having positive slopes. These lines are obtained by fitting the experimental data by the least square method. Their slope gives the linear coefficient and thus the linearity of the curves with positive slopes suggests the relation.

$$A/A_0 = e^{-\mu h} \quad \text{----------} \quad (1)$$

Copyright © 2019 Authors

Our Heritage (UGC Care listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12
National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sundarrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

This indicates the validity of the standard exponential absorption law of gamma rays when they pass through liquid substances.

$$A = A_0 e^{-\mu h} \quad \text{----------} \quad (2)$$

We know Hubbell's mixture rule (1982). The mass attenuation coefficient of gamma rays in chemical or any other mixtures of compound is assumed to depend upon the sum of the cross section presented by all the atoms in the mixture because the bonds are only of the order of few electron volts, there have no significant effects on the Compton, photo or pair interaction. Where, A_0 and A are the initial and final intensities of interacting photons respectively. The μ (cm-1) is linear attenuation coefficient of the sample and h (cm) is the thickness of a material. The linear attenuation coefficient (μ) of the materials from equation (2) is expressed by

$$\mu = 1/h \ln (A_0/A)$$

We have Hubbell's mixture rule, the mass attenuation coefficient of gamma rays in chemical or any other mixtures of compound is assumed to be depending upon the sum of the cross sections presented by all the atoms in the mixture because the bends are only of the order of few electron volts; there is no significant effect on the Compton, photo or pair interaction. Mass attenuation coefficient for solution is given by.

$$\frac{\mu}{\rho} = \sum_i W_i \left(\frac{\mu}{\rho}\right)_i \quad \text{----------} \quad (3)$$

Where ρ is the density and which is made up on solution of elements. W_i is the fraction by weight. The effect of the linkage on the linear attenuation coefficient of a solution is given by Bragg mixture rule which we assume without approximation for alcohol namely,

$$\left(\frac{\mu}{\rho}\right)_{sol} = \left(\frac{\mu}{\rho}\right)_a W_a + \left(\frac{\mu}{\rho}\right)_c W_c \quad \text{--------} \quad (4)$$

Copyright © 2019 Authors

When the Carbonate is dissolved in water then the homogeneous solution is forms. If the solution is homogeneous then one can neglect the density from both sides. If we use this formula for the proposed work in the following way then it will be

$$\mu_{soluton} = \mu_{sol} W_{sol} + \mu_{wat} W_{wat} \quad \text{---------} \quad (5)$$

Table 1 gives the values using equation (5) for various concentration and theoretical values of (μ_{water}) and ($\mu_{carbonate}$) are calculated by multiplying their densities to (μ/ρ) which is calculated by Bragg's mixture rule.

$$\frac{\mu}{\rho} = \sum_i W_i \left(\frac{\mu}{\rho}\right)_i \quad \text{----------} \quad (6)$$

4 Solution technique for calculation of linear attenuation coefficient of carbonate.

Using the data the experimental linear attenuation coefficient of the carbonate solution ($\mu_{exp.}$) is obtained from

$$\left(\mu_{exp}\right) = \frac{1}{h} \ln\left(\frac{A_0}{A}\right) \quad \text{\_\_\_\_\_} \quad (7)$$

Where h is the height of the solution.

5 Solution technique for calculation of mass attenuation coefficient of carbonate.

The mass (m_c) of the carbonate is already weighted using four digit digital balance. Mass of water (m_w) is obtained (at room temp.) by multiplying density of water to volume of water. The cross sectional area of the container is measured, and then the experimental mass attenuation coefficient for carbonate solution is calculated by the formula as

$$\frac{\mu}{\rho} = \frac{A}{m_c} \ln\left\{\frac{A_0}{A}\right\} \quad \text{----------} \quad (8)$$

Copyright © 2019 Authors

Where -

$m = m_c + m_w$ mass of solution

A = gross area obtained for the different concentrations of the solution after passing gamma rays through them.

A_o = is the initial gross area of the interested peak of the observed spectrum when gamma rays are passed through the empty container.

The Brags mixture rule for mass attenuation coefficient is given by

$$m\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\} = m_p\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\} + m_e\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\}$$

The graph of $\ln\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\} = A \ln\left\{\frac{A_o}{A}\right\}$ against mass of water gives a straight line whose intercept gives $m_p\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\}_p$ and slope gives $\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\}_e$. The $\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\}_p$ and $\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\}_e$ values are calculated for carbonate and water at 0.511, 0.662, 1.17, 1.28, 1.33 MeV gamma ray energies. The measured values are found to be agreeing well with the theoretical values.

The percentage error with respect to theoretical values of mass absorption coefficient of carbonate the formula as follows.

$$\% \text{ error} = \frac{\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\}_{the} - \left\{\frac{\mu}{\rho}\right\}_{exp}}{\left\{\frac{\mu}{\rho}\right\}_{the}} \times 100 \text{ ---------- (9)}$$

Table :-1 Mass attenuation coefficient of Lithium carbonate in water For different energys

Copyright © 2019 Authors

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12
National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 9th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sundarrao Solanke Mahavidyalaya, Nagalpaon, MS

Sr.No	Energy in MeV	μ/ρ exp	μ/ρ the	%error
1	0.511	0.08487	0.08443	-0.52114
2	0.662	0.07572	0.07530	-0.55776
3	1.17	0.05809	0.05739	-01.21972
4	1.28	0.05534	0.05486	-0.57027
5	1.33	0.05408	0.05385	-0.42711

Table :-2 Mass attenuation coefficient of Sodium carbonate in water For different energys

Sr.No	Energy in MeV	μ/ρ exp	μ/ρ the	%error
1	0.511	0.08557	0.08524	-0.33949
2	0.662	0.07452	0.07508	0.26045
3	1.17	0.05741	0.05739	0.05165
4	1.28	0.054524	0.05450	-2.00036
5	1.33	0.05321	0.05403	0.21278

Table :-3 Mass attenuation coefficient of Potassium carbonate in water For different energys

Sr.No	Energy in MeV	μ/ρ exp	μ/ρ the	%error
1	0.511	0.08621	0.08567	0.64859
2	0.662	0.07626	0.07628	0.66797
3	1.17	0.05742	0.05802	0.74600
4	1.28	0.05635	0.05548	-0.87066
5	1.33	0.05449	0.05448	0.16626

Conclusions

Copyright ©2019Authors

Our experimental measurement of linear and mass attenuation coefficient of water soluble Carbonate for different concentrations and estimated from them the attenuation coefficient for compound by using the mixture rule developed by Teli (1998) established the validity and utility of the solution technique. This method is simple and avoids the need of preparation of pure crystalline compound for experiment there by saving time and expenditure. The use of multichannel analyzer has also improved the results as we could replace the counts at the photo peak by the area under it. Further the variation of concentration of solution is made easy by adding water to solution without changing the compound amount in it. This saves the compound quantity and thus further economizes the experiment. The results are in good agreement (Mitkar S R et al 2012).

Acknowledgment

The author is very much thankful to Dr. S.M. Dongarge for his fruitful discussion.

References

[1] Dongarge S M et al. *Intl J of Phys & Appl ISSN Volume 2, Number 1* **(2010)**, *pp. 1–8*

[2] Teli M T, Chaudhari L M and Mali S S (1994a), Appli.Rasiat Isot 45,987

[3] Teli M T, Chaudhari L M and Mali S S (1994b), Ind.J. of Pure and Appli.Phys.32, 410

[4] Teli M T, Chaudhari L M and Mali S S (1994c), Nucl.Instrum.Meths A346, 220-224

[5] Teli M T (1996), Rad. Phys. chem 47, [illegible]

[6] Gerward L: *Rad Phys And Chem* (1[illegible]) *48,679*

[7] Hubbell J H *Int J Appl Radiat Isot* ([illegible]) *33, 1269*

[8] Pravina P, Pawar J, *Chem. Pharm. Res.* (2011), 3(5); 267-273

[9] Midgley S M, *Proc. Med. Biol. 49* ([illegible]) *307–25.*

[10] Teli M T Indian J of applied Physics [illegible] (2001),816-824

Copyright ©2019Authors

[11] Mitkar S R and Dongarge S M (2012) *J. Chem. Pharm. Res.* 4(8):3944-3949

[12] Mitkar S R and Dongarge S M (2012) Arc of Appl Sci Res, 4 (4):1748-1752

[13] Google Wikipedia

Copyright ©2019Authors

19-20

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist. Beed-431131 (MH)

Nonlinear Optical Properties Of TATB Using Quantum Chemical Methods

V. P. Deshmukh*, S. R. Mitkari

Department of Physics, Shri Siddheshwar Mahavidyalaya, Majalgaon-431131(MS) India

Abstract

In this work the static hyperpolarizabilities of TATB (1,3,5-triamino-2,4,6-trinitrobenzene) are determined by using quantum chemical methods. The Finite-Field approach has been used to obtain the static first and second hyperpolarizability components (β and γ) by applying field either in X, Y or Z direction. The geometries of TATB are optimized using quantum chemical methods with different exchange and correlation functionals and split valence triple zeta basis set with and without diffuse and polarization functions. The geometrical parameters and vibrational frequencies obtained at B3LP/6-311++G** level are in excellent agreement with the experimental determinations. β as well as γ values are highest and lowest when the field is applied in X and Z direction, respectively.

Keywords: TATB, NLO, quantum chemical methods, finite field method

* Corresponding author (E-mail: dvinayaka@gmail.com)

Introduction

Nonlinear optics, which studies the interaction of intense light field with matter, is a relatively new field in physics with lots of fundamental scientific and technological potential applications [1-3]. Non linear optical (NLO) effects are analyzed by considering the response of the dielectric material at the atomic level to the electric fields of an intense light beam. The

Copyright © 2019Authors

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

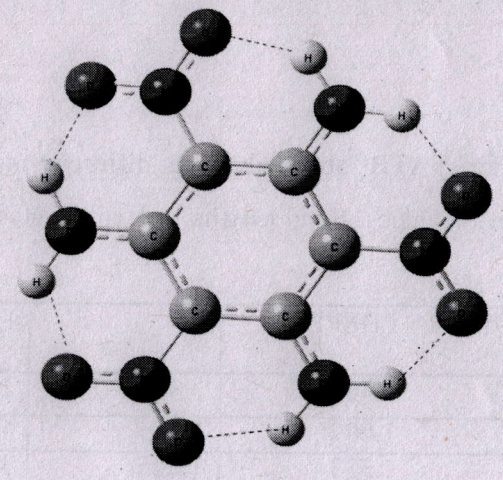

Fig. 1.

We report here on a systematic computational investigation of the NLO properties of TATB using quantum chemical methods.

Computational details

Geometry optimizations were carried out using *Gaussian* suit of program [22]. The geometries of TATB molecule have optimized using quantum chemical methods with different basis set. DFT with B3LYP, B3PW91 and PBEPBE exchange and correlation functionals have been used for the geometry optimization of TATB molecule. Using these calculations we decided the level of theory at which TATB molecule show the lowest energy and the minimum energy structure. These minimum energy structures are then used to calculate NLO properties of TATB at various levels of theory.

Results and Discussion

We first optimized the geometries of TATB molecule at different levels to obtain the lowest energy structure. We have used DFT method with different exchange and correlation functionals. It is found that the TATB molecule shows the lowest energy at B3LYP/6-311++G** level among different levels of theories used here. Table I represents bond lengths and angles for TATB at different levels used here along with the experimental determinations [17].

Copyright © 2019Authors

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020
Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

direction. Therefore we have chosen field strength of 0.008 a.u. to calculate the hyperporizabilities of TATB using different methods and basis sets. We have obtained hyperporizabilities using different levels of theory in addition to B3LYP/6-311++G** level with field strength of 0.008 a.u. applied either in X, Y or Z direction. We can consider hyperporizabilities obtained at B3LYP/6-311++G** level as the reference since at this level of theory the TATB molecule show the lowest energy, geometrical parameters and vibrational frequencies are in excellent agreement with the experimental determinations.

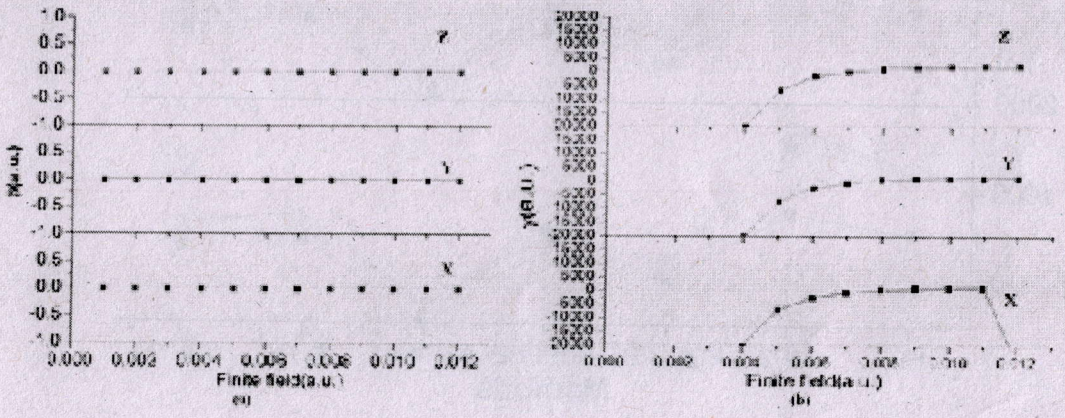

FIGURE 2. Variation of β and γ for TATB with field strength at B3LYP/6-311++G** level.

The β values are zero irrespective of the level of theory and direction in the applied field. However γ values are nonzero for TATB as can be seen from Fig. 2. Figure 2 shows the variation of γ of TATB obtained using different methods and basis sets with field strength of 0.008 a.u. applied either in X, Y or Z direction.

Copyright © 2019Authors

applied in X direction. Large γ values are also obtained for the TATB. Among different levels of theory used here for obtaining the hyperpolarizabilities, MP2 level shows higher β and γ values than the DFT method with different exchange and correlation functionals. The optimized geometries obtained at B3LYP/6-311++G** level of theory are in excellent agreement with the experimental determinations.

References

[1] Boyd, R. W. *Nonlinear Optics*, 2nd ed.; Academic Press: San Diego, CA, 2003.

[2] Dalton, L. R. *J. Phys.: Condens. Matter* **2003**, *15*, R897-R934.

[3] van der Boom, M. E. *Angew. Chem., Int. Ed.* **2002**, *41*, 3363-3366.

[4] van der Boom, M. E.; Marks, T. J. Layer-by-Layer Assembly of Molecular Materials for Electrooptical Applications. In *Polymers for Microelectronics and Nanoelectronics*; Lin, Q., Ed.; ACS Symposium Series 874; American Chemical Society: Washington, DC, 2004; pp 30-43.

[5] D.F. Eaton, Nonlinear optical materials, Science 253 (1991) 281–287.

[6] W.D. Cheng, K.H. Xiang, R. Pandey, U.C. Pernisz, Calculations of linear and nonlinear optical properties of H-silsesquioxanes, J. Phys. Chem. B 104 (2000) 6737–6742.

[7] P. Hermet, G. Fraysse, A. Lignie, P. Armand, P. Papet, Density functional theory redictions of the nonlinear optical properties in a-quartz-type germanium dioxide, J. Phys. Chem. C 116 (2012) 8692–8698.

[8] C. Hättig, H. Larsen, J. Olsen, P. Jorgensen, H. Koch, B. Fernández, A. Rizzo, The effect of intermolecular interactions on the electric properties of helium and argon. I. Ab initio calculation of the interaction induced polarizability and hyperpolarizability in He2 and Ar2, J. Chem. Phys. 111 (1999) 10099–10107.

Copyright © 2019Authors

[21] Zhu, W.; Wu, G.; Jiang, Y. Int J Quant Chem 2002, 86, 347.

[22] Gaussian 03 (2004) Frisch, M. J.; Trucks, G. W.; Schlegel, H. B.; Scuseria, G. E.; Robb, M. A.; Cheeseman, J. R.; Montgomery, J .A Jr.; Vreven, T.; Kudin, K. N.; Burant, J. C.; Millam, J. M.; Iyengar, S. S.; Tomasi, J.; Barone, V.; Mennucci, B.; Cossi, M.; Scalmani, G.; Rega, N.; Petersson, G. A.; Nakatsuji, H.; Hada, M.; Ehara, M.; Toyota, K.; Fakuda, R.; Hasegawa, J.; Ishida, M.; Nakajima, T.; Honda, Y.; Kitao, O.; Nakai, H.; Klene, M. Li. X.; Knox, J. E.;Hratchian, H. P.; Cross, J. B.; Bakken, V.; Adamo, C.; Jaramillo, J.; Gomperts, R.; Stratmann, R. E.; Yazyev, O.; Austin, A. J.; Cammi, R.; Pomelli, C.; Ochterski, J. W.; Ayala, P. Y.; Morokuma, K.; Voth, G. A.; Salvador, P.; Dannenberg, J. J.; Zakrzewski, V. G.; Dapprich, S.; Daniels, A. D.: Strain, M. C.; Farkas, O.; Malick, D. K.; Rabuck, A. D.; Raghavachari, K.; Foresman, J. B.; Ortiz, J. V.; Cui, Q.; Baboul, A. G.; Clifford, S.; Cioslowski, J.; Strfanov, B. B.; Liu, G.; Liashenko, A.; Piskorz, P.; Komaromi, I.; Martin, R. L.; Fox ,D. J.; Keith, T.; Al-Laham, M. A.; Peng, C. Y.; Nanayakkara, A.; Challacombe, M.; Gill, P. M. W.; Johnson, B.; Chen, W.; Wong, M. W.; Gonzalez, C.; Pople, J. A.; Gaussian Inc.: Wallingford, CT.

Copyright © 2019Authors

29 Feb 2020
19-20

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22 , Vol. 1 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
February 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Water Conservation

Dr. Chaya Kodarkar
Assistant Professor, Siddheshwar Mahavidhyalaya Majalgaon

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist. Beed-431131 (MH)

Introduction :

Pure water is the world's first and foremost medicine. No life can survive without water. We celebrate Water conservation day on 22 march. Water covers 2/3rd of surface of earth but only 0.002% drinkable. Conservation means using our water supply wisely and be responsible.

Need for conservation :

The quality of water is badly affected by discharge of urban waters, industrial ffluents, pesticides and fertilizers,and being wasted more than necessary in farming and regular household chores.
As every individual depends on water for livelihood, we must learn how to keep our limited source of water pure and away from pollution and use it wisely.

Water scarcity in India :

Due to both natural and human made causes i.e. poor management of resources, lack of government attention, man-made waste; about 50% of India grapping with drought like conditions. After 2 consecutive years of weak mansoon, approximately 330 million people are affected by severe drought and anotherside some places suffered with flood
According to niti aayog reports ; 21 major cities are reaching to zero ground levels by 2020.

Sources of water :

1. Ground water : under the surface of land
2. Surface water : lakes, rivers, reservoirs
3. Rain water
4. ocean: salt water, but cane be made usable through desalinization

Methods of conservation :

1. Rain water harvesting by digging ponds, lakes, canals, expanding the water reservoir.
2. Protecting groundwater resources from contamination, excessive pumping.
3. Educational outreach and communication programmes that educates science farmers, land managers, policy makers and general public.
4. Water meters to monitor water usage by public for domestic and manufacturing services.
5. Treatment of waste water to re-use it.
6. Not to allow Industrial waste directly into water source.
7. River joining project.

Theme of world water day 2020 :

About water and climate change- how the two are inextricably linked. Adapting to the water effects of climate change will protect health and save lives. Using water efficiently will reduce greenhouse gases.

Summery :

Every drop counts. We need to conserve water at all our possible level to live long healthy life and for our future generations.

ISSN 0974-6323

MILLETS FOR HEALTHY LIFE

Dr G.B. HONNA, Dr P.G.GHADSING
Dept. Of Botany ,Shri Siddheshwar College, Majalgaon , Di-Beed (M.S.)
E Mail- gbhonna@gmail.com

ABSTRACTS-
Millets are small seeded grass are the important food crops and chief energy source for the people of arid and semiarid regions of the world. Millets are rich in protein, fiber, calcium, phosphorous, iron, zinc, magnesium, folic acid and phytochemicals including tannins, phenolic acids, anthocyanin, phytosterol and policosanols. Millets are lack of lysine and tryptophan like other cereals. Millets are gluten free, an excellent options for people who are allergic to gluten and are an idea food for diabetes because of the slow release of sugars in the body. The natural fiber composed of many in digestible fractions present in millets. Magnesium from millets help to reduce asthma and relax blood vessels.
Key words- Millets, food, energy, Health.

INTRODUCTION-

Millets are grown on 35.46 million ha in the world producing 28.52 million tonnes, of Which India shares around 60% of the area and output, being the largest producer and Consumer of millets. Millets are staple diet of farm house holds in the arid and semi-arid Regions and offer food security to humans and livestock. More than 60% of area in India Is cultivated under arid and semi-arid conditions which provide around 40% of the food Production. Millets include pearl millet (*Pennisetum glaucum* (L.), sorghum (*Sorghum bicolor* (L.) Moench), and several small millets like- finger millet (*Elusine coracana*), Foxtail millet (*Setaria italica*), little millet (*Panicum milliare*), kodo millet (*Panicum scrobiculatum*), barnyard millet (*Echinochloa colosna*), fonio (*Digitaria exilis*) and teff(*Erogrotis tef*). Sorghum and pearl millet are important and sometimes indispensable forthe survival of man and domestic animals in austere dry environments. Among the smallmillets, finger millet is the most important and the most nutritionally valuable. In India,sorghum and pearl millet are cultivated as dual purpose crops in over 9.3 and 8.3 m ha,ranking third and fourth position among total cereals, respectively (Yadav *et al.*, 2011).Like all the other crops, millets are subject of a variety of production constraints, like lack of popular improved varieties, traditional production practices, pests and diseases The origin of millet is diverse with varieties coming from both Africa and Asia. Pearl millet for example comes from tropical west Africa and finger millet from Uganda. Finger millet was taken to India about 3000year's ago to Europe at the beginning of the Christian era later on, the crop was widely distributed both in many African countries as well as the Indian subcontinent.

They have been a part of the human food system from time immemorial. Many types of millets have been found in Harrapan and Mohenjo-Daro archaeological sites. Africa, the cradle of human's civilization, the Mayans, Incas and Aztecs were known to use millet in their myriad culinary courses. Our Vedic scripture like Sathapatha Brahmana have ample references to millets Kalidasa, in his sage kanva pouring foxtail millet while bidding farewell to shakuntala in, Dushantas court.

HEALTH BENEFITS FROM MILLETS-

Diabetes-

The prevalence of diabetes is rapidly rising all over the globe at an alarming rate. Genetic factors as well as lifestyle disorders are the major predisposing the factors for diabetes. Postprandial glycemic response to foods has been of concern for many years in the management of diabetes. Epidemiological studies strongly suggest that low glycemic index (GI) and low glycemic load(GL) foods have been associated with improved insulin sensitivity and decreased risk of diabetes. Geeta and Rama (1999) reported low glycemic effect of millet based foods such pearl

millet finger millet .Consumption of low GI millet based food products leads to modest improvement in long term glycemic and lipidemic control in diabetes.

Obesity-

Rates of obesity and overweight continue to increase in the world. Reduced physical activity, affordable energy-densed processed foods, globalization lack of policy sensitization and social and economic influence are all likely contributors to the rising prevalence of overweight and obesity. High GI cereal based products can easily digested and observed rapidly resulting in an increased demand for insulin secretion .Low GI carbohydrates foods may maintain insulin sensitivity and increase the weight loss (Smith *et al.* 2007).Low GI may benefit weight control in promoting satiety and fat oxidation at the expense of carbohydrate oxidation. Though there are many reports that slow benefits of low GI foods, information on effect of millet based foods in control and reduction of obesity is lacking.

Cardiovascular disease-

Millets have shown hypocholesterolemic effects through feeding inventions. Ebbling *et al.* (2005) also reported that adlbitum intake of low GL diet (45-50 % from carbohydrate sources) may be more effacious than low fat diet in reducing cardiovascular disease. Chandrasekhar and Tahiti (2011) showed that millet grain phenolics were effective in the inhibition of copper catalyzed human low density lipoprotein cholesterol oxidation in vitro. It has been shown that free radical induced or metal ion-dependent oxidation of low density lipoprotein cholesterol is an important step in developing antherosclerotic lesions and leads to cardiovascular diseases .Lee *et al.*(2010) reported that consumption of foxtail and porso millet grain decreased the triacyl glycerol level and foxtail millet reduces reactive protein which is an indicator of hyper lipidemia. Regular consumption of millet diet improves insulin sensitivity and cholesterol metabolism.

Antimicrobial activity-

Millet possesses potential anti-microbial activity. Phenolics compounds ,particularly tannins in the outer layer of the grain serve as a physical barrier to the fungal invasion. Oxidation of microbial membranes and cell components by the free radicals formed, irreversible complexation with nucleophilic amino acids leading to inactivation of enzymes are major bio chemical benefits of polyphenols towards the antifungal activity .Foxtail millet extracts from the seed coat where reported to have shown high antibacterial and antifungal activity compared to whole flour extracts due to high polyphenols content in seed coat (Viswanath *et al.*2009).

Celiac disease-

Celiac disease is a condition in which genetically predisposed people have an autoimmune reaction to gluten proteins found in all wheat varieties and cereals such as barley and rye.This reaction causes variety of gastrointestinal and biochemical abnormalities (Green and Jabri,2003).The disease can be ameliorated with avoidance of gluten foods. Millets are natural gluten free foods and safe for celiac patient.

Cancer –

In millet phenolic compounds are present it may inhibit oxidation of lipids. Millet grain have antiproliferative action against human colon adenocarcinoma cells (Chandra sekhar and shahidi,2011).Flavones such as kaempherol, apigenin, luteolin and quercetinin millets has shown antiproliferative in vitro(Wang *et al*,2000).

Apoptosis is a highly regulated process that is characterized by cell shrinkage ,membrane blebbling, chromatin condensation and formation of a DNA ladder with multiple fragments of 180-200bp caused by internuc leisomal DNA cleavage. Studies have shown that anthocyanin present have a significant growth inhibition of some tumor cells including human colon cancer, cervical carcinoma and leukemia and prostrate cancer cells (Agarwal,2000,Gordon et al,2008). In one study (Suganya et al.2011) human breast cancer cell line MCF-7 was employed to evaluate the tiproliferative activity of millet anthocyanin.

Cataract

Cataract genesis is one of the major causes of blindness in the world and is a common complication of diabetes millets. Diabetes induced cataract is characterized by accumulation of sorbitol, which is mediated by the action of a key enzyme aldose reductase. Chetan et al (2008)showed that phenolics of finger millet seed coat inhibit reversibility aldose reductase by noncompetitative inhibition. The constituents of seed phenoloes such as gallic, protocatechuic, p-hydroxybenzoic,p-coumaric, vanillic, syringic, ferulic,and transcinnamic acids and quercetin were identified as major compounds responsible for inhibiting cataract of the eye lens.

References-

Adekunle ,A.A.2012 Agricultral innovation in sub-saharan Africa:experiences from multiple-stakeholder approaches .Forum for Agricultural Research in Africa ,Ghana .ISBN 978-9988-8373-2-4.

Agarwal R.2000.cell signaling and regulations of cell cycle as molecular targets for prostate cancer cell lines .cancer let 110:41-48

Anju T and Sarita S.2010.Suitability of foxtail millets (*setariaitalica*) and barnyard millet (*Echinochloafrumentacea*) for development of low glycemic index biscuits, Mal. J. Nutr 16(3):361 -368.

Arora and Srivastava.2002.Suitability of millet based food products for diabetics j foo Sci Tech 39(4):423-428.

Asharani V T.Jaydeep A and Malleshi N.G.2010.Natural antioxidants in edible flours of selected small millets Int j food prop 13(1):41-50.

Bhattacharjee ,R ..Khairwal ,I.S,Bramel ,P.J. and K.N.Reddy,2007.Establishment of a pearl millet (*pennisetum glaucum* (L) R.Br.core collection based on geographical distribution and quantitative traits .Euphytica 155:35-45

Chandrasekhar,A.and F.Shahidi.2010.content of insoluble bound phenolics in millets and their contribution to antioxidant capacity.J.Agric.Food chem.58:6706-6714

Chetan S.Dharmesh S M and Malleshi N G .2008.Inhibition of aldose reductanse from cataracted eye lenss by finger millet (*Eleusine coracana*) polyphenols. Bioorg Med che 16:10085-10090.

Devi, P.B.R. Vijayabharti, S. Sathyabama,N.G.Malleshi and V.B.Priyadarisini.2011.Health benefits of finger millet (*Eleusine coracana* L.) Polyphenols and dietary fibre :a review,J, Food Sci. Technol .DOI: 10.1007/s13197-011-0584-9

Geeta T and Naik R.K.1999. Glycemic and Lipidemic response of composite foods in normal and NIDDM Subjects .Int J.Diab Dev Countries 19:167-171.

Green H Rand Jabri B.2003.Coeliac disease.Lancet 362(9381):383-391.

Hegde P.S Rajasekar N.S and Chandra T.S.2005. affects of the antioxidants properties of millet species on oxidative stress and glycemic status in alloxan-induced rats.Nutr Res 25:1109-1120

Krishna Kumara and Thayumanavan B.1998.Characterization of starches of porso,foxtail.baenyard,kodo and little millets,plant foods for human Nutr 53:47-56.

Mani U V.Prabhu B.M.Damle S S and Mani I.1993.Glycemic index of some commonly consumed foods in western India,Asia Pacific j clin nut 111-114.

Shobana S, Sreeramulu Y N and Malleshi N G 2009 Composition and enzyme inhibitory properties of finger millet seed coat phenolics mode of inhibition of alpha glucosidase and pancreatic amylase food chem 115:1268-1273

Shukla,K.and S.Srivastava.2011.Evaluation of finger millet incorporated noodles for nutritive value and glycemic index .j.food sci.Technol.DOI:10.1007/s13197-011-0530-x.

Sugaya Devi P.Saravana kumar M and Mohandas S.2011.Identification of 3 deoxyanthocyanin fron red sorghum bran and its biological properties. African j pure Appl Chem 5(7):181-193.

****

19-20

UGC CARE LISTED

EDUINDEX

Volume 22, Special Issue 31, December-2019

National Conference on ETDAB-2019

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya, Majalgaon Dist. Beed-431131 (MH)

THINK INDIA JOURNAL

Organized by

Department of Botany,

Deogiri College, Aurangabad. M.S.

www.deogiricollege.org/sr/etdab_2019/

Scanned with OKEN Scanner

Think India Journal with ISSN 0971-1260 is an UGC CARE Journal and peer-reviewed ope access journal published quarterly in English-language only. THINK INDIA is multidisciplinary journal dedicated to the research publication in the fields of architecture business, commerce, development studies, economics, finance, government policies history, international relations, jurisprudence, knowledge base, learning, managemer studies, novel and book reviews, organizational studies, poetry, quasi-judicial studies resource management, social studies, temporal studies, universal laws, venture capitals word economics, youth affairs, and allied fields. , THINK INDIA publishes a wide range researches and studies on diverse fields of knowledge. THINK INDIA Journal gives priority t latest findings and achievements from experts and scholars all over the world. Each issu contains a variety of critical articles, an extensive reviews articles and so on.

Journal Website is https://www.thinkindiajournal.com

Indexed with Cross ref and DOI https://doi.org/10.26643/think-india

Submit papers for publication to editor@eduindex.org

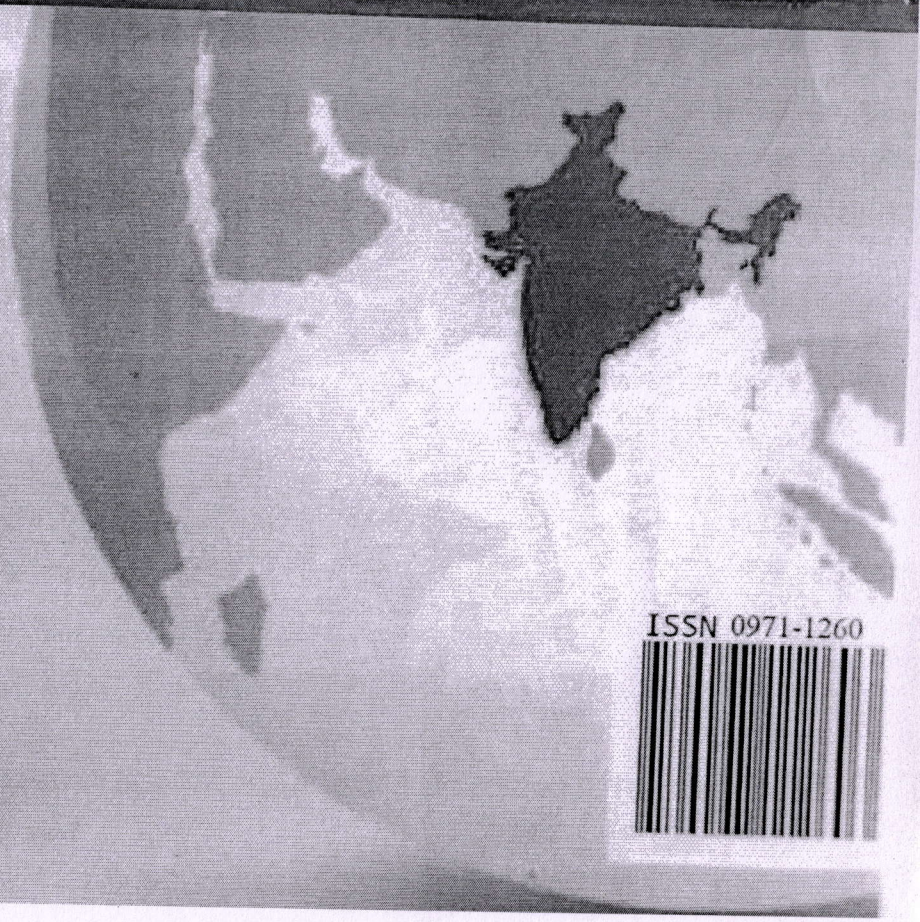

ISSN 0971-1260

EDUINDEX®

Scanned with OKEN Scanne

Think India Journal
ISSN: 0971-1260Vol-22, Special Issue-31
National Conference ETDAB-2019
Held on 23th & 24th December 2019
Organized by: Deptt of Botany, Deogiri College, Aurangabad. M.S.

Planktonic Biodiversity and its importance role in fish production on Majalgaon Dam Reservoir, Maharashtra State. India.

Sitaram B. Ingole,Prashant Sanghai*
Dept of Zoology,, Shri Siddheshwar College , Majalgaon, Dist. Beed. M. S. India
Shivaji College Kannad Dist. Aurangabad.M.S. India*
Email- sbingole@yahoo.com

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed-431131(MH)

ABSTRACT

Majalgaon Dam was constructed on the River Sindphana which is tributary of River Godavari, in Beed District (Maharashtra, India) in 1987. Which falls 16° 16 N latitude and longitude 73° 26 E. The River Sindphana has been under constant threat of pollution by sewage and industrial wastes, disposal of dead bodies, deforestation, excessive use of fertilizers and pesticides, bathing and water development programs. The dam has a catchment area is 3840 sq. km. It is of great Importance for the region because its water is used for human and cattle consumption, It is multipurpose type like irrigation and power production (Hydro Electric Project). As a representative of these 'Majalgaon Dam' was selected for the limnology studies. As a representative of these 'Majalgaon Dam' was selected for the limnology studies.

The present study is aimed to investigate some of the important physical and chemical parameters along with the flora and fauna of the reservoir. A total of 33 species of *phytoplanktons*, 29 species of *zooplanktons* and . The reservoir is very productive. There are several types of fresh water fishes present in the dam. *Labeo rohita, Cirrhina mrigal, Catla catla, Cyprinus carpio, Silver carp, Wallago attu, Mystancenbelus armatus, Notopterus chital, Barbus ticto, Channa staitus, Mystus seenghala, Mystus cavassius, Eutroplus suratensis, Belon concila, Chela, Tilapia mosambica, Rohtee alfrediana, Gobius giuris etc.*17 species of fishes were identified during june2008-may2010.Hence the present work is an attempt to accumulate information pertaining to various aspect of hydrobiology of standing water bodies from this part of peninsular India.

Introduction

Water is the basic element in fish culture and its specific properties as a cultural medium of great significance in the productivity of a pond or reservoir. Pure water is unable to support living organism but it contains nitrogen, phosphorus, potassium and calcium salts, dissolved organic matter and gases like oxygen, nitrogen and carbon dioxide determine to a large extent the productivity. In water of lakes and reservoir fishes are reared more as a part of a general fishery improvement programme than as pure fish culture. Only 61.3 % of the readily cultivatable water area in the country is presently utilized for culture with regard to inland fish culture. The culture of Indian major carps and exotic species have been very popular in recent time. The study of fishes-technically known as 'Ichthyology' is one of the least popular branches of natural History.

Fish is economically a very important group of animals, beside being used as food. Fish liver is an important source of oil containing vitamins A and D. Several minerals especially if the

Scanned with OKEN Scanner

bones can be eaten. Fish is also a source of Vitamin B. It is rich in protein, specially preferred for containing essentially amino acid such as Lysine and Methiomine abundantly required for formation of phospholecithine in gray matter of the brain. Unsaturated fat in fish also reduce the risk of formation of high blood cholesterol. Body oil from fish is extensively used in soap industries and tanning. Fish also yield fish meal. Fish manure and several other product of commerce. For successful fish forming in dams and reservoirs, it is essential to make a detailed hydrological study of the water body. Suitable species that are stocked in dams are the major carps. These are capable of adjusting successfully to ecological condition of the reservoir. The exotic carps also Thrives in man made lakes and is suitable species for culture.

Majalgaon dam in located at Majalgaon Dist. Beed (M.S.) on river Sindphana. River Sindphana is the main tributary of Godavari river on the right bank its origin in the Balaghat range 40-50 km away from Majalgaon Dist. Beed (M.S.). On the river Sindphana the well-known Majalgaon Dam has been built near 2 km. U/S from Majalgaon city, Beed District in Maharashtra state. Which fall under $16°16^{8}$ N latitude and longitude 73° 26 E. It is a multipurpose type of project like irrigation and power production (Hydro Electric Project). In 1977, dam construction started and the completed in the year 1987. The catchment area is 3840 sq. km. Majalgaon dam is a second stage of 'Nath Sagar' at river Godavari valley at Paithan District, Aurangabad, Maharashtra. Majalgaon dam has a submerged area 7813 hectare and the length of Dam is 6488 meter. The reservoir is very productive. There are several types of fresh water fishes present in the dam.

Fresh water fishes of Maharashtra

The Fresh water fish resource of Maharashtra constitutes 6 orders 25 families and 160 species. There are many species like Oriochromis, Grass carp, common carp, silver carp, etc. that have been introduced in the inland water of Maharashtra. The entire region comes under 4 basins viz. Narmada, Tapti, Godavari and Krishna.

Result and Discussion:

Fish as constitute economically a very important group of animals. A large number of dams and reservoir has been constructing during the recent year to provide water for irrigation and power production. These bodies of water offer immense scope for fish culture for successful fish farming in dam and reservoir.

Majalgaon dam reservoir is very productive more work has been carried out of fish fauna. The distribution of fish species is quite variable because of geographical and geological condition.

The Eleven species of the fish fauna in this study belonging to four order and six families are given in the table No. 2 among them order Cypriniformes was dominant with eight species to be followed by the Mastalimbeliformes, Osteoglossifomes, and Ophiocephalifomes each with one species. Valsangkar (1993) recorded 17 indigenous and 5 introduced fish species from Shivaji Sagar reservoir. Sakhare (2001) recorded 23 fish species belonging to 7 orders in Jawalgaon reservoir in Solapur district. Pawar and Madlapure (2002) recorded 11 fish species

Scanned with OKEN Scanne

belonging to 5order in sivur dam. Ingole (2005) recorded 11 fish species occurrence in the during research work at Majalgaon dam reservoir.

Godavari River basin

The Godavari River is a major waterway in central India, originating in the Western Ghats and flowing eastwardly across the Deccan Plateau between the states of Maharashtra and Andhra Pradesh, then crossing the latter state and turning to flow in a southeast direction until it empties into the Bay of Bengal through two mouths. Its tributaries include Indravati River, Manjira River, Sindhaphana,Bindusara River, Sabari River etc. Although the river arises only 80 kilometres from the Arabian Sea, it flows 1,465 km to empty into the Bay of Bengal. Just above Rajahmundry there is a dam that provides water for irrigation.

Below Rajahmundry, the river divides into two streams that widen into a large river delta which has an extensive navigable irrigation-canal system, Dowleswaram Barrage that links the region to the Krishna River delta to the southwest.The Indrawati, the Wainganga, the Wardha, the Pench, the Kanhan and Penganga rivers, discharge an enormous volume of water into the Godavari system. The Godavari River has a drainage area of 313,000 km^2 in seven states- Maharastra, Andhra Pradesh, Karnataka, Madhya Pradesh, Chattisgarh and Orissa.

Study area of Majalgaon Dam reservoir

Hence the present work is an attempt to accumulate information pertaining to various aspect of hydrobiology of standing water bodies from this part of peninsular India. The present investigation has been carried out on 'Majalgaon Dam' located on river Sindphana (Godavari Basin) near 2 Km. U/s from Majalgaon city (Taluka place) of Beed districts in Maharashtra State. Which falls 16° 16 N latitude and longitude 73° 26 E.

It is multipurpose type like irrigation and power production (Hydro Electric Project). As a representative of these 'Majalgaon Dam' was selected for the limnology studies. The present study is aimed to investigate some of the important physical and chemical parameters along with the flora and fauna of the reservoir. Similarly by studying the phytoplankton and zooplankton quantitatively to find out what type of exotic fishes can be introduced in the reservoir in future so as to utilize the water body successfully for fish production.

Sampling of Fishes

Different kind of fishes were collected from the selected sites with the help of fisherman of the work on the dam by using different types of craft, gears and nets and after noting down color and other external feature were preserved in 4 % formalin, seasonal collection were made from June 2016-May 2017 for two years, the period of research work.

Standard identification key where used for identification of specimen up to species level, using standard key and literature of Day (1971), Agarwal (1994), Jhingran (1982). The classification of fishes on economic importance were done by following the proforma given by Lagler (1956) and Jhingran (1982).

RESULT & DISCUSSION

Scanned with OKEN Scanne

Think India Journal
ISSN: 0971-1260Vol-22, Special Issue-31
National Conference ETDAB-2019
Held on 23th & 24th December 2019
Organized by: Deptt of Botany, Deogiri College, Aurangabad. M.S.

BIOLOGICAL CHARACTERISTICS (PLANKTON STUDIES)

Nearly 40 % of the plankton communities lives at a depth of 1-5 meters. The population being densest at a depth of 7-8 meters.Phytoplankton is an important component of aquatic flora and play key role in maintaining proper equilibrium of aquatic ecosystem between abiotic and biotic component of aquatic ecosystem. They serve as food for fishes directly or indirectly and are the primary producer of phytoplankton aquatic ecosystem.

Zooplankton is an important component of secondary production in an aquatic system. They are an important food source of higher organisms including fishes. The quantitative analysis of zooplankton do not only reflect energy transfer in the system but it also certainly provides the information about the happening in the food cycle.

Table No. 1: **Highlight of Majalgaon dam reservoir and fish fauna.**

Name	**Majalgaon dam Jaikwadi project Stage – II**
Type	**Multipurpose (Irrigation and Power production)**
River	**Sindphana**
Basin	**Godavari**
Location	**2 Km. u/s of Majalgaon Dist-Beed (M.S.)**
Year of start of Construction	**1977**
Year of completion	**1987**
Catchment area	**3840 Sq.Km.**
A.V. Rainfall in C.A.	**800 mm.**
Submerged area	**7813 Ha.**

Class – Pisces	*Family -3 – Siluridae*
Sub-class – Teleostomi	*Spcies – 8 – Wallago altu*
Order 1 – Cypriniformes	*Order – 2 – Mastaembeliformes*
Family 1 – Cyprinidae	*Family 4 – Mastamecembelidae*
Speices – 1 – *Catla Catla*	*Species 9 – M. armatus*
Species 2 – *Labeo rohita*	*Order 3 – Osteoglossiformes*
Species 3 – *Cirrhina mrigal*	*Family 5 – Notopteridae*
Species 4 – *Cyprinus carpio*	*Species – 10 – N. chital*
Speices 5 – Silver carp	*Order 4 – Ophiocephaliformes*
Species 6 – *Barbus ticto*	*Family 6 – Channidae*
Family 2 – Bagridae	*Speices – 11 – Channa Staitus*
Species 7 – *Mystus seenghala*	

FISHING ON MAJALGAON DAM RESERVOIR

Scanned with OKEN Scanne

Think India Journal
ISSN: 0971-1260Vol-22, Special Issue-31
National Conference ETDAB-2019
Held on 23th & 24th December 2019
Organized by: Deptt of Botany, Deogiri College, Aurangabad. M.S.

Commercial fishing was done by the fisherman of the society. Fishing started after monsoon and it was done day as well as night. Hooks and line gear used for fishing of Carnivorous fishes. Drag net, gill net cast net are used for fishing. The size of the net depends upon the area of fishing and size of the mesh depends upon the size of fish.

Fishing was done with the help of wooden plates, thermocole sheets, tubes and coracle etc. as well as transportation the coracle was made from bamboo splits and covered with polythene sheet. It was light in weight and used in single fisherman. The size of thermocole, wooden sheet varies from 5 to 6 feet in the length and 3 to 4 in breadth.

Fish fauna on Majalgaon dam reservoir

The local fish fauna are abundance and distribution of Majalgaon Dam reservoir are as *1. Labeo rohita 2. Cirrhina mrigal 3. Catla catla 4. Cyprinus carpio 5. Silver carp 6. Wallago attu 7. Mystacenbelus armatus 8.Notopterus chital 9..Barbus ticto 10. Channa 11. Mystus seenghala 12.Eutroplus suratensi 13.Belon concila 14.Chela15.Tilapia mosambica 16.Rohtee alfrediana 17.Gobius giuris*

Hydrobiological study and features of the fisheries of Majalgaon Dam reservoir of its self sustained ecosystem is described. Alikhuni (1957) stated that the water alkalinity over 100 ppm are called as productive water body

CO-OPERATIVE SOCIETY and MARKETING OF FISH:

Manik Shah Fish Business Co-operative Society Bhatwadgaon Tq. Majalgaon Dist. Beed. State Maharashtra.

1 Date of Registration - 15 Dec. 1987. 2. Registration No. - BHR / MGN / RSR / CN / 1053.
3 Total no. of member - 41.

Fisherman themselves catch the fishes and sold them at distance market at Aurangabad, Hyderabad, Mumbai, Gulbarga, Nizamabad. They also sold fishes at local market Majalgaon. Nitrud, Talkhed, Patrud , Takarwan, Rajegaon, Dharur, Wadwani, Telgaon, Georai, Parli, Beed and Pathri. Fishes, after assembling, were sold to the merchant and send them to distance market. While transporting fishes, fishes are packed with ice in bamboo boxes.

Socio-Economic Condition of Fisherman

The most important factor that influence the utilization and development of the fishery resources in the socio-economic condition of the fisherman.. This caused them to depend upon middle man for the marketing of their producer and naturally the major portion of the profit goes in the pocket of middleman. The fisherman of this society are belong to the casts such as, Bhoai – 90 % Fisherman & Muslims – 10 % fisherman of the fisherman do not have their own net, for it they depend upon the other fisherman and in return they give a good portion of their income as hire of the net. The net income of the fisherman is insufficient for his maintenance and of his family.

Future Scope For Development of Fisheries of Majalgaon Dam Reservoir

Scanned with OKEN Scanne

Adequate stocking of fish seed is necessary. They were stocked C. mrigal, Cyprinus carpio. If fish seed of Ciprous, Rohu, Mrigal and Catla catla is stocked then it will increase the production.Marketing should be done through the co-operative society only instead marketing through agents.Illegal fishing should be prevented.Mixed fish culture should be adopted such as culture of Indian major carps and exotic carps to increase production.Removal of predatory fishes is necessary.Fisherman should be educated for the development of reservoir fishery.

Suggestions for Improvement of Fisheries and Socio-economic Condition of the Fisherman

The fisherman community should be tread in modern methods of fish culture and fishing, so that production can be increased of the reservoir.The well equipped fish seed production center highly progressively of fish seed production.They should be a constant cold storage plant to keep the fishes for sell in different seasons.Fisherman should be provided with educational and health facilities, so that their children can be learnt and heath of fisherman should be normal.Fisherman should be educated so that they can leave away their addiction. Illegal fishing should be stopped, so that loss of fish can be checked.

Conclusion

Productivity of reservoir is depending on physico chemical parameters &biological aspect. Maintain socio-economic condition and Management of reservoir etc.

References :

Agarwal S. C. (1994) 'A handbook of fish farming' Narendra Publishing House, Delhi-11, FF. PP 8 -16

Alikhuni K. H. (1957) 'Fish culture in India' Form Bull. India Coun. Agri Resi. (20) 144 pp.

Day Francis (1971) 'The fishes of India' Vol. I & Vol. II.

Jhingran V. G. (1982) 'Fish and fisheries of India' Hindustan publishing corporation, New Delhi, India, PP 54, 86, 167, 261, 283, 292.

Lagler J. H., Gass T. E., Petty John W. A. and Demarre J. (1956) 'Domestic water treatment' McGraw Hill Book Co. New. York.

Datta Munshi and Srivastava M.P. (1968)-Natural history of fishes and systematic of fresh water fishes of India. Narendra Publication House Delhi.

Day F. (1944) - The fishes of India being a natural history of the Burma and Cylon. Fourth Indian Reprint vol. I & II Jagmander Book Agency, New Delhi.

Hamilton B.F. (1822) - An account of fishes found in the river Ganga and it branches Edinburg and London VIII + 400 p.p. plate 39.

Ingole S.B. (2005) - Some aspect of Hydro biological studies of Majalgaon dam Dist .Beed (M.S.) Ph.D. Thesis, S.R.T.M.U. Nanded (M.S.)

Jayaram K.C. (1981) -The freshwater fishes of India Pakistan, Burma and Shrilanka, Hand Book Zoological Survey of India No. 2, XII + 475 pp.

Khan A.A., Kartha K. N., Percy Dawson and George (1991) - Fish harvesting system in Indian reservoir proc. Of Nat. workshop on 1000 energy fishing 8-9 August 1991.

Scanned with OKEN Scanner

Lagler K.F. (1956) -Freshwater fishery biology W.M. C. Brown and Co Jowa.

Misra K.S. (1962) - An aid to the Identification of the common commercial fishes of India and Pakistan. Rec. Indian Mus. 57 (1-4) 1-320.

Rao P.S. (2000) - Problems of management of fish marketing and co. oprative FIE PC/73/10 Bombay.

Sarkar L. and Banerjee S. (2000) Ichthyofauna of Damodar river system pro. zool soci. Calcutta 53(1) : 41-54

Sugunan (2000) - Reservior fishery of India FAO fisheries Tech. paper No. 345. FAO Rome 1-424.

Srinivasan (1993) - Reservoir fishery of India, fishing chimes 13(1) : 18-21

Sakhare V.B. (2001) - Ichthyofauna of Jawalgaon Reservior in Solapur district of (M.S) Aqua Biol. 16(1) 31-33.

Talwar P.K. and Jhingrah A.G. (1991) - Inland Fishes of India and Adjacent countries Vol. 1 & 2. Oxford & BH Publishing co. Privt. Ltd.

Scanned with OKEN Scanne

(75)

19-20

ISSN : 2395-3160 (Print)

Volume 5 (2) I Special Issue July 2019

Biannual International Peer Reviewed Journal

UGC - CARE Listed Journal in Group D

Journal of Global Resources

Shri Siddheshwar Maharidyalaya Mahalgaon Dist.Beed 431131(MH)

ISDESR

Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2395-3160 (Print)

Volume 5 (02) I | Special Issue | July 2019

Biannual International Refereed/Peer Reviewed Journal
UGC CARE Listed Journal in Group D

JOURNAL OF GLOBAL RESOURCES

Published by:
Institute of Sustainable Development,
Environmental & Scientific Research

Scanned with OKEN Scanne

12.	REDESCRIPTION OF CESTODE HYMENOLEPIS PENNANTI (NAMA, 1974) FROM PATHAN DIST. GULBARGA (K.S.) INDIA ***D.P. PATIL***	52-55
13.	SYNTHESIS AND BIOLOGICAL SCREENING OF NOVEL BENZODIAZEPINE DERIVATIVES ***D.W.Shinde, S. S.Bhagat, D.R. Nagargoje, C. H. Gill***	56-59
14.	FUNGI ASSOCIATED WITH ENICOSTEMMA AXILLARE LEAVES DURING STORAGE. ***Deepmala Gaikwad*** *and* ***Rajesh Shrirangrao Gaikwad***	60-64
15.	*SENGA ROSTELLARAE* (Redescribe) CESTODE PARASITE *IN* FRESHWATER FISH FROM PARBHANI (M.S) INDIA. ***Deshmukh Shaziya, Sultana K.A*** *and* ***J.M. Gaikwad***	65-69
16.	BIODIVERSAL SCENARIO OF LONAR LAKE ***Deshpande R.P.***	70-72
17.	PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF MASOOLI RESERVOIR, PARBHANI DISTRICT ***Ishrat Parveen Mohd. Bari*** *and* ***Deshpande R.P***	73-77
18.	PHYSICOCHEMICAL STUDIES OF BORE-WELLS UNDERGROUND WATER SAMPLES IN BEED DISTRICT (MS) INDIA ***Dhond G.M, Jadhav R.L*** *and* ***Deshpande A.V***	78-81
19.	GREGARINE BLATTARUM FOUND INFECTING GERMAN COCKROACHES, BLATTELLA GERMANICA, IN AURANGABAD, INDIA. ***Ashok Mote, S.V.Gavali and S.N.Borde***	82-84
20.	STUDY OF COMPLEXATION OF DIVALENT TRANSITION AND TRIVALENT LANTHANIDE METAL IONS WITH SCHIFF BASE 2-HYDROXY-5-BROMO ACETOPHENONE-N-(2-CHLORO-5-NITROPHENYL) IMINE: THERMODYNAMIC ASPECT ***Hansaraj Joshi, M.A. Sakhare, S.D.Naikwade*** *and* ***Shailendrasingh Thakur***	85-89
21.	ROGOR INDUCED HISTOPATHOLOGICAL CHANGES IN THE GILLS OF FRESHWATER FISH *PUNTIUS STIGMA* FROM SUKHANA RIVER, AURANGABAD (M.S) INDIA ***R.Y. Bhandare, P.R. More, A. J. Kharat, S.E. Shinde*** *and* ***T.S. Pathan***	90-96
22.	BIODIVERSITY OF FRESH WATER FISHES ON MAJALGAON DAM IN MAHARASHTRA STATE, INDIA. ***Sitaram B. Ingole, Prashant Sanghaiand*** *and* ***Vinod Kakade***	97-100
24.	SEASONAL VARIATION OF CESTODE PARASITES FROM SOME FRESHWATER FISHES. Jadhav R.K.*[1], Nimbalkar R.K.[2], and Jadhav B.N.[3]	109-113
25.	EFFECT OF DETERGENT ON OXYGEN CONSUMPTION ON THE FRESHWATER BIVALVE LAMELLIDENS MARGINALIS. ***Jaysingpure V.M.***	114-116
26.	MUTAGENIC EFFECTIVENESS AND EFFICIENCY IN SUNFLOWER (*HELIANTHUS ANNUUS* L.) THROUGH INDUCED MUTATION ***Vijayata P. Jamdade*** *and* ***Navnath G. Kashid***	117-120

Scanned with OKEN Scanne

Journal of Global Resources Volume 5 (02) July 2019 Special Issue Page 97-100
ISSN: 2395-3160 (Print)

22

BIODIVERSITY OF FRESH WATER FISHES ON MAJALGAON DAM IN MAHARASHTRA STATE, INDIA.

[1]Sitaram B. Ingole, [2]Prashant Sanghaiand and [3]Vinod Kakade
[1]Shri SiddheshwarCollege ,Majalgaon, Dist. Beed. M. S. India
[2]Shivaji College Kannad Dist. Aurangabad.M.S. India
[3]E.S. Divejkar College Varwand, Dist.Pune,MS.India.
sbingole@yahoo.com

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya (HUM) Majalgaon Dist.Beed-431131

ABSTRACT:

River Sindphana which is tributary of River Godavari, in Beed District (Maharashtra, India) in 1987. Which falls 16° 16 N latitude and longitude 73° 26 E.? The River Sindphana has been under constant threat of pollution by sewage and industrial wastes, disposal of dead bodies, deforestration, excessive use of fertilizers and pesticides, bathing and water development programmes. The dam reservoir has a catchment area is 3840 sq. km. It is of great Importance for the region because its water is used for human and cattle consumption, It is multipurpose type like irrigation and power production (Hydro Electric Project). As a representative of these 'Majalgaon Damreservoir' was selected for the limnology studies.

The present study is aimed to investigate some of the important physical and chemical parameters along with the flora and fauna of the reservoir. A total of 31 species of *Phytoplanktons,* 25 species of *Zooplanktons* and . The reservoir is very productive. There are several types of fresh water fishes present in the dam. *Labeorohita, Cirrhinamrigal, Catlacatla, Cyprinuscarpio, Silver carp, Wallagoattu, Mystancenbelusarmatus, Notopterus chital, Barbusticto, Channastaitus, Mystusseenghala, Mystuscavassius, Eutroplussuratensis, Belonconcila, Chela, Tilapia mosambica, Rohteealfrediana, Gobiusgiuris etc.*19 species of fishes were identified during june2015-may2016.Hence the present work is an attempt to accumulate information pertaining to various aspect of hydrobiology of standing water bodies from this part of peninsular India.

Key World: Physical and Chemical parameters, Flora and Fish Fauna, Socio-economic condition.

Introduction:

India has a large network of river, canals, lakes and ponds, which contribute more than 30% of the total fish production. Fish form one of the most important group of animals for man and have received his attention from ancient time. Majority of our people suffer from hunger and malnutrition. Fish is an excellent food for man and provides protein, fat and vitamin A and D, which are essential for the health of man. Fish is also provide source of vitamin B, it food rich in protein is specially preferred for containing essentially amino acid such as Lysine and methionine abundantly required for formation of phospholecithine in gray matter of the brain unsaturated fat in fish also reduce the risk of formation of high blood cholesterol. Phosphorus and several minerals are also present in it. They have good test and easily digestible. Besides being a rich source of food, fishery provides job opportunities also. By product of fishes i.e. fish manure, isinglass and several other production of commerce.

Scanned with OKEN Scanner

Considerable studies on fish diversity from different fresh water bodies of India have been carried out during the last few decades Hamilton Buchanan (1822), Day(1878), Mishra (1962), Jayram (1981) Thomus et.al. (1989), Talwar&Jhingrah (1991), Menon (1992), Rao et.al (1999). Sarkar and Banergee (2000), Mishra et.al.(2003). There are over 19000 reservoirs in India. Covering 3, 15,366 ha. And many more are under construction. (Suguman 2000) Reservoir Fishery in India is also important from social economic point of view as it has the potential of providing employment to about 2 million people (Khan Et.al.1999). According to sreenivasan (1993) the Maharashtra is endowed with an area of 1,79,430 ha. Under reservoir and the state produces 516 tons of fish of these area the state fisheries corporation was operating in 6,272 ha. Of reservoir and marketing the catches.

The present investigation was under taken to study the aquatic vertebrate animals with reference to fishes from Majalgaon dam reservoir water. It is a second stage of Jayakwadi Project of NathSagar. It is irrigation project of Maharashtra state. It is situated in the latitude $16^{0}16^{8}{}_{N}$ and longitude 73^{0} 26E. It is multipurpose type like irrigation and power production and also fishing purposes (Table No. 1).

Material and Method:

The fishes were collected from the Majalgaon dam reservoir with the help of fisherman during the year June 2017 – May 2018. The specimen were preserved in 10% formalin and subsequently identified following work of Lagler (1956) Menon and Talwar (1972), Day (1878), DattaMunshi&Srivastav (1968), Jayram (1981) and Talwar&Jhingran (1991).

Result and Discussion:

Fish as constitute economically a very important group of animals. A large number of dams and reservoir has been constructing during the recent year to provide water for irrigation and power production. These bodies of water offer immense scope for fish culture for successful fish farming in dam and reservoir.Majalgaon dam reservoir is very productive more work has been carried out of fish fauna. The distribution of fish species is quite variable because of geographical and geological condition.

The Eleven species of the fish fauna in this study belonging to four order and six families are given in the table No. 2 among them order Cypriniformes was dominant with eight species to be followed by the Mastalimbeliformes, Osteoglossifomes, and Ophiocephalifomes each with one species. Valsangkar (1993) recorded 17 indigenous and 5 introduced fish species from Shivaji Sagarreservoir. Sakhare (2001) recorded 23 fish species belonging to 7 orders in Jawalgaon reservoir in Solapur district.Pawar and Madlapure (2002) recorded 11 fish species belonging to 5order in sivur dam. Ingole(2005) recorded 11 fish species occurrence in the during research work at Majalgaon dam reservoir.

Table No. 1: Highlight of Majalgaon dam reservoir.

Name	Majalgaon dam Jaikwadi project Stage – II
Type	Multipurpose (Irrigation and Power production)
River	Sindphana
Basin	Godavari
Location	2 Km. u/s of MajalgaonDist-Beed (M.S.)
Year of start of Construction	1977
Year of completion	1987
Catchment area	3840 Sq.Km.

Scanned with OKEN Scanne

A.V. Rainfall in C.A.	800 mm.
Submerged area	7813 Ha.

Table No. 2: Fish diversity from Majalgaon Dam reservoir

Class – Pisces	*Family -3 – Siluridae*
Sub-class – Teleostomi	*Spcies – 8 – Wallagoaltu*
Order 1 – Cypriniformes	*Order – 2 – Mastaembeliformes*
Family 1 – Cyprinidae	*Family 4 – Mastamecembelidae*
Speices – 1 – CatlaCatla	*Species 9 – M. armatus*
Species 2 – Labeorohita	*Order 3 – Osteoglossiformes*
Species 3 – Cirrhinamrigal	*Family 5 – Notopteridae*
Species 4 – Cyprinuscarpio	*Species – 10 – N. chital*
Speices 5 – Silver carp	*Order 4 – Ophiocephaliformes*
Species 6 – Barbusticto	*Family 6 – Channidae*
Family 2 – Bagridae	*Speices – 11 – ChannaStaitus*
Species 7 – Mystusseenghala	

CatlacatlaLabeorohita

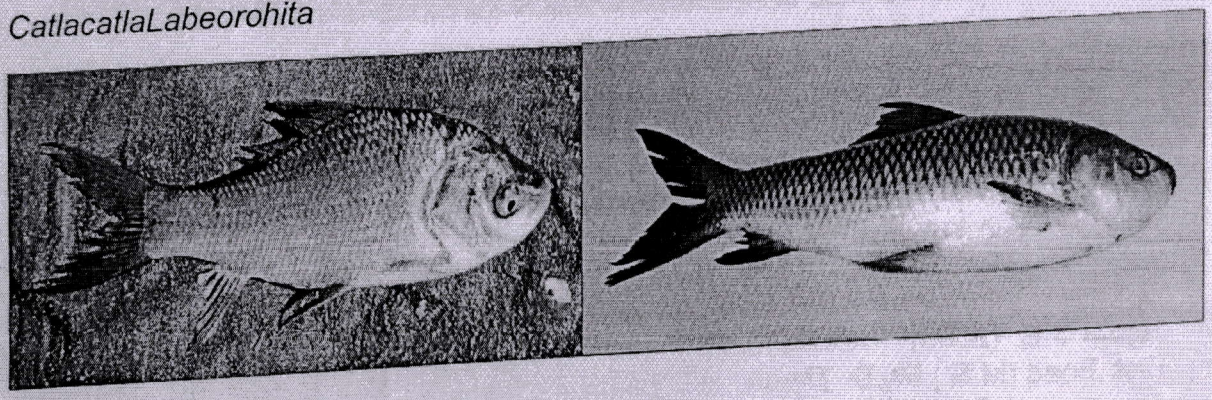

Silver Carp*(Xanthic Phenotype)*Mystusseenghala

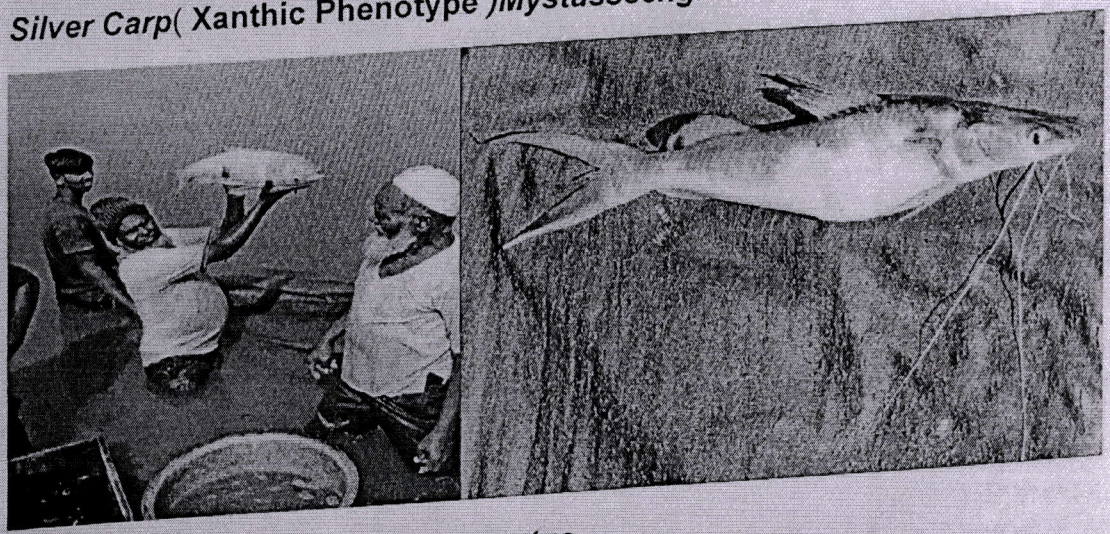

ChannastaitusMystacenbelusarmatus

Scanned with OKEN Scanne

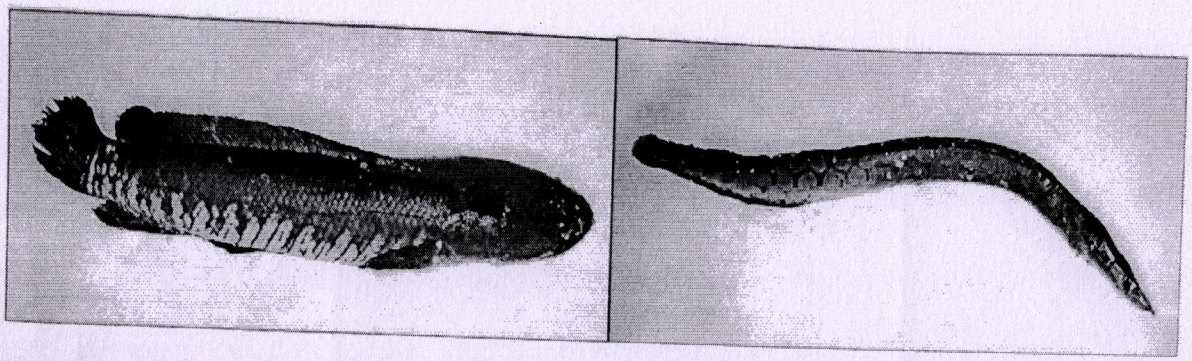

Wallago attu

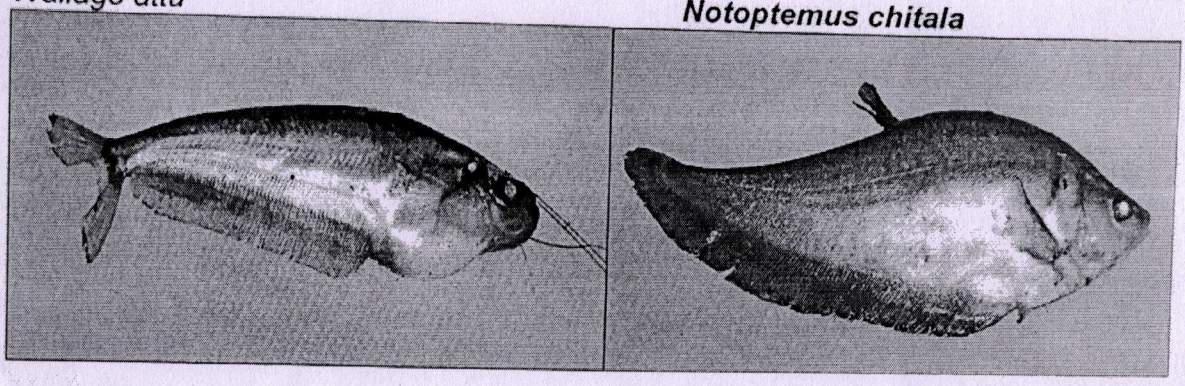

Notoptemus chitala

References:

1. DattaMunshi and Srivastava M.P. (1968)-Natural history of fishes and systematic of fresh water fishes of India. Narendra Publication House Delhi.
2. Day F. (1944) - The fishes of India being a natural history of the Burma and Cylon. Fourth Indian Reprint vol. I & II Jagmander Book Agency, New Delhi.
3. Hamilton B.F. (1822) - An account of fishes found in the river Ganga and it branches Edinburg and London VIII + 400 p.p. plate 39.
4. Ingole S.B. (2005) - Some aspect of Hydro biological studies of Majalgaon dam Dist .Beed (M.S.) Ph.D. Thesis, S.R.T.M.U. Nanded (M.S.)
5. Jayaram K.C. (1981) -The freshwater fishes of India Pakistan, Burma and Shrilanka, Hand Book Zoological Survey of India No. 2, XII + 475 pp.
6. Khan A.A., Kartha K. N., Percy Dawson and George (1991) - Fish harvesting system in Indian reservoir proc. Of Nat. workshop on 1000 energy fishing 8-9 August 1991.
7. Lagler K.F. (1956) -Freshwater fishery biology W.M. C. Brown and Co Jowa.
8. Misra K.S. (1962) - An aid to the Identification of the common commercial fishes of India and Pakistan. Rec. Indian Mus. 57 (1-4) 1-320.
9. Rao P.S. (2000) - Problems of management of fish marketing and co. oprative FIE PC/73/10 Bombay.
10. Sarkar L. and Banerjee S. (2000)Ichthyofauna of Damodar river system pro. zoolsoci. Calcutta 53(1) : 41-54
11. Sugunan (2000) - Reservior fishery of India FAO fisheries Tech. paper No. 345. FAO Rome 1-424.
12. Srinivasan (1993) - Reservoir fishery of India, fishing chimes 13(1) : 18-21
13. Sakhare V.B. (2001) - Ichthyofauna of JawalgaonReservior in Solapur district of (M.S) Aqua Biol. 16(1) 31-33.
14. Talwar P.K. and Jhingrah A.G. (1991) - Inland Fishes of India and Adjacent countries Vol. 1 & 2. Oxford & BH Publishing co. Privt. Ltd.

Scanned with OKEN Scanne

ISSN 0974-6323

MILLETS FOR HEALTHY LIFE

Dr. G.B. HONNA, Dr.P.G.GHADSING
Dept. Of Botany ,Shri Siddheshwar College, Majalgaon , Di-Beed (M.S.)
E.Mail- gbhonna@gmail.com

ABSTRACTS-
Millets are small seeded grass are the important food crops and chief energy source for the people of arid and semiarid regions of the world. Millets are rich in protein, fiber, calcium, phosphorous, iron, zinc, magnesium, folic acid and phytochemicals including tannins, phenolic acids, anthocyanin, phytosterol and policosanols. Millets are lack of lysine and tryptophan like other cereals. Millets are gluten free, an excellent options for people who are allergic to gluten and are an idea food for diabetes because of the slow release of sugars in the body. The natural fiber composed of many in digestible fractions present in millets. Magnesium from millets help to reduce asthma and relax blood vessels.
Key words- Millets, food, energy, Health.

INTRODUCTION-

Millets are grown on 35.46 million ha in the world producing 28.52 million tonnes, of Which India shares around 60% of the area and output, being the largest producer and Consumer of millets. Millets are staple diet of farm house holds in the arid and semi-arid Regions and offer food security to humans and livestock. More than 60% of area in India Is cultivated under arid and semi-arid conditions which provide around 40% of the food Production. Millets include pearl millet (*Pennisetum glaucum* (L.), sorghum (*Sorghum bicolor* (L.) Moench), and several small millets like- finger millet (*Elusine coracana*), Foxtail millet (*Setaria italica*), little millet (*Panicum milliare*), kodo millet (*Panicum scrobiculatum*), barnyard millet (*Echinochloa colosna*), fonio (*Digitaria exilis*) and teff(*Erogrotis tef*). Sorghum and pearl millet are important and sometimes indispensable forthe survival of man and domestic animals in austere dry environments. Among the smallmillets, finger millet is the most important and the most nutritionally valuable. In India,sorghum and pearl millet are cultivated as dual purpose crops in over 9.3 and 8.3 m ha,ranking third and fourth position among total cereals, respectively (Yadav *et al.*, 2011).Like all the other crops, millets are subject of a variety of production constraints, like lack of popular improved varieties, traditional production practices, pests and diseases The origin of millet is diverse with varieties coming from both Africa and Asia. Pearl millet for example comes from tropical west Africa and finger millet from Uganda. Finger millet was taken to India about 3000year's ago to Europe at the beginning of the Christian era later on, the crop was widely distributed both in many African countries as well as the Indian subcontinent.

They have been a part of the human food system from time immemorial. Many types of millets have been found in Harrapan and Mohenjo-Daro archaeological sites. Africa, the cradle of human's civilization, the Mayans, Incas and Aztecs were known to use millet in their myriad culinary courses. Our Vedic scripture like Sathapatha Brahmana have ample references to millets Kalidasa, in his sage kanva pouring foxtail millet while bidding farewell to shakuntala in, Dushantas court.

HEALTH BENEFITS FROM MILLETS-

Diabetes-

The prevalence of diabetes is rapidly rising all over the globe at an alarming rate. Genetic factors as well as lifestyle disorders are the major predisposing the factors for diabetes. Postprandial glycemic response to foods has been of concern for many years in the management of diabetes. Epidemiological studies strongly suggest that low glycemic index (GI) and low glycemic load(GL) foods have been associated with improved insulin sensitivity and decreased risk of diabetes .Geeta and Rama (1999) reported low glycemic effect of millet based foods such pearl

millet finger millet .Consumption of low GI millet based food products leads to modest improvement in long term glycemic and lipidemic control in diabetes.

Obesity-

Rates of obesity and overweight continue to increase in the world. Reduced physical activity, affordable energy-densed processed foods, globalization lack of policy sensitization and social and economic influence are all likely contributors to the rising prevalence of overweight and obesity. High GI cereal based products can easily digested and observed rapidly resulting in an increased demand for insulin secretion .Low GI carbohydrates foods may maintain insulin sensitivity and increase the weight loss (Smith *et al.* 2007).Low GI may benefit weight control in promoting satiety and fat oxidation at the expense of carbohydrate oxidation. Though there are many reports that slow benefits of low GI foods, information on effect of millet based foods in control and reduction of obesity is lacking.

Cardiovascular disease-

Millets have shown hypocholesterolemic effects through feeding inventions. Ebbling *et al.* (2005) also reported that adlbitum intake of low GL diet (45-50 % from carbohydrate sources) may be more effacious than low fat diet in reducing cardiovascular disease. Chandrasekhar and Tahiti (2011) showed that millet grain phenolics were effective in the inhibition of copper catalyzed human low density lipoprotein cholesterol oxidation in vitro. It has been shown that free radical induced or metal ion-dependent oxidation of low density lipoprotein cholesterol is an important step in developing antherosclerotic lesions and leads to cardiovascular diseases .Lee *et al.*(2010) reported that consumption of foxtail and porso millet grain decreased the triacyl glycerol level and foxtail millet reduces reactive protein which is an indicator of hyper lipidemia. Regular consumption of millet diet improves insulin sensitivity and cholesterol metabolism.

Antimicrobial activity-

Millet possesses potential anti-microbial activity. Phenolics compounds ,particularly tannins in the outer layer of the grain serve as a physical barrier to the fungal invasion. Oxidation of microbial membranes and cell components by the free radicals formed, irreversible complexation with nucleophilic amino acids leading to inactivation of enzymes are major bio chemical benefits of polyphenols towards the antifungal activity .Foxtail millet extracts from the seed coat where reported to have shown high antibacterial and antifungal activity compared to whole flour extracts due to high polyphenols content in seed coat (Viswanath *et al.*2009).

Celiac disease-

Celiac disease is a condition in which genetically predisposed people have an autoimmune reaction to gluten proteins found in all wheat varieties and cereals such as barley and rye.This reaction causes variety of gastrointestinal and biochemical abnormalities (Green and Jabri,2003).The disease can be ameliorated with avoidance of gluten foods. Millets are natural gluten free foods and safe for celiac patient.

Cancer –

In millet phenolic compounds are present it may inhibit oxidation of lipids. Millet grain have antiproliferative action against human colon adenocarcinoma cells (Chandra sekhar and shahidi,2011).Flavones such as kaempherol, apigenin, luteolin and quercetinin millets has shown antiproliferative in vitro(Wang *et al*,2000).

Apoptosis is a highly regulated process that is characterized by cell shrinkage ,membrane blebbling, chromatin condensation and formation of a DNA ladder with multiple fragments of 180-200bp caused by internuc leisomal DNA cleavage. Studies have shown that anthocyanin present have a significant growth inhibition of some tumor cells including human colon cancer, cervical carcinoma and leukemia and prostrate cancer cells (Agarwal,2000,Gordon et al,2008). In one study (Suganya et al.2011) human breast cancer cell line MCF-7 was employed to evaluate the tiproliferative activity of millet anthocyanin

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya

Cataract

Cataract genesis is one of the major causes of blindness in the world and is a common complication of diabetes millets. Diabetes induced cataract is characterized by accumulation of sorbitol, which is mediated by the action of a key enzyme aldose reductase. Chetan et al(2008)showed that phenolics of finger millet seed coat inhibit reversibility aldose reductase by noncompetitative inhibition. The constituents of seed phenolocs such as gallic, protocatechuic, p-hydroxybenzoic,p-coumaric, vanillic, syringic, ferulic,and transcinnamic acids and quereetin were identified as major compounds responsible for inhibiting cataract of the eye lens.

References-

Adekunle ,A.A.2012 Agricultral innovation in sub-saharan Africa:experiences from multiple-stakeholder approaches .Forum for Agricultural Research in Africa ,Ghana .ISBN 978-9988-8373-2-4.

Agarwal R.2000.cell signaling and regulations of cell cycle as molecular targets for prostate cancer cell lines .cancer let 110:41-48

Anju T and Sarita S.2010.Suitability of foxtail millets (*setariaitalica*) and barnyard millet (*Echinochloafrumentacea*) for development of low glycemic index biscuits, Mal. J. Nutr 16(3):361 -368.

Arora and Srivastava.2002.Suitability of millet based food products for diabetics j foo Sci Tech 39(4):423-428.

Asharani V T.Jaydeep A and Malleshi N.G.2010.Natural antioxidants in edible flours of selected small millets Int j food prop 13(1):41-50.

Bhattacharjee ,R ..Khairwal ,I.S,Bramel ,P.J. and K.N.Reddy,2007.Establishment of a pearl millet (*pennisetum glaucum* (L) R.Br.core collection based on geographical distribution and quantitative traits .Euphytica 155:35-45

Chandrasekhar,A.and F.Shahidi.2010.content of insoluble bound phenolics in millets and their contribution to antioxidant capacity I Agric Food chem 58:6706-6714

Chetan S.Dharmesh S M and Malleshi N G .2008.Inhibition of aldose reductanse from cataracted eye lenss by finger millet (*Eleusine coracana*) polyphenols. Bioorg Med che 16:10085-10090.

Devi, P.B.R. Vijayabharti, S. Sathyabama,N.G.Malleshi and V.B Priyadarisini 2011 Health benefits of finger millet (*Eleusine coracana* L.) Polyphenols and dietary fibre ;a review,J, Food Sci. Technol .DOI: 10.1007/s13197-011-0584-9

Geeta T and Naik R.K.1999. Glycemic and Lipidemic response of composite foods in normal and NIDDM Subjects .Int J.Diab Dev Countries 19:167-171.

Green H Rand Jabri B.2003.Coeliac disease.Lancet 362(9381):383-391.

Hegde P.S Rajasekar N.S and Chandra T.S.2005. affects of the antioxidants properties of millet species on oxidative stress and glycemic status in alloxan-induced rats.Nutr Res 25:1109-1120

Krishna Kumara and Thayumanavan B.1998.Characterization of starches of porso,foxtail.baenyard,kodo and little millets,plant foods for human Nutr 53:47-56.

Mani U V.Prabhu B.M.Damle S S and Mani I.1993.Glycemic index of some commonly consumed foods in western India,Asia Pacific j clin nut 111-114.

Shobana S, Sreeramulu Y N and Malleshi N G 2009 Composition and enzyme inhibitory properties of finger millet seed coat phenolics mode of inhibition of alpha glucosidase and pancreatic amylase food chem 115:1268-1273

Shukla,K.and S.Srivastava.2011.Evaluation of finger millet incorporated noodles for nutritive value and glycemic index .j.food sci.Technol.DOI:10.1007/s13197-011-0530-x.

Sugaya Devi P.Saravana kumar M and Mohandas S.2011.Identification of 3 deoxyanthocyanin fron red sorghum bran and its biological properties. African j pure Appl Chem 5(7):181-193.

****

19-20

हिंदी साहित्य की वर्तमान विचारधारा

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed 431131(MH)

: मुख्य संपादक :

प्राचार्य डॉ. किशन पवार

: सहसंपादक :

डॉ. गोविन्द पांडव

प्रा. संतोष शिंदे

प्रा. सुजाता हजारे

Scanned with CamScanner

○ **हिंदी साहित्य की वर्तमान विचारधारा**
Hindi Sahitya ki Vartaman Vichardhara

○ **प्रथमावृत्ती :** ०७ फेब्रुवारी, २०२०

○ **प्रकाशक**
आदित्य प्रकाशन,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर-४१३५१२
☎ 02382-257126, Mob. 9405759888

○ **ISBN-978-93-83109-62-3**

○ **मुद्रणस्थळ**
आदित्य ऑफसेट, लातूर.

○ **अक्षर जुळवणी**
श्री. बालाजी बनसोडे

○ **मुखपृष्ठ**
श्री. तानाजी माने, लातूर.

○ **मूल्य :** २५०/-

Scanned with CamScanner

अ.क	नाव	शीर्षक	पृ.क्र.
२३	प्रो. संजय एल. मादार	कहानी में अभिव्यक्त महानगरीय आँचल	१०५
२४	खान रिजवाना अब्दुल शकुर	मुस्लीम स्त्री का सामाजिक यथार्थ	११०
२५	डॉ. शैलेन्द्रकुमार शर्मा	राष्ट्रीयता और आधुनिक हिंदी कविता	११६
२६	गंगाधर बालन्ना उषमवार	देवकीनंदन शुक्ल की कहानियों में यथार्थ चित्रण	१३०
२७	शिंगाडे सचिन सदाशिव	विवेकी राय के उपन्यास और ग्रामीण राजनिती का यथार्थ	१३५
२८	डॉ. जयश्री सिंह	भक्तिकालीन साहित्य में परमानंद की खोज	१४१
२९	संतोषकुमार मंडल	भारत विभाजन बनाम देश विभाजन से आशय	१४७
३०	व्यंकट बा. धारासुरे	विमुक्त एवं घुमंतओ के सामाजिक संगठन	१५३
३१	इन्द्रदेव शर्मा	वैश्वीकरण के दौर के हिंदी उपन्यासों में महिला किसानों का संघर्ष	१६३
३२	निशि उपाध्याय	वैश्विकरण के दौर में बदलते स्त्री मूल्य	१६९
३३	डॉ. सोनवणे राजेंद्र	एक संवेदनशील अप्रवासी कवी डॉ.विजयकुमार मेहता	१७३
३४	प्रा. सुजाता हजारे	मराठी से हिंदी में अनुदित दलित आत्मकथाओं में आंबेडकर विचारधारा का प्रभाव	१८०
३५	डॉ. सुब्राव जाधव	दलित साहित्य और अवधारणा	१८८
३६	राठोड राधा	प्रयोजनमूलक हिंदी के विविध रुप	१९१
३७	सतीश शिंदे	हिंदी साहित्य की वर्तमान विचार धारा विमर्श संदर्भ मे धर्म संस्कृती परिवर्तनं	१९५
३८	शेख इमरान	विज्ञान और अनुवाद का अंत:संबंध	१९८
३९	प्रा.डॉ.चित्रा धामणे	वो और मैं : भारतीय संस्कृती की अस्मिता की पहचान	२०५

Scanned with CamScanner

देवकीनंदन शुक्ल की कहानियों में यथार्थ चित्रण

प्रा.गंगाधर बालन्ना उषमवार
श्री.सिध्देश्वर महाविद्यालय,
माजलगावजि.बीड (महाराष्ट्र)

कहानी हिंदी में गद्य लेखक की एक विधा है। उन्नीसवी सदी में गद्द में एक नई विधा का विकास हुआ जिसे कहानी के नाम से जाना गया।कहानी सर्वाधिक लोकप्रिय विधा है। ये ही आदिम है और मनुष्य के साथ ही इनका भी जन्म हुआ।कहानी कहना मनुष्य का स्वभाव है। सुनाने केलिए उसे श्रोता की आवश्यकता पड़ती है।कहने और सुनने के लिए लोग इकट्ठे होने लगे और समाज का निर्माण हो गया। समाज के निर्मित होने से कहानी में विविधता,विशिष्टता और जटिलता आने लगी। कहानी मानव सभ्यता की प्राचीनतम उपलब्धि है।रामायण, महाभारत,वेदों, उपनिषदों तथा ब्राह्मनो ग्रंथों से लेकर पंचतंत्र बैताल पचीसी, कथासरित्स सागर, जातक कथाओं में कहानी की समृद्ध एवं सुदीर्घ परंपरा रही है।

धीरे-धीरे कहानी की कहनमें भी वैविध्य और सौंदर्य उत्पन्न होने लगा।कहानीकार समाज के विविध वर्गों, जातियों, समुदायों और धर्मों से संबंधित होते हैं,इसलिए इनके अनुभव और शिल्पो में भी भिन्नता होती है। नए रोशनी के कहानीकार देवकीनंदन शुक्ला का अधिकतर समय उच्च प्रशासनिक सेवा में व्यतीत हुआ।कम समय के लिए वह प्राध्यापकीय सेवा में भी रहे। इसलिए उनके कथाकार व्यक्तित्व में दोनों सेवाओं के अनुभवों का मणिकांचन संयोग हुआ है।समाज की यह मान्यता है कि प्रशासनिकअधिकारी अपने अहं के कारण जनता से दूरी बनाकर

Scanned with CamScanner

रखते हैं। लेकिन देवकीनंदन शुक्ल इस संबंध में अपवाद प्रतीत होते हैं। उनकी कहानियां पढ़कर ऐसा लगता है कि समाज का उन्होंने गहन अध्ययन मनन किया है, जनता की नब्ज टटोलने और उसके रोग को पहचानकर उसका निदान करने में उन्हें महारथ हासिल है।

नई रोशनी कहानी संग्रह की सातों कहानियां उनकी प्रौढ दृष्टि की परिचायक है।ये कहानियां सत्तर के दशक से लेकर बीसवीं सदी के अंतिम दशक की सामाजिक गाथा का अंकन करती प्रतीत होती है। उस समय भारतीय समाज बड़ी तेजी से बदलाव की प्रक्रिया में था। इस बदलाव में टी.वी संस्कृति का बहुत बड़ा योगदान था। घर-घर में टी.वीके आ जाने से विदेशी संस्कृति का अभाव अपनी जड़े मजबूत करने में सफल हो गया था। खान-पान, रिती-रिवाज, पहनना-ओढना सब कुछ बदल रहा था। कहानीकार ने इन परिवर्तनों कोगौर से देखा और अनुभूत किया।देवकीनंदन शुक्ल के शब्दों में-''सन 1970 के दशक के उत्तरार्द्ध में बड़े शहरों में टेलीविजन का आगमन हो चुका था। इसके साथ-साथ उसने एक नई संस्कृति लाई थी जो 1980 के दशक में पूरी तरह अपना रंग जमा चुकी थी।छोटे पर्दे पर नारी जागरण से संबंधित तरह-तरह के धारावाहिक दिखाए जाने लगे थे।उसके साथ ऐसे-ऐसे व्यवसायिक विज्ञापन भी प्रदर्शित हो रहे थे जिससे जीवन के प्रति लड़कियों के दृष्टिकोण एवं उनके पहनावे-उड़ावे में क्रांतिकारी परिवर्तन आया और उन्हें लड़कों की बराबरी करने के लिए प्रोत्साहन मिला।.....युवा वर्ग के पाठकों को आकृष्ट करने के लिए पत्र-पत्रिकाओं के आवरण पर अभिनेत्रियों एवं मॉडलों के कामोद् दीपक चित्र छापे जाने लगे थे।''1

हमारा भारत देश ग्रामों में बसता है लेकिन पिछले कुछ दशकों से हम अपनी तरक्की के लिए तथा रोजगार, नौकरी तथा बच्चों की शिक्षा आदि के कारण शहरों की ओर बढ़ते दिखाई दे रहे हैं।जब हम गांवो में अपने पूरे संयुक्त परिवार में रहते

Scanned with CamScanner

थे सभी भाई-बहन, चाचा-चाची, दादा-दादी आदि सभी बड़ा संयुक्त परिवार एक साथ सभी त्यौहार, उत्सव पर्व एक साथ मनाते थे। एक दूसरों के प्रति आदर,प्रेम रहता था और अपने आर्थिक उन्नति भी साथ रहते थे। इसी का वर्णन देवकीनंदन शुक्ल ने अपनी कहानी 'बटवारा' में एक आदर्श संयुक्त परिवार के रूप में प्रस्तुत किया है। हरिहर पाठक का यह परिवार एक दूसरों के साथ प्रेम स्नेह में रहते दिखाई देते हैं और इस घर सेलोग संबंध करने के लिए लालायित रहते दिखाई देते हैं। लेखक लिखते है- ''चार भाइयों में जेष्ठ हरिहर पाठक एक बड़े संयुक्त परिवार के मुखिया थे।सभी सरकारी सेवा में थे। अलगी आमदनी वेतन से भी अधिक थी। चारों में राम,लक्ष्मण,भरतऔर शत्रुघ्न जैसा प्रगाढ़ प्रेम था।आप निम्न पदों पर होते हुए भी किसी में हीन भावना नहीं थी।.....इस तरह अस्सी बीघा जमीन परिवार की विशिष्ट गरिमा थी। उस घर में संबंध करने के लिए लोग लालायीत रहते थे।''2

'दर्द की मिठास' सामंती मानसिकता से ग्रसित पात्र की दिनचर्या है। जमींदारी प्रथा को समाप्त हुए 70 वर्ष हो गए, लेकिन अभी तक लोग उस मानसिकता से मुक्ति नहीं हो पाए। सामंती परिवार आज भी नकली जीवन जी रहे हैं। कुमार साहब उर्फ शशि शेखर पांडेग ऐसे ही पात्र है, जो चापलूसोके सहारे अपनी शान-शौकत का दिखावा करते हैं। उनके अहंकार का दमन उनके रिश्ते के भाई रमेश बाबू गरीब और बिना मां की बच्ची को गोद लेकर करते हैं गोद लेकर करते हैं जो कुमार साहब के रसोइए शारदा पांडेय की पुत्री है। रमेश बाबू निःसंतान थे। वेउस निरीह बालिका पर अत्याचार देखकर द्रवीभूत हो जाते हैं। यह कहानी पाठक के मन में करुणा उत्पन्न करने में पूर्णतया सक्षम है। देवकीनंदन शुक्ल के शब्दों में-''रसोइए की बच्ची 'सरला' पिता के साथ खेलती हुई है रानी जी की गोद में जा गिरी रानी ने उसे जोर का धक्का दिया। वह दर्द से कराह उठी पिता माफी मांग रहे हैं फिर भी रानी की लड़की कंचन ने लात मारकर उसके घरकोल को ध्वस्त

Scanned with CamScanner

कर दिया।"3 जैसी मां वैसी बेटी यही चरित्र आज के सामंतों का है। येलोग गरीब को कीड़ा मकौड़ा समझकर चाहे मसल देते हैं। नवधनाढ्य समाज में ऐसी विसंगतियों भरे आचरण खूब फल-फूल रहे हैं।

'लोभोपापस्यकारणम' यह कहानी दहेज लोभी की दुर्दशा के सत्य को उद्घाटित करती है। नंदकुमार चौधरी दहेज के लालच में अपने बेटे का विवाह दुश्चरितविधवा के बेटे भुवन तिवारी की बेटी से कर देते हैं। गांव वाले उनका बहिष्कार करते हैं। वे फिर भी अकड़ में रहते हैं। नंदकुमार की बहू जब मायके बिलासपुर जाती है, तभी उसके ही परिवार वालों ने संपत्ति के विवादमें उसके घर डकैती डाली और सारे परिवार को नंगाकर बांध दिया इस विभत्स कांड से भुवन तिवारी की बेटी न तो मायके और न ससुराल में मुंह दिखाने लायक रह गई थी। उसने जीना बेकार समझा जैसे ही भीड़ हटी, वह दरवाजा खोलकर चुपचाप बाहर निकली और कुएं पर जाकर उसमें कूद गई।देवकीनंदन शुक्ल लिखते है-"मूंछ पर ताव देकर चलने वाले नंदकुमार चौधरी की मूंछे अब नीची हो गई थी। सच ही कहा है, लोभोपापस्य कारणम अर्थात लोग पाप का कारण है।"4

प्रेम यह दुनिया में सबसे पवित्र संबंध माना जाता है। प्रेम शब्द में त्याग,बलिदान,समर्पण,विश्वास आदि भावनाएओत प्रोत है।प्रेम कई रूपों में हमें देखने को मिलता है। प्राचीन काल से ही प्रेम संबंधों की बातें कही और सुनी जाती है। जैसे श्रीकृष्ण-राधा,हमारे इतिहास में भी त्याग समर्पण की कई सत्य कहानियां देखने को मिलती है। लेकिन आज प्रेम की परिभाषा बदल गई है। सच्चे प्रेमी अमीरी-गरीबी,रूढी एवं सामाजिक बंधनों के कारण अपने प्रेम में विफल हो गए हैं।यु कहे कि आज की युवा पीढ़ी प्रेम का अर्थ जिस रूप में लेती है इसका चित्रण किया है।और साथी ही अंतरजातीय विवाह की शुरुआत भी प्रेम के माध्यम से ही हुई है।देवकीनंदन शुक्ल के शब्दों में - "कहना नहीं होगा कि रोशनी को भी इस

Scanned with CamScanner

हवा का झोंका लगा। मैट्रिक कक्षा में प्रवेश करने के साथ ही उसने अनुभव किया कि अब .प्यार करने का समय आ गया है।....इसलिए रोशनी को इच्छानुसार शैलेंद्र के साथ मेटिनी शो फिल्म देखने का भी अवसर मिल जाता है।

निष्कर्ष:-

देवकीनंदन शुक्ल कि नहीं रोशनी कहानी संग्रह में सात कहानियों का संकलन है। इस कहानियों मेंशुक्लने समाज की विसंगतियों यथार्थ का चित्रण किया है। समाज के यथार्थ रूपी सच को रखने का प्रयास सफलतापूर्वक किया है। इन्होंने परिवारिक जीवन यथार्थ को आज के स्थिति में प्रस्तुत किया है।संयुक्त कुटुंब पद्धती और विभक्त कुटुंब पद्धतीयो का स्वार्थ पूर्ण चित्र अंकित किया है। सामंतों में अहंकार और मजदूरों में करुणा के बारे में लेखक उजागर किया है।दहेज लोभी की दुर्दशा के सत्य को उद्घाटित करती है।दहेज की लालच बुरी अवस्था के बारे में लेखक ने उजागर किया है। प्रेम यह दुनिया में सबसे पवित्र संबंध माना जाता है।प्रेम शब्द में त्याग,बलिदान,समर्पण और विश्वास आदि भावनाएओत प्रोत है। इसका देवकीनंदन शुक्लजी ने जीवन की विसंगतियों का यथार्थ चित्रण प्रस्तुत किया है। अपने कहानी साहित्य में जीवंत रूप से प्रस्तुत कर समाज के सामने रखा है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1) नई रोशनी-दैवकीनंदन शुक्ल, उद्योगनगर, प्रकाशन गाजियाबाद, संस्करण,2007पृ.12
2) वही - पृष्ठ सं.104
3) वही - पृष्ठ सं.74
4) वही - पृष्ठ सं.119

Scanned with CamScanner

Dr. Mazule SN - 2019-20

(38)

165

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

August 2019
Special Issue

01

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed-431131(MH)

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue, August 2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यशास्त्र विषयाअंतर्गत

राष्ट्रीय चर्चासत्र

मानवी अधिकार : सद्यस्थिती आणि आव्हाने

संपादक

डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

26) मानव अधिकार आणि सामाजिक न्याय
विलास वि. धबाले, नागपूर ||84

27) भटक्या विमुक्त जाती व इतर मागासवर्गीयांचे मानवी अधिकारातील स्थान
डॉ. साहेब राठोड, पाथरी ||88

28) मानवाधिकार : जागतिक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि कार्यपध्दत
डॉ. विलास घोडे, नागपूर ||91

29) महिला आणि मानवी अधिकार
प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव, बीड ||97

30) मानवी आधिकार आणि महिला सुरक्षा : संवैधानिक तरतूदींचा राजकिय अभ्यास
डॉ. कदम हारिभाउ पांडुरंगराव, बिड ||99

31) दहशतवाद नक्षलवाद आणि मानवी अधिकार
थोरात विकास आबासाहेब, औरंगाबाद ||102

32) स्त्री पुरुष असमानता आणि मानवाधिकार
महेश कांबळे, औरंगाबाद, डॉ. सुहास मोराळे, बीड ||104

33) महिला आणि मानवी अधिकार
प्रा. ठोंबरे महेश अशोक, माजलगांव, डॉ. एच.एस. भूमकर, बीड ||107

34) आरोग्याचा अधिकार — एक मानवाधिकार
प्रा. डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे, फुलंब्री ||109

35) मानवाधिकार आणि शिक्षण
डॉ. शिवराज रामराव पाटील, लातूर. ||112

36) मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना
सुर्यवंशी जी.डी., कोल्हापूर. ||115

37) भारतीय संविधानातील मानवी हक्क आणि महिला
फड अजय श्रीधर, लातुर ||118

38) मानव अधिकार व वर्तमान स्थिती
डॉ. राम फुन्ने, परभणी ||120

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

August 2019
Special Issue

17

मानवी अधिकार व दलित

प्रा. पोटभरे एस. डी.
शिवछत्रपती कला महाविद्यालय, पाचोड.
प्रा. डॉ. मोराळे एस.आर.
स्वा. सावकर महाविद्यालय, बीड.

****

प्रस्तावना :

मानवी अधिकार हे व्यक्तींच्या संरक्षणाची कवचकुंडले आहेत. व्यक्तीच्या सर्वांगीन विकासासाठी मानवी अधिकार अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. व्यक्तीला व्यक्तीत्व प्राप्त करून देणारे हे अनमोल मुल्य आहे. व्यक्तीप्रतिष्ठा जोपासण्यासाठी, व्यक्तीला समान पातळीवर ओळखण्यासाठी जात, धर्म, पंथ, वंश, लिंग यावर अधारीत भेदभाव नष्ट करण्यासाठी मानवी अधिकार आवश्यक आहेत.

'मनुष्य हा जन्मत:च स्वतंत्र आहे, परंतु तो सर्वत्र बंधनात अडकला आहे'. असे सुप्रसिध्द सामाजिक करार सिध्दांतवादी विचारवंत जिन जॅक रूसो यांने प्रतिपादन आहे. समाजामध्ये ज्या विविध संस्था आहेत. (उदा. सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय) या संस्थेमुळे व्यक्तीचे जीवन बंदीस्त झाले आहे. असे रूसोचे विधान आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेचे अध्ययन केले असता रूसोच्या विधानाची प्रचीती येते. भारतामध्ये विशेष हक्क असणारा वरिष्ठ वर्ग व कनिष्ठ म्हणजेच ज्यांच्या सावलीचाही स्पर्श नको असणारा दलित वर्ग अशी विषय परिस्थिती अस्तित्वात होती. शिक्षणाचा प्रसार, समाजसुधारकांचे कार्य आणि फुले, शाहु, आंबेडकर यांचे कार्य व कृतत्व, राज्यघटनेतील घटनात्मक तरतुदीमुळे परिस्थितीमध्ये परिवर्तन होत आहे, या सर्व बाबींचा सर्वांगिण आढावा घेण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड शोध निबंधासाठी केली आहे. सदरील विषयासाठी पुढील उदिष्टये निर्धारित केली आहेत.

उदिष्टये

१. मानवी अधिकार संकल्पना अभ्यासणे;
२. मानवी अधिकाराचा इतिहास अभ्यासणे;
३. मानवी अधिकाराचा अर्थ समजून घेणे;
४. 'दलित' या शब्दाचा अर्थ समजून घेणे;
५. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलितांच्या मानवी v f/kd kjkP; k l aHkZHkh fLFkrh v H kus;
6 - Lok a kUr; d lGkh ny r kB fLFkrh v k<ok ?ks

गृहितके

प्रस्तुत शोध निबंधसाठी पुढील गृहितके गृहीत आहेत.

१. मानवी अधिकार हे जागतिक आहेत;
२. मानवी अधिकारांच्या विकासात राजकीय विचारवंताचे मोठे योगदान आहे;
३. मानवी अधिकारामुळे मनुष्याच्या जीवनाला अर्थ प्राप्त होतो;
४. 'दलित' म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेत बहिष्कृत केलेला वर्ग;
५. स्वातंत्र्यापूर्व काळात दलितांना मानवी अधिकार नाकारण्यात आले होते.;
६. भारतीय राज्यघटनेचे दलितांना मानवी अधिकार मिळवून दिले.

विषयाचे महत्त्व

''तुझा धर्म कोणता याची मला पर्वा नाही पण तुझ्या व्याथा, वेदना जाणून घेण्यात मात्र मला रस आहे''

सुप्रसिध्द सुक्ष्मजंतु शास्त्रज्ञ लुई पाश्चर यांचे हे विधान खऱ्या अर्थाने मानवी अधिकारांची जोपासना करणाने आहे. मानवी अधिकार हे मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. प्रत्येक व्यक्ती मग ती स्त्री असो अथवा पुरूष, काळा असो अथवा गोरा, गरीब असो अथवा श्रीमत सर्वांशी समान पातळीवर वर्तन करणे म्हणजे मानवी अधिकार.

भारतीय परिस्थिती मात्र यास अपवाद होती. भारतात जात, धर्म, लिंग यावर अधारीत कामालीची विषमता होती. बहुसंख्य घटक हा मानवी अधिकारापासून वंचित होता. निरक्षरता, अज्ञान, दारिद्रय यामुळे मानवी

Scanned with OKEN Scanner

अधिकार काय आहे याची जाणीवही शोषित घटकाला नव्हती. कालांतराने यामध्ये बदल होत गेला शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाने शोषित घटकात जाणीव निर्माण होत गेली संवैधानिक तरतुदीमुळे याला आणखीणच बळकटी मिळाली. या सर्व बाबींचा आढावा घेण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे.

मानवी अधिकार : इतिहास, संकल्पना व अर्थ

मानवी अधिकार चळवळीला दुसऱ्या महायुध्दानंतर चालना मिळाली असली तरी तिची पाळेमुळे पुरातन आहेत. सॉक्रेटिस प्लेटो व ऑरिस्टॉटल यांनी नैसर्गिक हक्कांची संकल्पना उचलून धरली होती. तसेच मानवी अधिकार ही संकल्पना सर्व प्रथम धर्म, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानात आढळते. ज्ञात इतिहासात मानवी अधिकाराविषयीचा सर्वात जुना संदर्भ इ.स. पूर्व २३५० सालातील लगाश मधील उरुकागिना येथील सुधारणेबाबत येतो. त्यानंतर मानवी अधिकाराचा उल्लेख नव–सुमोरिमन संस्कृतीमधील उर–न म्युच्या संहितेमध्ये आढळतो. प्राचीन इराणी साम्राज्याने इ.स. पूर्व ५३९ साली घोषित केलेली 'सायरस वृत्तचिती' हा मानवी अधिकाराविषयीचा पहिला लिखित दस्तावेज मानला जातो. मुहम्मद पैगंबरानी इ.स. ६२ मध्ये तयार केलेली 'मदिनेची सनद', १२१५ मधील मॅग्नाकार्टा, हक्काची सनद, हॉब्ज लॉक, रूसो यांचा सामाजिक करार सिध्दांत, अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा, फ्रेंच राज्यक्रांतीतून उदयास आलेली स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही लोकशाही मुल्य, तसेच मानवी हक्काचा जाहीरनामा, रशियन राज्यक्रांती व १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाने घोषीत केलेला मानवी अधिकाराचा जाहीरनामा अशा विविध टप्प्यात मानवी अधिकाराचा विकास झाला आहे.

मावनी अधिकाराची संकल्पना ही नैसर्गिक अधिकारावर आधारलेली आहे. माणसाला माणूस या नात्याने जन्मत: काही अधिकार मिळाले असून ते हिरावून घेण्याचा कोणत्याही समाजाला किंवा राजकीय व्यवस्थेला अधिकार नाही, हे अधिकार व्यक्तीला जगण्यासाठी, स्वत:च्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. मानवी अधिकारांची जोपासणा करण्यासाठीच शासन संस्थेची निर्मिती करण्यात आली आहे.

मानवी अधिकाराचा अर्थ

१. **रॅन्डम शब्दकोश** : 'मावन अधिकार म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले आहेत असे अधिकार जे व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत.

२. **मॅकफरलेन** : मानव अधिकार हे असे नैतिक अधिकार आहेत जे प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला माणून या नात्याने प्राप्त झालेले आहेत.

३. **भारतीय संविधान** : माननधिकार हक्क संरक्षण कायदा १९९३ मधील परिच्छेद २(ड) मधील व्याख्येप्रमाणे 'मानवाधिकार म्हणजे व्यक्तीचे जीवन, स्वातंत्र्य, समता व प्रतिष्ठा यांच्या संबंधीचे संविधानाने हमी दिलेले किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रसंविदेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेले,' असा आहे.

'दलित या शदाचा अर्थ

दलित म्हणजे कोण, याची व्याख्या सर्वप्रथम नॅशनल कॅम्पेन ऑफ दलित हयुमन राइट्स या देशव्यापी संघटनेने करण्याचा प्रयत्न केला. त्यानुसर दल म्हणजे तुटलेला, पिचलेला, तडा गेलेला, उघडापडलेला, उध्वस्त झालेला, असा अर्थ सांगतानाच जातिभेदावर अधारीत ज्यांना समाजातून जातीतून वाळीत टाकले जाते त्या अस्पृश्य ठरलेल्या समाजाचे, शोषितांचे वर्णन दलित असे केले आहे.

दलित या शब्दाचा वापर सर्वप्रथम महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी एकोणिसाव्या शतकात केला. पुढे याच शब्दाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मान्यता दिली व अशा विविध मागासलेल्या, अन्यायग्रस्त समुहासाठी 'दलित' शब्द वापरुन त्याची व्यापकता वाढवत नेली.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित व मानवी अधिकार

स्वातंत्र्यपूर्व काळात आपल्या देशात वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती. या वर्णव्यवस्थेचे दलितांना (शुद्रांना) मानवी अधिकर नाकरले होते. दलितांच्या स्पर्शाचाही विटाळ तत्कालीन उच्च वर्णीयांना होत होता. त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता, धनसंचयाचा अधिकार नव्हता, स्वच्छ राहण्याचा, चांगले कपडे घालण्याचा अधिकार नव्हता. त्यांचे निवासस्थान गावाकुसाबहेर असे. मानवी अधिकार काय आहेत

Scanned with OKEN Scanner

याची जाणीवही त्यांनी नव्हती. शिक्षणाच्या अभावी प्रस्थापित व्यवस्था आपले शोषण करीत आहे, आपणास गुलाम करीत आहे याची जाणीवही त्यांना नव्हती. तीन वर्णाची सेवाचाकरी करणे व त्यांच्याच दयेवर जीवन जगने अशी परिस्थिती तत्कालीन व्यवस्थेने निर्माण केली होती. मनु नावाच्या स्मृतीकाराने जी मनुस्मृती लिहीली होती त्यावर अधारित सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व्यवस्था अधारीत होती व ती विषमतेचा पुरस्कार करणारी होती.

ब्रिटिशांच्या अगमनानंतर शिक्षण ही ठराविक घटकांची मक्तदोरी नसुन सर्वांना शिक्षण देणे हे राजकीय व्यवस्थेचे कर्तव्य आहे याची जाणीव सर्वप्रथम त्यांनी भारतीयांना करून दिली. पाश्चात्य शिक्षणातून जी नवीन पिढी उदयास आली त्यातून मानवी मूल्यांची जोपासना होत गेली. सामाजिक सुधारणेस वाव मिळाला. अनेक समाजसुधारकांच्या अथक प्रयत्नातून तसेच शाहू, फुले, आंबेडकर यांच्या कार्य व कृतत्वाने दलितांना मानवी अधिकार मिळवून देण्यास मोलाची भुमिका बजावली.

दलित, भारतीय संविधान व मानवी अधिकार

स्वातंत्र्यानंतर घटनात्मक तरतुदीने दलितांना माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळवून दिला आहे. आज वर्णव्यवस्था आहे; परंतु तीची बंधने काही प्रमाणात शिथिल झाली आहेत. संविधानाच्या कलम १२ते ३५ अंतर्गत जे मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत. ते दलितांनाही प्राप्त जे मुलभूत अधिकार दिले आहेत. ते दलितांनाही प्राप्त आहेत. अस्पृश्यता निवारण कायदा, दलित अत्यचारविरोधी कायद्यामुळे जातीयवादाला लगाम बसत आहे. दलितांना नोकरीमध्ये आरक्षण देवून मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न होत आहे. शिक्षणाच्या प्रसारातून भेदभावाची भावन शिथील होत आहे.

निष्कर्ष

घटनात्मक तरतुदीने दलितांना मानवी अधिकार मिळण्यास मदत झाली आहे; परंतु अद्यापही सामाजिक अभिसरणाची गती म्हणावी तशी गती घेत नाही. दलित अत्यचाराच्या घटना वारंवार घडतांना निदर्शनास येत आहेत. उच्च शिक्षित लोकांकडूनही दलितांवर अत्याचार होतात हे नुकतेच डॉ. पायल तडवी आत्महत्या प्रकरणातून समोर आले आहे. राहित वेमुला सारख्या उच्चशिक्षित तरूणाला व्यवस्था अत्महत्या करण्यास भाग पाडत आहे. दलित स्त्रियावर अत्याचारच्या घटना वारंवार घडत आहेत. घटना मिळाली, मुलभूत अधिकार मिळाले म्हणजे सर्वच प्रश्न संपले असे नाही. गरज आहे ती जातीय मानसिकता बदलण्याची माणसाला माणूस म्हणून वागवण्याची. घटनेतील तत्त्वे कितीही उदात्त असली तरी ते राबवणारेही तेवढेच उदारमतवादी असणे आवश्यक आहे..... तरच दलितांना मानवी अधिकार प्राप्त होतील.

संदर्भ सुची

१. प्रा.पी.के. कुलकर्णी, मानवी हक्क आणि सामजिक न्याय, डायमड प्रकाशन पुणे.

२. प्राचार्य डॉ. नागोराव कुंभार, (संपा), मानवी हक्क, मानवी अधिकार राष्ट्रीय कार्यशाळा, राज्यशास्त्र विभाग, महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय लातूर, २०१०

३. दिव्य मराठी (वर्तमानपत्र) दि. २७/०४/२०१३

४. डॉ. स्मिता मेहेत्रे, भारतीय स्त्री व मानवाधिकार, श्री. गाडगे नाकाशन, नागपूर

५. इंतिजार नईम, दलित समस्या, साहित्य सौरभ प्रकाशन, नई दिल्ली.

६. भारतीय संस्कृती कोश

७. A.C. Kapur, Principles of political science, S. Chand & company (Pvt), Mumbai

❑❑❑

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Mozde Sir -219-20

165

(31)

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | August 2019 Special Issue | 01

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue, August 2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यशास्त्र विषयाअंतर्गत

राष्ट्रीय चर्चासत्र

मानवी अधिकार : सद्यस्थिती आणि आव्हाने

संपादक

डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

26) मानव अधिकार आणि सामाजिक न्याय
विलास वि. धबाले, नागपूर ||84

27) भटक्या विमुक्त जाती व इतर मागासवर्गीयांचे मानवी अधिकारातील स्थान
डॉ. साहेब राठोड, पाथरी ||88

28) मानवाधिकार : जागतिक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि कार्यपध्दत
डॉ. विलास घोडे, नागपूर ||91

29) महिला आणि मानवी अधिकार
प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव, बीड ||97

30) मानवी आधिकार आणि महिला सुरक्षा : संवैधानिक तरतूदींचा राजकिय अभ्यास
डॉ. कदम हारिभाउ पांडुरंगराव, बिड ||99

31) दहशतवाद नक्षलवाद आणि मानवी अधिकार
थोरात विकास आबासाहेब, औरंगाबाद ||102

32) स्त्री–पुरुष असमानता आणि मानवाधिकार
महेश कांबळे, औरंगाबाद, डॉ. सुहास मोराळे, बीड ||104

33) महिला आणि मानवी अधिकार
प्रा. ठोंबरे महेश अशोक, माजलगांव, डॉ. एच.एस. भूमकर, बीड ||107

34) आरोग्याचा अधिकार – एक मानवाधिकार
प्रा. डॉ. रामकिशन वसंतराव लोमटे, फुलंब्री ||109

35) मानवाधिकार आणि शिक्षण
डॉ. शिवराज रामराव पाटील, लातूर. ||112

36) मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना
सुर्यवंशी जी.डी., कोल्हापूर. ||115

37) भारतीय संविधानातील मानवी हक्क आणि महिला
फड अजय श्रीधर, लातुर ||118

38) मानव अधिकार व वर्तमान स्थिती
डॉ. राम फुन्ने, परभणी ||120

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed-431131(MH)

32

स्त्री–पुरुष असमानता आणि मानवाधिकार

महेश कांबळे
राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

डॉ. सुहास मोराळे
स्वातंत्र्यवीर सावरकर महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

मानवाधिकार हे सन्मानपूर्ण जीवन जगण्यासाठी अतिशय महत्त्वाचे मनुष्याला प्राप्त झालेले अधिकार आहेत. रानटी अवस्थेतून मनुष्य जसा–जसा नागरी समुदायाकडे वाटचाल करु लागला तशी–तशी अनेक कायदेसुद्धा बनवण्यात येवू लागले. पुर्वी जो बलवान असेल तो कमजोरांवर आपली मते लादून त्याला गुलाम बनवायचा. पण निसर्गाने प्रत्येक व्यक्तीला जन्मताच स्वातंत्र्य बहाल केलेले आहे. तो इतरांप्रमाणे स्वतंत्र जगू शकतो हा विचार अनेक शतकाच्या संघर्षानंतर विकसित होवून ठाम बनला.

मानवाधिकार संपूर्ण जगाच्या पातळीवर एकसमान आणि सर्वव्यापी आहेत. मनुष्याला मनुष्य म्हणून जगण्यासाठी जे जे आवश्यक आहे ते ते त्याला मिळाले पाहिजे त्यापासून त्याला कुणीही परावृत्त करता कामा नये. संविधानात याची तरतूद केलीली आहे. जात, धर्म, पंथ, लिंग, भाषा, इत्यादीवरुन कुणासोबत पण भेदभाव करता येत नाही. भारतीय संविधान मानवाधिकाराबाबत सजग आहे.

जागतिक पातळीवर १९४८ मध्ये UNO मध्ये जागतिक मानवी अधिकाराची (सनद) जाहीरनामा घोषीत करण्यात आला आणि जगातील सर्व देशांना या जाहीरनाम्याची अंमलबजावणी करण्याची विनती करण्यात आली.

कारणावरून व्यक्ती व्यक्तीत राज्याकडून भेदभाव केला जाणार नाही, भारतातील सर्व नागरिकांना समाज हक्क आणि स्वातंत्र्य असेल, कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान असतील हे स्पष्ट केले आहे. असे असले तरी भारतात मानवी अधिकाराचे रक्षण ही एक महत्वाची समस्या बनलेली आहे. राज्यघटना आणि शासनाने केलेले विविध कायदे याव्दारे मानवी हक्कांच्या रक्षणाचे प्रयत्न झालेले असले तरी ते पुरेसे ठरलेले नाहीत. निरक्षरता दारिद्रय बेकारी सामाजिक आणि आर्थिक विषमता, रूढीप्रियता, अंधश्रध्दा अशा अनेक कारणामूळे समाजातील दुर्बल घटकांच्या मानवी अधिकारापासून वंचित राहीले आहेत. अत्याचार अन्याय यांना ते बळी पडत असतात. त्यांच्या हक्काचे रक्षण होण्यासाठी केवळ कायदयांतील तरतुदी पुरेशा नसून दुर्बल घटकांचा शैक्षणिक व सामाजिक विकास घडविणे हा त्यावर खरा उपाय आहे त्याच बरोबर समाजात मानवी अधिकाराबददल आदरभाव वृध्दिंगत करणे जरूरीचे आहे.

मानवी अधिकाराच्या रक्षणासाठी उपाय :–

भारत हे लोकशाही राष्ट्र आहे. स्वातंत्र, समता, बंधुत्व आणि न्याय या तत्वावर आधारलेली समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे भारताचे ध्येय आहे. ते साकार करण्यासाठी मानवी हक्कांची प्रस्थापना झाली पाहिजे. कोणत्याही सामाजिक घटकाचे आर्थिक व सामाजिक शोषन होता कामा नये. विशेष करून समाजातील दुर्बल घटक, स्त्रिया, लहान मूले निराधार व्यक्ती त्यांच्यावर अन्याय होता कामा नये. तसेच कुणालाही अमानुष, क्रुर वागणूक मिळता कामा नेये यासाठी भारतामध्ये

१. घटनात्मक तरतुदी
२. मानवी हक्क आयोगाची स्थापना
३. जनहितार्थ याचिका
४. स्वयंसेवी संघटना

या अपाययोजना करण्यात आलेल्या आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

भारत आणि जग – र.घ. वराडकर
मानवी हक्क – पाटी पी.बी.
मानवी हक्क – सद्यस्थिती आणि आव्हाणे
प्रा. सुरेश भालेराव, डॉ. प्रविण लोणारकर

❑❑❑

Scanned with OKEN Scanner

निसर्गाने स्त्री आणि पुरुष असे दोन मानवजातीत लिंग निर्माण केलेले आहेत. प्राचीन काळापासून स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम लेखण्याचे काम जगातील सर्वच संस्कृतीत झालेले आहे. गुणात्मकदृष्ट्या श्रेष्ठ असूनही समाजव्यवस्थेत नेहमीच पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रियांना दुय्यम लेखण्याच काम जगातील सर्वच पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेने नेहमीच केलेले आहे. दीर्घकाळापासून परंपरेच्या साळखदंडात जखडलेल्या गेल्यामुळे व सत्ताहीन ठेवल्यामुळे आजही स्त्री पुरुषाच्या तुलनेत सर्वच बाबतीत पिछाडीवर असल्याचे दिसून येते.

भारतात मनुव्यवस्थेचा प्रभावीपणे अंमल असल्यामुळे स्त्रियांना कुठलाच अधिकार दिला गेलेला नाही. स्त्री—पुरुष भेदभावाचे मुळ भारतीय समाजव्यवस्थेत मनुच्या कायद्यात स्पष्टपणे आढळून येतात.

उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधात पुढील उद्दिष्टये निश्चित केलेली आहे.

१. पुरुषांना प्रथम स्थान देवून स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम लेखण्याचे काम इथल्या व्यवस्थेने हजारो वर्षापासून केलेले आहे.
२. स्त्री—पुरुष समतेची संकल्पना स्पष्ट करणे.
३. मानवाधिकाराच्या माध्यमातून स्त्रियांना बराचसा अवकाश प्राप्त झालेला आहे त्याचा आढावा घेणे.
४. मानवाधिकारची अंमलबजावणी करुन असमानता नष्ट करण्यासाठी उपायोजनाचा निर्देश करणे.

गृहितकृत्ये :

प्रस्तुत शोधनिबंधात खालील गृहितकृत्ये योजिलेले आहेत.

१. विशेष कायदे करुनही आज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात आज स्त्रियांच्या बाबतीत असमानता आढळून येते.

२. मानवाधिकाराच्या बाबतीत आजही शासकीय पातळीवर उदासिनता आढळून येते.

३. पितृसत्ताक समाजव्यवस्था स्त्रियांच्या मुक्त संचारास आजही अडथळा बनून राहिलेली आहे.

४. व्यापक पातळीवरील उपाययोजना केल्याशिवाय आणि जनमाणसांची पूर्वगृहित मानसिकता बदलल्याशिवाय स्त्री मुक्ती अशक्य आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून प्राप्त तथ्यांचे शास्त्रीय विवेचनानंतर सारांश मांडलेला आहे.

स्त्री—पुरुष असमानता ही संकल्पना जरी समाजशास्त्रीय असली तरी याचा अभ्यास अनेक सामाजिक विषयामध्ये मोठ्य प्रमाणावर केला जातो. मनुष्य हा एक सामाजिक प्राणी आहे. या समाजात पुरुष आणि स्त्री हे एकमेकाशिवाय अपूर्ण आहेत. समाजाशिवाय कुठल्याच व्यक्तीचा परिपूर्ण विकास होणे अशक्य आहे. पुरुषांना जसा व्यक्तीमत्त्वाचा विकास होण्यासाठी नैसर्गिक अधिकाराची गरज आहे तेवढीच गरज स्त्रियांनासुद्धा आहे. अधिकार या संकल्पनेचा अर्थ वेगवेगळ्य भाषेत जरी वेगळा असला तरी व्यापक प्रमाणात यात एकमतता आढळून येते. सभ्यता आणि संस्कृती विकसित होत असताना मनुष्याला मानवी जीवन सर्व अर्थाने स्वतंत्र जगता यावे यासाठी मोठा संघर्ष करावा लागला आहे. त्याहीपेक्षा मोठा संघर्ष स्त्रियांना आपले बरोबरीचे अधिकार मिळविण्यासाठी करावे लागलेले आहेत. मानवी जीवनाचे मूल्य तोपर्यंत वाढणार नाही जोपर्यंत त्यांना मुक्त जगण्याचे स्वातंत्र्य, विचार—आचाराचे स्वातंत्र्य, व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य उपभोगता येणार नाहीत.

प्राचीन काळात मनुष्य भीतीच्या छायेत जगत होता. जीवनाची कुठलीच शाश्वती नव्हती. जो बलवान असेल तो कमजोर लोकांवर आपली हुकूमत करुन त्याला गुलाम बनवून त्याचे सर्वच नैसर्गीक अधिकार हडप करत असे. आज अशी परिस्थती राहिलेली नाही. आज जगातल्या सर्वच देशात कमी—अधिक प्रमाणात मानवाधिकार प्राप्त झालेले आहेत. आज कुठला देश आर्थिक आणि सैनिकी बाबतीत सामर्थ्यवान यावरुन नाही तर कुठल्या देशाने आपल्या नागरिकांना, व्यक्तींना जगण्यासाठी मानवाधिकार बहाल केलेले आहेत यावर त्या देशाची ओळख होते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर महिलांच्या अधिकाराबाबत अंतरराष्ट्रीय पातळीवर हा मुद्दा मोठ्य प्रमाणात चर्चेला आला. वर्तमान परिस्थितीत पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांनाही किती अधिकार मिळतात आणि त्या उपभोगातात हा

Scanned with OKEN Scanner

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | August 2019 Special Issue | 0106

कळीचा मुद्दा आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर शितयुद्धाच्या काळात युरोप आणि अमेरिकन स्त्रियाना समान अधिकार मिळावेत यासाठी व्यापक चळवळी उभ्या राहिल्या. मानवाधिकाराचा इतिहास जरी प्राचीन असला, तरी स्त्रियांना तेच अधिकार मिळण्यासाठी १९ व्या शतकाची वाट पहावी लागलेली आहे. मतदान करण्याचा अधिकार अलिकडे म्हणजे १९२९ मध्ये इंग्लंडमध्ये भेटला. यावरुन कल्पना करता येते की स्त्रियांना किती मोठा संघर्ष करावा लागलेला आहे.

भारतात तर स्त्रिया ह्या नेहमीच दूर्लक्षित राहिलेल्या आहेत. ऋग्वेदात स्त्रियांना पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ मानले जायचे. शैक्षणिकदृष्ट्य मुला—मुलीत विशेष असा भेदभाव होत नव्हता. अपाला, घोशा, मैत्रयी, गार्गी इ. स्त्रिया आपल्या विद्ववत्तेसाठी प्रसिद्ध होत्या. मुलींना आपला जीवनसाथी निवडण्याचा अधिकार होता. बौद्ध व जैन धर्मात स्त्रियांचा दर्जा चांगला होता. काही स्त्रियांना वडीलांच्या संपत्तीत वाटाळी मिळायचा. पण मध्ययुगीन काळात हळूहळू स्त्रियांचा दर्जा घसरत गेला. हा काळ स्त्रियांच्या दृष्टीने अंधारयुगच होता. मुस्लिमामधील पडदा पद्धत, हिंदूची सती पद्धती, राजपूतामधील जोहर पद्धती, देवदासी प्रथा, कुमार विवाह, हुंडापद्धती यामुळे हळू—हळू स्त्रियांची अवनती होवू लागली.

संविधानाच्या अंमलबजावणीनंतर महिलांच्या अधिकाराबाबत जाणीव जागृती वाढत आहे ती स्वागतार्ह बाब आहे. पण आजही विचार केला तर मुलींना जन्म देणे समाजात गैर आहे. दिवसेंदिवस मुलीच्या प्रमाणात घट होताना दिसून येत आहे. स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन समाजाने बदलण्याची गरज आहे. मुलीच्या घटत्या प्रमाणाचे परिणम समाजालाच भोगावे लागणार आहेत. समाजातील ज्या घटकामुळे नवीन पिढ्य निर्माण होतात. विकासाला गती प्राप्त होते. संस्कृती विकसित पावते त्याच महत्त्वपूर्ण घटकाकडे समाज दूर्लक्षित आहे. स्त्रीभ्रूण हत्या आज संपूर्ण मानवजातीचा भविष्याचा आणि कळीचा मुद्दा बनलेला आहे. १९८१ ते २००१ या वीस वर्षात भारतात १ कोटीपेक्षा जास्त स्त्री गर्भ नष्ट करण्यात आलेले आहेत. १ हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण ९३३ झाले आहे. स्त्री मुक्तीच्या दृष्टीने कितीही प्रयत्न झालेले असले तरी महिला मानवाधिकाराचे हनन मात्र समाजात सुरुच आहे.

महिलांच्या परिस्थितीमध्ये बदल घडवून यावेत म्हणून आंतरराष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, राज्य मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रीय महिला अधिकार, राज्य महिला अधिकार आयोग सारख्या संस्था निर्माण करण्यात आल्या आहेत. महिला सबलीकरणासाठी अनेक उपाययोजना केल्या जात आहेत. पण प्रभावी अंमलबजावणी व इच्छाशक्तीची कमी यामुळे हे प्रयत्न अपूरे पडत आहेत. परिवर्तन ही काळाची गरज आहे. तर निश्चितच महिलांच्या बाबतीत समाज परिवर्तन होवून समताधिष्ठित समाज निर्माण होणेसुद्धा गरजेचे आहे.

सारांश आणि निष्कर्ष :

महिलांचे दुय्यमत्त्व हे व्यवस्थात्मक आणि विश्वव्यापी आहे. याला पितृसत्ताक समाजव्यवस्था व पुर्वग्रहदूषित दृष्टीकोन कारणीभूत आहे. भारतीय परिप्रेक्ष्यात जरी धार्मिक ग्रंथात स्त्री सन्मानाचे भरपूर दाखले आढळत असले तरी सार्वजनिक जीवनात आणि सत्ता संरचनेत तिला कधीच केंद्रस्थानी येवू दिले गेलेले नाही. पाश्चात्य शिक्षण आणि भारतीय समाजसुधारकांनी केलेले कार्य संविधानात तरतूद केलेल्या कायद्यामुळे महिला संरक्षक तरतुदीमुळे आज स्त्री—पुरुष भेदभावाला काही प्रमाणात आळा बसलेला आहे. शासनाद्वारे विविध योजनासुद्धा महिला सबलीकरणासाठी आधार ठरत आहेत.

आता गरज आहे ती लवकरात लवकर जुनी परंपरावादी मानसिकता बदलने. प्रभावीपणे कायद्याची अंमलबजावणी केली गेली पाहिजे. तरच खऱ्या अर्थाने स्त्री—पुरुष असमानता संपून महिलांनापण पुरुषाच्या बरोबरी मानवाधिकार मुक्तपणे उपभोगता येतील.

संदर्भ :

१. New Dimension of Women Enpowement, Ajit Kumar Sinha, Deep and Deep Publication Pv.t. Ltd. New Delhi-2008
२. विचारमंथन, जून — २०१५
३. महिला सशक्तीकरण, रमा शर्मा, एम. के. मिश्रा.
४. महिला व मानवाधिकार, डॉ. निता पांडे, अरुणा प्रकाशन.

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Mohalesir 2019-20

32

Bi-Annual Refereed Journal

ISSN : 2456-5613

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

Special issue on the occasion of 150th Birth Anniversary of Mahatma Gandhi

National Seminar on

महात्मा गांधी

विचार, तत्वज्ञान आणि प्रेरणा

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist. Beed-431131 (MH)

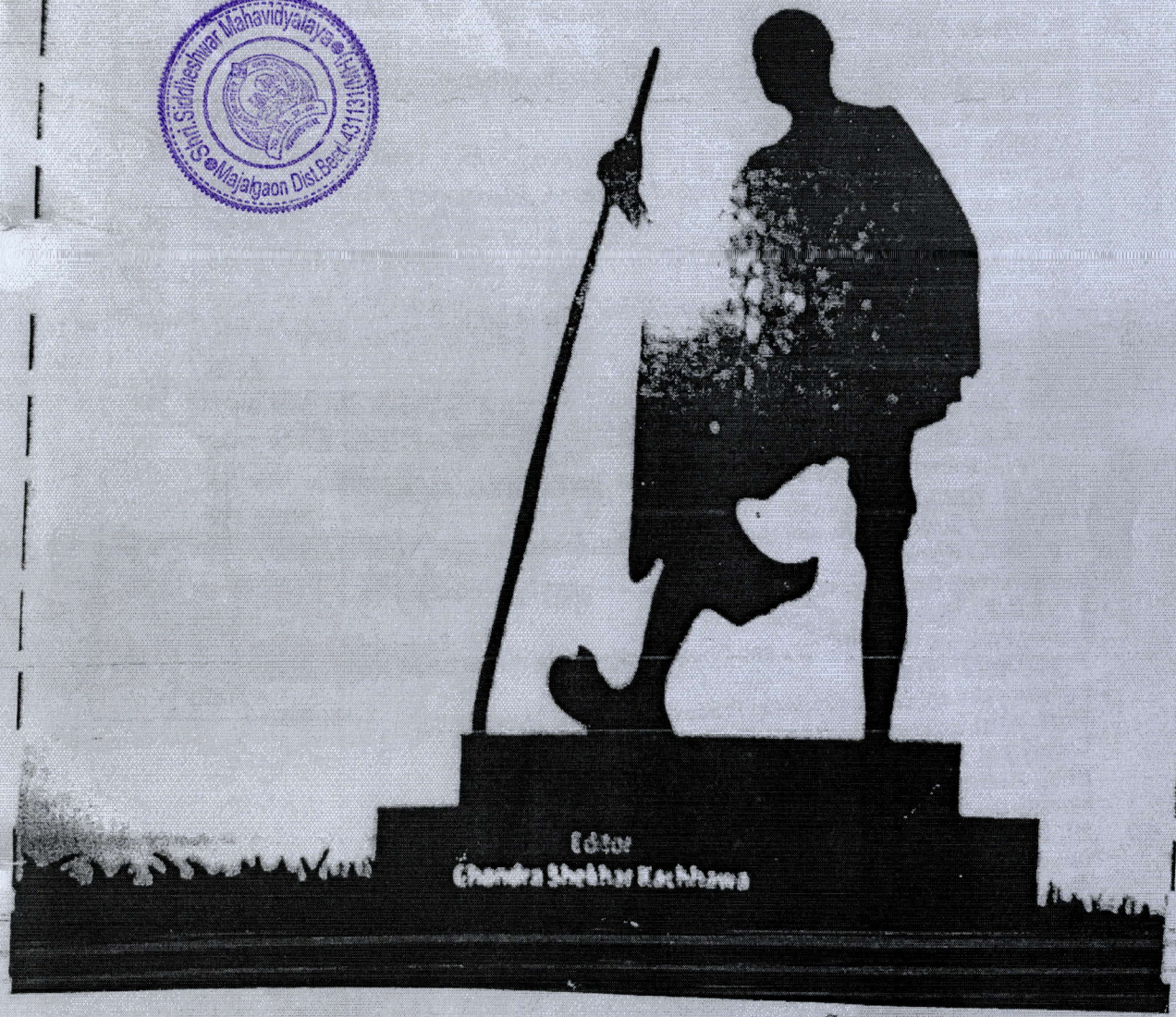

Editor

Chandra Shekhar Kachhawa

Scanned by CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2456-9658

Bi-Annual refereed Journal

Global Researcher View

An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities

RNI No. RAJBIL/2016/71973

Special Issue : 02 October 2019

महात्मा गांधी : विचार, तत्त्वज्ञान आणि प्रेरणा

Editor
Chandra Shekhar Kachhawa

globalreasearcherview2015@gmail.com

Scanned by CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2456-9658

24	महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना	प्रा.डॉ. मोराळे एस.आर., प्रा.पोटभरे एस.डी.	72
25	म. गांधी यांची ग्राम 'स्वराज्य संकल्पना' काळाची गरज	डॉ. गजानन रा. मुधोळकर	75
26	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.डॉ. मुंडे रामकिशन हरिदास	78
27	महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार - एक दृष्टिकोन	सौ. पाऊलबुद्धे अनुराधा रामभाऊ, प्रा.डॉ. अशोक कारडे	81
28	महात्मा गांधी प्रणित ग्रामीण विकास	प्रा. संध्या पेंडकर देशपांडे	84
29	महात्मा गांधीच्या स्वप्नातील भारत	प्रा.पोपळघट आर.एस.	88
30	ग्रामस्वराज्याविषयी महात्मा गांधीजीचे तत्त्वज्ञान व कार्य	प्रा.ईश्वर ल. राठोड	91
31	महात्मा गांधीजी एक असामान्य व्यक्तिमत्त्व	श्री. राऊत रामेश्वर बाबासाहेब	95
32	महात्मा गांधी आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा.साळुंके इंदू चंद्रकांत	97
33	पर्यावरण संरक्षणासाठी गांधी विचार काळाची गरज : एक चिंतन	प्रा.डॉ. संजय सांभाळकर	100
34	महात्मा गांधीजीचे ग्रामोद्योगा संबंधी विचार एक अभ्यास	प्रा.सानवणे गिताबाई शिवराम	102
35	महात्मा गांधीजीचे धार्मिक एकतेचे सैद्धांतिक विचार आणि आजचे धर्माचे राजकारण	प्रा.सां. सुपेकर वैशाली प्रशांत	105
36	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. उमाकांत सुभाष गायकवाड	108
37	महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना	प्रा.डॉ. वैशाली शेषराव पेरके	111
38	महात्मा गांधीचे 'अभंग विचार'	प्रा. प्रकाश रेशमाजी वाणी	114
39	मोहन ते महात्मा : व्यक्तिमत्त्व विकास व चारित्र्य निर्मिती	धामनगावंकर शारदा किशन	116
40	महात्मा गांधी यांचे स्त्रीयाविषयी विचार	प्रा. अनिल जाधव	119
41	महात्मा गांधीजी यांच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा.श्री. विनोद बैरागी	121
42	'चले जाव' आंदोलनातील म. गांधीजींची भूमिका आणि वास्तव	कु. संचिता चंद्रकांत मोढवे	123
43	कौशल्य विकासाचे जनक : महात्मा गांधी	प्रा.सचिन चंद्रशेखर कंदले	125
44	महात्मा गांधी - व्यक्ति आणिचरित्र निर्माणातील अग्रणी	प्रा. दीपक अंबादास देशमुख	128
45	भारताच्या सर्वसाधारण भाषांवर महात्मा गांधी यांचा दृष्टिक्षेप	डॉ. सुर्यवंशी रामहरी मधुकर	131

Scanned by CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना

प्रा. डॉ. मोराळे एस. आर.
प्रा. पोटभरे एस. डी.

- स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड,
- शिवछत्रपती कला महाविद्यालय, पाचोड. ता. पैठण जि. औरंगाबाद.

संशोधन सारांश :

महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना ही आदर्श तत्त्वावर अधारीत आहे. नैतिकता हा ग्रामस्वराज्याचा पाया असेल. व्यक्तींच्या गरजा मर्यादीत असतील. साधी रहाणी व उच्च विचारसरणीवर अधारीत समाज व्यवस्था असेल. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विषमतेचा अभाव त्यांच्या या संकल्पनेत असेल. सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, स्वादी, ग्रामोद्योग, स्त्री-पुरूष समानता, स्पृश्य-अस्पृश्यतेचा अभाव, ग्रामस्वच्छता, गोपालन, सत्तेच्या विकेंद्रीकरणात लोकसत्तेचा मुळ स्त्रोत ग्राम असेल. अशा एक ना अनेक आदर्शांनी त्यांचे ग्रामस्वराज्य परिपुर्ण आहे. यालाच त्यांनी रामराज्य म्हटले आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महात्मा गांधी यांचे योगदान खूप मोठे आहे. १९२० ते १९४७ हा कालखंड भारतीय इतिहासात गांधीवादी कालखंड म्हणून ओळखला जातो. गांधीजींच्या विचारांचा आणि तंत्राचा भारतीय राजकारणावर फार मोठा प्रभाव पडला असल्याचे दिसून येते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध भारतीयांनी दिलेला निःशस्त्र व शांततामय लढा हा अद्वितीय मानला जातो. महात्मा गांधीजींचा लढा हा केवळ भारतीयांना स्वातंत्र्य मिळवून देणे एवढ्याच मर्यादीत स्वरुपाचा नव्हता तर स्वातंत्र्यानंतरही त्यांना भारतामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्न सोडवायचे होते. वस्तुतः गांधी अराज्यवादी विचारवंत होते. मानवी जीवनात राज्यसंस्थेचे असणे गरजेचे नाही असे ते म्हणत. कारण राज्य हे हिंसेचे प्रतिनिधीत्व करते. म्हणून ते राज्यसंस्थेला आत्मा नसलेले यंत्र म्हणतात. स्वयंशिस्त, गरजेपुरते उत्पादन, साधनसुचिता, सत्य, अहिंसा, सविनय कायदेभंग, सत्याग्रह, खेड्यांचे पुनर्रजीवन, श्रमप्रतिष्ठा, खादी इत्यादीचा अंगीकार त्यांनी आयुष्यभर केला. त्यांच्या स्वप्नातील भारताला ग्राम किंवा खेड्याला त्यांनी अग्रक्रम दिला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात महात्मा गांधी यांच्या ग्रामस्वराज्याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

विषयाची उद्दिष्टे :

१. ग्रामस्वराज्याचा अर्थ समजून घेणे
२. महात्मा गांधी यांच्या जीवनाचा संक्षिप्त आढावा घेणे
३. महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना अभ्यासणे.

गृहितके :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी पुढील गृहितके निवडली आहेत.

१. ग्रामस्वराज्य संकल्पना ही स्वयंनिर्णयावर आधारीत आहे
२. महात्मा गांधी यांचे समग्र जीवन जनकल्याणाच्या हितार्थ व्यतीत झाले आहे
३. महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना ही आदर्शवादी दृष्टीकोणावर आधारीत आहे.

विषयाचे महत्त्व :

सत्तेचे विकेंद्रीकरण हा परिपक्व लोकशाहीचा मुलमंत्र असतो. लोकशाही म्हणजे लोकांच्या हाती सत्ता. सत्तेचे प्रमुख सुत्रधार लोक असतील तर त्या शासनाविषयी लोकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण होते. निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग असेल तर हुकूमशाहीचा धोका संभवत नाही. म्हणून लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणावर महात्मा गांधीजीनी खुप मोठा भर दिला आहे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचा केंद्रबिंदू हा खेडे किंवा ग्राम असेल. हे खेडे किंवा ग्राम प्रत्येक बाबतीत स्वयंपूर्ण असेल. 'माझ्या स्वप्नातील भारत' या छोट्याशा ग्रंथात त्यांनी ग्रामस्वराज्याला महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आकलन होण्यासाठी आम्हास हा विषय महत्वाचा वाटतो म्हणून प्रस्तुत विषयाची निवड शोध निबंधासाठी केली आहे.

महात्मा गांधी यांचा संक्षिप्त परिचय :

मोहनदास करमचंद गांधी हे नाव सर्व जगाला 'महात्मा गांधी' म्हणून सुपरिचीत आहे. विलायतेत बॅरिस्टरची पदवी प्राप्त केल्यानंतर एका भारतीय व्यापाऱ्याच्या खटल्याच्या संदर्भात ते दक्षिण आफ्रिकेला गेले असता तेथील भारतीयावर होणाऱ्या वर्णद्वेषी धोरणामुळे त्यांच्या जीवनाला वेगळी कलाटणी मिळाली. अन्यायाविरुद्ध पेटून उठण्याची

Scanned by CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

GLOBAL RESEARCHER VIEW
An International Peer Reviewed Journal of Social Sciences and Humanities
ISSN : 2456-9658

उभी त्यांच्यात निर्माण झाली. दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व भारतीयांना त्यांनी संघटीत करून अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविला व त्यांना न्याय प्राप्त करुन देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांची ही अन्यायाविरुद्धची लढाई प्रामुख्याने अहिंसेवर, आत्मबलावर, निःशस्त्र प्रतीकारावर आधारीत होती. हाच प्रयोग त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यासाठी केला. भगवद्गीता हा ग्रंथ त्यांचा प्रेरणास्त्रोत होता. 'शंकाकुल अवस्थेत भगवद्गीतेने मला प्रकाशाचा मार्ग दाखविला' असे ते म्हणत. जॉन रस्किन यांच्या'अन टु धिस लास्ट' चा ग्रंथाने गांधीजींच्या जीवनाला वेगळी कलाटणी मिळाली. तसेच प्रसिद्ध विचारवंत थोरो यांच्या लिखाणातून सविनय कायदेभंगाची कल्पना त्यांना सुचली असे ते स्पष्ट करतात. याशिवाय टॉलस्टॉय यांच्या ग्रंथाचाही त्यांच्या विचाराला चालणा देण्यास प्रेरणा मिळाली. रामायन, महाभारत, कुराण, बायबल, जैन, बौद्ध, ख्रिश्चन धर्मातील तत्त्वांनी त्यांना प्रेरित केले.

ग्रामस्वराज्य :

ग्राम म्हणजे खेडे व स्वराज्य म्हणजे स्वतःचे राज्य (Self Rules). महात्मा गांधीनी त्यांच्या विचारात खेड्याला अत्यंत महत्त्व दिले आहे. 'स्वयंपूर्ण खेडे' हे त्यांचे स्वप्न होते. म्हणूनच ते 'खेड्याकडे चला' असा संदेश भारीयांना देतात. ग्राम स्वराज्य म्हणजे गाव स्वयंपूर्ण होणे. खरे स्वातंत्र्य म्हणजे सरकारी नियंत्रणातून मुक्तता. माणसाच्या मुलभूत गरजा भागल्या पाहिजेत. स्वांतत्र्य खालच्या स्तरापासून सुरू झाले पाहिजे. आर्थिक विषमता हे संघर्षात मूल आहे. आर्थिक समृद्धी आणि पराकोटीचे दारिद्र्य यातील अंतर कमी करणे आवश्यक आहे. श्रमाचे मोल ओळखून त्याचा सन्मान केला पाहिजे. स्वावलंबना करिता चरखा. गोरक्षण, खतनिर्मिती, ग्रामस्वच्छता, आरोग्य रक्षण इत्यादीचा अवलंब केला पाहीजे.

स्वयंपूर्ण ग्राम ही गांधीजींची कल्पना. स्वयंपूर्ण ग्राम हा केवळ अर्थरचनेचा विषय नाही, तो त्याचा लहानसा पैलू आहे. गांधीजींनी आपला समाज स्वयंपुर्ण, स्वतत्र आणि सार्वभौम हवा होता. महात्मा गांधी हे वस्तुतः तत्त्वज्ञानी, विचारवंत व समाजसुधारक होते. त्यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या अचरणातून शोधावे लागते. त्यांनी राजकारणाला अध्यात्मिक रुप दिले. 'हिंद-स्वराज' या ग्रंथात गांधीजीनी हे स्पष्ट केले आहे की, केवळ राजकीय स्वातंत्र्य हे त्यांचे ध्येय नसून भारताच्या सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्याच्या ध्येयाचा एक भाग म्हणून ते स्वातंत्र्य चळवळीकडे पहात होते. अस्पृश्यता हा भारताच्या जीवनावरील कलंक नष्ट झाला पाहीजे. स्त्री-पुरूष समानता प्रस्तापित झाली पाहिजे आणि ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न साकार होवून सामान्य माणसाला आत्मनिर्भरतेने जगता आले पाहिजे हे विचार गांधीजीनी हिंदस्वराज मध्ये मांडले. स्वतंत्र भारतात ग्राम स्वराज्य प्रस्थापीत झाले पाहिजे, त्यासाठी विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे आणि जनसामान्यांना राष्ट्रनिर्मीतीत सहभागी करून घेतले पाहिजे.

आदर्श लोकशाही राज्याचे महात्मा गांधीना पसंत असलेले स्वरुप म्हणजे विकेंद्रीत व स्वयंपूर्ण ग्रामराज्य होय. सहकार्य आणि स्वयंपूर्ण नियमन, साधे व निर्मळ जीवन यांच्या आधारावर ही ग्रामराज्य यशस्वी होतील असा त्यांना विश्वास वाटे.

मुल्यमापन :

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या ग्रामस्वराज्याचे अध्ययन केले असता प्लेटोच्या आदर्श राज्याची आठवण येते. महात्मा गांधी यांनी वर्णित केलेल्या आदर्श ग्रामराज्याचे स्वरूप हे प्रत्यक्षात येणे आजघडीला कठीण वाटते. वास्तव दृष्टीकोणातून खेड्यातील समाज जीवनाचा आढावा घेतला असता खेडे हे प्रतिगामीपणाचे माहेरघर समजले जाते. भारतात स्पृष्य-अस्पृश्यता, स्त्री-पुरूष विषमतेला जास्तीत जास्त उत्तेजन खेड्यातून मिळत असल्याचे निरिक्षण नोंदवले गेले आहे. महात्मा गांधी आदर्शवादी तत्त्वचिंतक असल्यामुळे समाजव्यवस्थेतील फक्त चांगल्या गोष्टींचा उहापोह त्यांनी आपल्या विचारात मांडला आहे. परंतु माणुस हा मनुष्यप्राणी आहे. समाजात 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' आहेतात याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले आहे. जग आत्मबलाने, अहिंसेने, सत्याग्रहाने बदलत असेल तर पुण. बलात्कार चोऱ्या, जातीय दंगे यांनी वर्तमानपत्रांचे रखानेच्या रखाने रोज भरलेच नसते. युद्धे, महायुद्धे झाली नसती. सैन्य, पोलिस दल, भयानक शस्त्रस्पर्धा यांची आवश्यकता भासली नसती.

महात्मा गांधीजींच्या आदर्श ग्रामस्वराज्यामध्ये काही प्रमाणात दोष असले तरी त्याचे महत्त्व कमी होत नाही. सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, साधनसुचिता, नैतिक अचरण, पर्यावरणपुरक रहाणीमान, गरजेपुरते उत्पादन, सामाजिक सलोखा किंबहुना 'एकमेका साह्य करु - अवघे धरु सुपंथ' यावर अधारित ग्रामरचना या त्यांच्या ग्रामस्वराज्याच्या जमेच्या बाजू म्हणून सांगता येतील. जग विनाशाच्या उंबरठ्यावर उभे असताना, वसुंधरेचे अस्तित्वच नष्ट होण्याची भिती असताना महात्मा गांधीजीने सांगीतल्या प्रमाणे माणसाने आपल्या गरजावर मर्यादा का घालु नयेत?

Scanned by CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

Dr. Morale Sir - 2019-20

(33)

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed-431131(MH)

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-II
April - June - 2019
English Part - XIII / XIV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

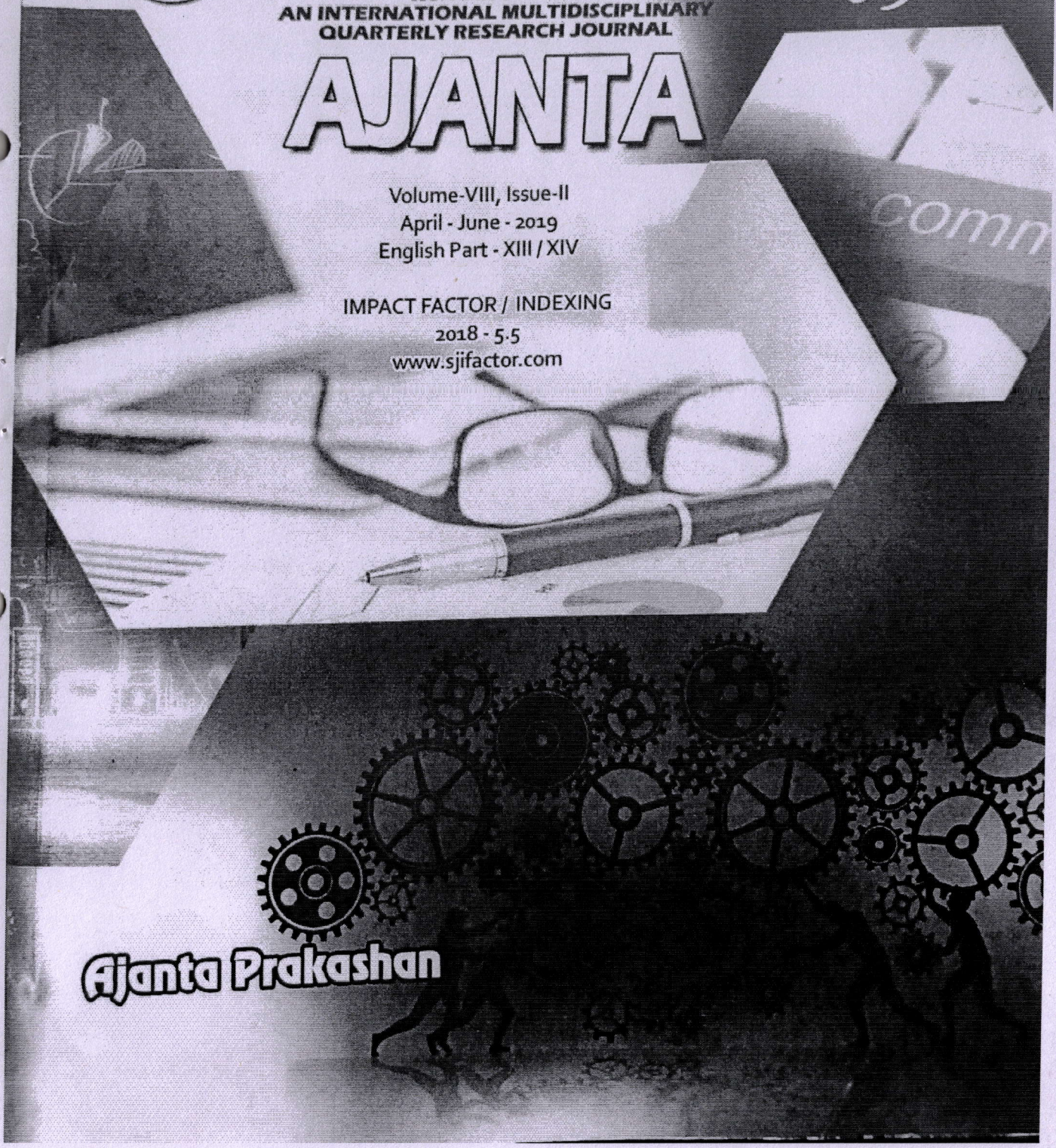

Ajanta Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

1. Impact and Solutions of Global Warming

Phra Wutthiphong Aggavuddho (Kaewkaemda)
Researcher.
Dr. Suhas R. Morale
Research Guide, Head & Guide, Dept. of Political Science, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed.

Introduction

Global Warming is not a newly born concept in the world; it spread its wings slowly and gradually from very long period. But now it totally damages the ecosystem of the world.

The actual meaning of global warming is "increase the temperature on earth surface". It totally changed the climate system on earth due to the high temperature. It threatens the very existence of mankind. To understand the effect of each and implementing measures to save this planet are of dire urgency. Global warming occurs through the emission of greenhouse gases on the earth. The climate on the earth is changing. Ice age is interleaved with the global warming. In the present age, the temperature on the earth's climate system continue rapidly increase and it leads to global warming. The average temperature on the earth was increased by 0.6c. There are various reasons of global warming, , such as human activities, natural events, increasing of gases. The release of carbon dioxide and methane gases are two main contributors to climate change. The warming of environment almost inevitable now. Methane gases are sure to become an even bigger contributor as the planet warms and ice melt at the poles. The greenhouse gases leave from the refrigerator and air conditioners.

So I describe its impact and analyses some solutions to protect our planet through the global warming and climate change.

Keywords: Impact, solutions of global warming

Impacts of Global Warming

The global warming totally changes the natural and human life. It effects the everything on the earth. Following are the most important impacts of global warming.

- Climate change
- Ozone layer depletion
- Sea level change
- Change Water balance

Scanned with OKEN Scanner

- Census of India, District Census Handbook Beed District (1981, 1991, 2001and 2011).
- Chandna, R.C. (1986) Geography of population concept, determinants, and patterns, Kalyani
- Chandna, R.C. and sidhu , M.S. (1980) Introduction to population Geography, Kalyani, Publishers, New Delhi, PP 90-95
- Ghosh B.N. (1985)Fundamental of Population Geography, StrelingPublisher□s Private Limited, New Delhi, Pp. 31-32
- Krishan G. (1971): 'Distribution and Density of Population in Upper Bari Doab, Punjab (India)', National Geographer, Vol. 6, Pp. 31-36.
- Sawant,S.B. &Athawale A.S. (1994) 'Population Geography', Mehta Publishing House, Pune, pp.93-95
- Triwartha G.T. (1953)A Care for Population Geography, A reader Mc-grow Hill, New York, p.22

Scanned with OKEN Scanner

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

ISSN 2277 - 5730
Volume - VIII, Issue - II, April - June - 2019

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Dr. Suhas R. Morale

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

Impact and Solutions of Global Warming

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Scanned with OKEN Scanner

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

ISSN 2277 - 5730
Volume - VIII, Issue - II, April - June - 2019

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Phra Wutthiphong Aggavuddho (Kaewkaemda)

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

Impact and Solutions of Global Warming

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Scanned with OKEN Scanner

सिद्धी प्रकाशन

SIDDHI PUBLICATION

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड–431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.

पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

ISSN 2454-7905

Siddhi Prakashan Nanded

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 6, Vol. I, Issue-XXIII, March 2020

ISSN : 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 6, Vol.I, Issue-XXIII, 14 March 2020

केल्यानें होत आहे रे। आधि केलेंचि पाहिजे।।

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था, अंबाजोगाई.

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Special Issue for Sanskrit

One day National Level Interdisciplinary Conference

(एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद)

संस्कृत–मराठी ऋणानुबंध

* संपादक *

प्रा.सचिन कंदले

आयोजक तथा संस्कृत विभाग प्रमुख

* सह-संपादक *

प्रा.डॉ. सोपान सुरवसे

प्रा.डॉ.रमेश गटकळ

प्रा.आनंद रत्नपारखे

प्रा. अशोक रूपनोर

डॉ. संजय शिरोडकर

प्राचार्य व संयोजक

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Reffered)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067
Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 - 7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

website: WWW.WIIDRJ.com

Vol. I Special ISSUE - XXIII Year – 6 14 March 2020

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था, अंबाजोगाई.

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

Special Issue for Sanskrit

One Day National Level Interdisciplinary Conference

(एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषद)

संस्कृत - मराठी ऋणानुबंध

संपादक

प्रा. सचिन कंदले

आयोजक व संस्कृत विभाग प्रमुख

डॉ. संजय शिरोडकर

प्राचार्य व संयोजक

स्वा. सावरकर महाविद्यालय. बीड.

सह संपादक

प्रा. डॉ. सोपान सुरवसे

प्रा. डॉ. रमेश गटकळ

प्रा. आनंद रत्नपारखे

प्रा. अशोक रुपनोर

Bhartiy Shikshan Parasarak Sanstha

Kholeswar Madhyamic Vidyalaya, Ganesh Nagar, Kuttar Vihir Ambejogai.

Email: bsps2011@rediffmail.com

::Address for Correspondence::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief: Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)

Principal, Sanskrti Public School, Nanded (MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com Website: WWW.WIIDRJ.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605(India –Maharashtra)

Email:umbarkar.rajesh@yahoo.com Shrishprakashan2009@gmil.com Mob. No: 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Printed by
Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 300/-

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

93.	कर्णभार नाटकातील कर्णाचे दान	सुतार सोनाली रंगनाथ	349
94.	संस्कृत भाषेची निर्मिती व्याप्ती आणि महत्व	प्रा. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	351
95.	योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।	डॉ.गणंजय यज्ञेश्वरराव कहाळेकर	353
96.	संस्कृतातील तत्सम तद्भव शब्द	प्रा. विजया दे. जगताप	357
97.	अभिजात : शाकुंतलं सेव्यताम्	प्रा. जयश्री सुरजीलाल बनगे	361
98.	ऋग्वेदातील सूक्तांमधून व्यक्त होणारे निसर्गप्रेम	प्रा. ओंकार रमेश पाठक	367
99.	आरोग्यवर्धिनी तुळस	प्रा. सचिन कंदले	370
100.	प्रवास मत्स्योपाख्यानाचा	डॉ. ओंकार शामसुंदर जोशी	372
101.	कौटिल्याची चाणक्या निती आणि आजची व्यापार परिस्थिती	प्रा. डॉ. काळे डी. बी.	375
102.	संस्कृत सुभाषिते व म्हणी	प्रा. डॉ. सौ. पौर्णिमा चंद्रकांत मोटे	378
103.	संस्कृत भाषा व मराठी भाषा साम्यस्थळे	सुवर्णा बाबुराव कळसे	381
104.	विज्ञान आणि अध्यात्म अद्वैत भाव : संस्कृत भाषेचे महत्व	स्वाती कुलकर्णी	385
105.	मानव जीवन में योग का महत्त्व"	प्रा. डॉ. भारती एस. आर.	389
106.	श्रीमद्भगवद्गीता व ज्ञानेश्वरीतील कर्मविचार	स्वप्नील ठाकरे	392
107.	गाथासप्तशतीः एक अन्वयार्थ	डॉ. गोवर्धन काशीनाथ मुळक	397
108.	यज्ञ : पर्यावरणावर होणारा परिणाम	डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ 'वेदार्य'	402
109.	संगीत शाकुंतल'व 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' नाटकांमध्ये असलेले साम्यभेद	डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	405
110.	संस्कृत भाषा व मराठी भाषा उच्चारणशास्त्र	Aditi Madhavan	411
111.	विभक्तीविचार संस्कृत व मराठी भाषेच्या संदर्भात	डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले	416
112.	मानवी जीवनात योगाचे महत्त्व	डॉ.भगवान शंकरराव वाघमारे	419
113.	संस्कृत व पाली भाषा सहसबंध	प्रा. बनसोडे जी.एस.	422
114.	यज्ञ पद्धतीचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम	डॉ. जगदाळे किरण आगतराव	424
115.	अग्निहोत्र – वैज्ञानिक दृष्टीतून	अश्विनी गोविंदराव वडीकर	427
116.	नाट्यशास्त्रात वर्णन केलेले नाट्यगृह - रचना व प्रकार	प्रा. एॅ. प्रज्ञा कोनार्डे प्रा. सौ. कल्याणी आलेंक चामणीकर	431
117.	भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्राचा मराठी नाटकावर प्रभाव	प्रा. डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड	437
118.	मराठी कीर्तन परंपरेवरील संस्कृत भाषेचा प्रभाव	वसुदेव पाटलोबा मुंडे	440
119.	काश्यपीय कृषिसूक्तीवर्णित धान लागवडीच्या पद्धती	मंगेश पाठक	445
120.	संस्कृत भाषेचा विज्ञावर असलेला प्रभाव	Prakash Shantaram Khedlekar	452

विज्ञान आणि अध्यात्म अद्वैत भाव : संस्कृत भाषेचे महत्व

स्वाती कुलकर्णी
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना:

जगामधले समतोल, निप:क्षपाती, प्रसंगी भारतविरोधी भुमिका असणारे विचारवंत आज सांगत आहेत की, आज भारत उत्थानाच्या वाटेवर आहे. आजच शतक जगत कल्यणाच आहे आणि जगत कल्याण हा भारतिय अध्यात्म विचारानूसार या जगात सर्वांच कल्याण झाल पाहिजे,

सर्वे भवंतू सुखिन: सर्वे संतू निरामया: |

सर्वे भद्राणी पश्यन्त: मा कश्चिद दु:ख भाग्भवेत || [1 - अथर्ववेद]

अर्थात संपूर्ण विश्व सुखी होवो, संपूर्ण विश्व निरोगी राहो, सर्व मंगल घटनांचे सर्वांना दर्शन होवो आणि कुणाच्याही वाट्याला दु:ख न येवो. या प्रकारे सर्वत्र शांती नादो कारण हे सर्व विश्व एकाच चेतनेतुन निर्माण झाल आहे. ही चेतना जड वस्तूच्या रुपात प्रकट झाली आणि या विश्वाची निर्मिती झाली.

"एकोहम बहुस्याम" [2-उपनिषिद, ब्रह्मपुराण]

ब्रम्ह चैतन्यातुन प्रथम आकाश निर्माण झाल मग वायूमंड्ल, त्यानंतर अग्नी, तदनंतर आप (पाणी आणि द्रव) आणि शेवटी जड म्हणजे आणि या प्रथ्वीतलावरील चराचर सुष्टीची निर्मिती झाली. म्हणजे विश्वातील सर्व सजीव –निर्जीव रुप ही एकाच ब्र ह्म चैतन्याची नामाभिधान आहेत. अस आसल्याकारणाने कुणाचाही द्वेश भारतीय अध्यात्म मान्य करत नाही. म्हणून एकविसाव शतक भारताच आसणार आहे. हे जग, त्यातील विवीध सजीव-निर्जीव हे एकाच उर्जेची अनेक रूप आहेत, हे आज भौतिकशास्त्रानेही सिध्द केलेले आहे. जार्जेस लिमैत्रे या बेल्जियन शास्त्रज्ञाने1927 मधे मांडलेला विश्व निर्मितीचा सिद्धांत नासानेही स्विकारला आहे. Big Bang theory च्या या सिद्धांतानुसार 13.8 billion वर्षापुर्वी हे जग म्हणजे एक उर्जाबिंदू होता आणि हळूहळू प्रसरण पावल्यामुळे या विश्वाची निर्मिती झालेली आहे [3-Big Bang Theory].

या विश्वातल्या कोण्त्याही घटकाचे संतूलन ढासळले तरी इतर सर्वांचे संतूलन बाधीत होते हे प्रदुषणाचे दु:ष्परिणाम, कोरोणासारखे विषाणुजन्य आजार यातून सिध्द होत आहे. भारतीय अध्यात्मातील शांतीमंत्रही हेच सांगतात.

ओम सर्वेशां स्वस्तिर्भवतु | सर्वेशां शांतिर्भवतू | सर्वेशां पूर्णभवतू | सर्वेशां मंग्लंभवंतू |लोका समस्ता: सुखिनो भवन्तू| ओम शांन्ती शांन्ती शांन्ती: [4-वशिष्ठ योग]

अर्थात सर्वांच कल्याण होवो, सर्वत्र शांती नादो, सर्वांना पुर्णत्व प्राप्त होऊन सर्वांच मंगल होवो आणि याप्रकारे सर्व जग सुखी होवो. किंवा योगसाधना संपन्न होताना केली जाणारी प्रार्थना सुध्दा

न्यायमार्गाने जगाच कल्याण होवो हेच सांगते-

स्वस्ति: प्रजाभ्य: परिपालयंता

न्यायेन मार्गेण मही महींशा:|

गोब्राम्ह ण्येभ्य: शुभमस्तू नित्यं

लोका समस्ता: सुखिनोभवंतु|| [4-वशिष्ठ योग]

अर्थात

प्रजेच प्रतिपालन करणाऱ्यांकडून लोकांच न्यायपूर्वक कल्याण होवो. जगाच्या निर्मात्याने सर्व विद्वान आणि सन्मार्गाने चालणाऱ्या लोकांचा प्रत्येक दिवस सुखाचा करावा आणि सारे लोक सुखी होवू दे. विज्ञानाचेही अंतीम ध्येय हेच आहे. विज्ञानाची निर्मितीच मुळात लोकांचे दुःख आणि कष्ट नाहिसे करण्याच्या हेतूने झालेली आहे. विज्ञान आणि तंञज्ञानाच्या माध्यमातून बदल, विकास आणि प्रगती करणे हेच मुख्य ध्येय ठेवून शासनाच्या विज्ञान-तंञज्ञान आयोगाची स्थापना झालेली आहे.(5-stc.maharastra.gov.in)

अध्यात्म विचार विज्ञाननिष्ठ आहे आणि विज्ञानच अध्यात्म बनत आहे, हे वरील विवेचन दाखवून देते. तसेच शंकराचार्यांनीही हाच विचार त्यांच्या अर्ध्या श्लोकात कथन केलेला आढळतो. या विश्वातील अनेक ग्रथांच ज्ञान ,पुढील अर्ध्या श्लोकात आहे असे प्रतिपादन करत शंकराचार्य म्हणतात-

श्लोकार्धेन प्रवक्षामी यदूकतम ग्रंथ कोटी भी |

ब्रम्ह सत्य जगन मिथ्या जीवो ब्रम्होः ना पराहः ।।

विज्ञान आणि अध्यात्म एकाचवेळी सांगत आहे हे जग उर्जा म्हणजेच (ब्रम्ह—चैतन्य)यांनी भरलेल आहे सर्व चराचर सृष्टी या उर्जेचीच अनेकविध नामाभिधान आहेत. म्हणून सर्वांच कल्याण हाच विश्वशांतीचा मूलमंञ आहे. विज्ञान आणि अध्यात्माची एकरूपता ,विज्ञान आणि अध्यात्माच अद्वैत उलगडून पाहण्यासाठी माञ वेद उपनिषिद ,संहिता ,भगवतगीता आणि अनेक संस्कृत ग्रथांचा अभ्यास जरूरी आहे. आणि या अभ्यासाची गुरूकिल्लि किंवा प्रवेशव्दार म्हणजे संस्कृत भाषेच अध्ययन आहे. म्हणूनच संस्कृत भाषेला देवभवाई अस संबोधल आहे आणि संस्कृत भाषा ही विज्ञान आणि अध्यात्म यांच्या अद्वैताची उकल करणारी भाषा आहे.

विज्ञान आणि अध्यात्माची एकरूपता सिध्द करणारी काही उदाहरणे

आज जगामध्ये वेद—उपनिषिदांचा अभ्यास केला जात आहे. आणि हजारोवर्षापासून भारतात विज्ञान किती प्रगत होत, हे सिद्धही होत आहे. विज्ञानाच्या विविध शांखामधील वैदिक ज्ञानाच्या अभ्यासावरून जर्मणी ,इंग्लड ,USA ,या देशांनी सुध्दा भारतीय अध्यात्म विज्ञानांनी भरलेल आहे हे सिद्ध केल आहे. यातील काही उदाहरण खालील प्रमाणे

1.अध्यात्म आणि काँटम मेकॅनिक्स

काँटम मेकॅनिक्स हे प्रोबॅबिलिटी वर आधारित आहे. एखादी गोष्ट किंवा प्रार्थना मनापासून केली तर तिच्या सकारात्मक परिणामांची शक्यता वाढते. ती एका व्यक्तीने करण्यापेक्षा अनेक व्यक्तींनी केली तर सकारात्मकतेचं प्रमाण वाढतं. हे प्रोबॅबिलिटीचे गणित आणि अध्यात्म दोन्ही सांगतं (वशिष्ठ योग,प्रोबॅबिलिटी थेरम ऑफ □डिशन) "मीच ब्रह्म आणि मीच चैतन्य आणि मीच जडत्व", सांगणारी भगवद्गीता आणि प्लांकने मांडलेली क्वान्टम थिअरी (ऊर्जाचे wave particle dual behaviour) पुन्हा एकदा विज्ञान आणि अध्यात्माचे अद्वैत (एकरूपता)सिद्ध करते [8-Fynmman lectures].

2.अध्यात्म आणि रिलेटीव्हीटी

सर्व जग गतिमान आहे. जड आणि चैतन्य ही तादात्म रूपात येते तेव्हा समाधीचा अनुभव येतो असं अध्यात्म सांगतं तर E=mc2 म्हणजेच जडत्वाच ऊर्जेत रूपांतर होऊ शकत हे रिलेटीव्हीटीचे विज्ञान सांगतं [9 Theory of relativity by Einstein].

3. अध्यात्म आणि खगोलशास्त्र

भूमंडल गोल आहे, हे विश्व अंडाकृती कोषात भ्रमण करते, असं भगवद्गीतेत पूर्वीपासून सांगितलेले आहे (भगवद्गीता). परंतु सतराव्या शतकात पृथ्वी गोल आहे हे सांगणाऱ्या गॅलिलिओला शिक्षा करण्यात आली होती. पृथ्वीचे परिभ्रमण आणि परिवलन, पृथ्वीपासून सूर्याचे अंतर, पृथ्वीपासून चंद्राचे अंतर, चंद्रग्रहण-सूर्यग्रहण यांच्यासंदर्भातली अतिशय क्लिष्ट गणित सोडवून भास्कराचार्यांनी ज्या vAlue मांडलेल्या आढळतात त्या संख्या आजच्या नासा विज्ञानाशी जुळतात [वराहमिहीर, भास्कराचार्य]. याचाच अर्थ वैदिक ग्रंथ हे कर्मकांड सांगणारे ग्रंथ नसून ती अध्यात्म आणि विज्ञानाची एकात्मता विशद करणारी मौलिक ग्रंथसंपदा आहे. या ग्रंथसंपदा यातील संपूर्ण ज्ञान आत्मसात करण्यासाठी अर्थात संस्कृत भाषेच्या आकलनाची आवश्यकता आहे.

4. अध्यात्म आणि ध्वनिशास्त्र

वेदादी पुरातन ग्रंथांमध्ये विशिष्ट पद्धतीने मंत्रोच्चार करून ध्वनिलहरी निर्मिती करण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित झालेलं आढळतं. विशिष्ट पद्धतीने उच्चारण करून निर्माण होणारे ध्वनी इच्छित कार्य सिद्ध करतात हे भारतीय वेदादी पुराणांनी हजारो वर्षांपूर्वी सांगितलेले आहे. आधुनिक विज्ञान त्याला साऊंड थेरपी असे नाव देते. यालाच आजच्या युगात 'पॉझिटिव्ह वेव्हस निर्माण करणे' असेही संबोधले जाते. आवाजाचा वापर करून वॅगनर्व्हस जागृत केल्या जाऊ शकतात आणि डिप्रेशनचे रुग्ण बरे करता येतात हे पतंजली योग सूत्रात सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे 20 डेसिबेल ते 2000 डेसिबलपेक्षा कमी किंवा जास्त मापनाचा आवाज आपण ऐकू शकत नाही पण तो अस्तित्वात आहे. या आवाजाला अल्ट्रासोनिक अन्ड सुपरसोनिक असे संबोधतात, अल्ट्रासोनिक अन्ड सुपरसोनिकचाही अभ्यास वैदिक ग्रंथात आढळतो. म्हणजेच ही ग्रंथसंपदा अभ्यासाने काळाची गरज आहे कपिल्मुनी,

योगसूत्र, पतंजली याच प्रमाणे चरक-सुश्रुत यांची वैद्यकशास्त्रातील प्रगती, त्यांनी केलेल्या विविध शस्त्रक्रिया, चौदाशे वर्षांपूर्वी तयार केलेले आणि आजपर्यंत जशास तसे असणारे अजंठा लेण्यांचे रंग, आर्यभटाच्या शुन्य, परिघ-व्यासाचा सहसंबंध, सुलभ सुत्रात दिलेली पायची किंमत, पायथागोरसचे प्रमेय या सर्वांचा सखोल अभ्यास आमच्या अध्यात्माने केलेला आढळतो. हा आभ्यास हेच दाखवून देतो की, भारतीय पुरातन ग्रथसंपदा ही विज्ञानाच्या ज्ञानाचा खजिना आहे. पायथागोरस ने स्वतः हेच सांगितलेले आहे की हा सिध्दांत मी भारतात शिकलो.

तात्पर्य:

भारतीय अध्यात्म म्हणजे कर्मकांड नसून हजारो वर्षांपूर्वीपासून अस्तित्वात असलेली वैज्ञानिक जीवन पद्धती आहे. या जीवन पद्धतीमध्ये भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र, रसायनशास्त्र, आणि गणित या मूळ शास्त्रांच्या अभ्यासातून उपयोजित असे खगोलशास्त्र, चिकित्साशास्त्र, मानसशास्त्र, शेतीशास्त्र, भूमिती, योगशास्त्र यांचा विकास व उपयोजन केलेले आढळते म्हणजेच अध्यात्म हेच विज्ञान आहे यात वाद नाही.

या विज्ञानाची उकल करण्यासाठी जर्मनी आणि युरोपीय देशांत संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला जातोय. भारतीयांनी आपल्या इतिहासाचा वृथा आणि फुका अभिमान न बाळगता प्रथम संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

शासनाने प्राचीन ग्रंथांचे भाषांतर आणि अभ्यारा याराठी प्रोत्साहन देणे ही "एकविसावे शतक भारताचे" या घोषवाक्याला परिपुर्ण करण्यासाठी अत्यावश्यक गरज आहे असे वाटते.

संदर्भ:

1. अथर्व वेद
2. उपनिषिद, ब्रह्मपुराण
3. https://hi.wikipedia.org/wiki/big_bang
4. वशिष्ठ योग
5. stc.maharastra.gov.in
6. शंकराचार्य
7. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0ijVFXhud9EJ:shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/27664/5/05_chapter2.pdf+&cd=19&hl=en&ct=clnk&gl=in
8. Fynman Series of lectures by Richard Fynmman
9. Theory of relativity by Einstein
10. भगवद्गीता

▪ Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 214 (A)
▪ January 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED AND INDEXED JOURNAL

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed-431131(MH)

साहित्य और समाज

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. जिजाबराव पाटील

- अतिथि संपादक -
डॉ. बी. एन. पाटील

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Scanned with OKEN Scanner

नासिरा शर्मा के कथा साहित्य में स्त्री विमर्श ११२
श्री. करडे महादेव बळीराम
'निलोफर' उपन्यास में आदिवासी नारी विमर्श ११४
प्रा. डॉ. वनिता पवार
संजीव के कहानिगों में चित्रत दलित विमर्श ११७
प्रा. प्रशांत नारायण ढेपे
हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज (नारी विमर्श) ११९
प्रा. डॉ. जाधव अर्जुन रतन
हिन्दी साहित्य और दलित विमर्श एक चिंतन १२१
डॉ. रमेश टी. बावनथड़े
प्रेमचंद के 'गोदान' में नारी विमर्श १२४
डॉ. रविंद्रनाथ माधव पाटील
निरक्षरता के अंधेरे में 'गुम होता बचपन' (सुधा अरोडा की 'जानकीनामा' कहानी के विशेष संदर्भ में...) १२६
डॉ. योगेश जी. पाटील, प्रा. भारती माधवराव सोनवणे
हिंदी कहानियों में बाल संवेदना १२९
प्रा. डॉ. रोशनी पवार
नवे दशकोत्तर उपन्यासो में स्त्री विमर्श और महिला लेखिकाएँ १३१
प्रा. महेश दगडू रणदिवे
आँचलिक उपन्यासों में चित्रित आदिवासियों की सांस्कृतिक पृष्टभूमि १३४
श्री. पवार संतोश शिवराज
हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज (दलित नारी : एक दोहरा अभिशाप) १३६
डॉ. सुनिता पं. बनसोड (भगत)
संजीव के कथा साहित्य में अभिव्यक्त हाशिये का समाज १३८
प्रा. डॉ. अनिता पोपटराव नेरे, प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव
हाशिये से दस्तक देता किन्नर समाज : एक छटपटाहट १४०
डॉ. अनिता एस. कर्पूर
रजनी पनिकर के उपन्यासों में कामकाजी महिलाओं का विमर्श १४३
प्रा. नटवर सपत तडवी
आदिवासी अस्तित्व की तलाश : जंगल पहाड के पाठ १४५
प्रा. हिरामण देवराम टोंगारे
हिन्दी की समकालीन मुस्लिम उपन्यासकारों के उपन्यासों में मुस्लिम का सामाजिक विश्लेषण १४७
श्रीमती अपराजिता राय
स्वयं प्रकाश की कहानी 'बलि' में चित्रित हाशिए का समाज १५०
प्रा. डॉ. खरटमोल मदन नामदेव
वैश्वीकरण के दौर में हाशिये पर रहा आदिवासी साहित्य और समाज १५३
प्रा. युवराज राजाराम मुळये
नारी विमर्श – हिन्दी ग़ज़लकारों की नजर में १५६
डॉ. विनोद विश्वासराव पाटील
'लम्हा लम्हा जिन्दगी' उपन्यास में नारी–विमर्श १५८
डॉ. व्ही. डी. सूर्यवंशी
रमेश उपाध्याय की कहानियों में चित्रित उपेक्षित नारी १६०
डॉ. योगेश जी. पाटील, श्री. कारभारी भटू गर्दे
हिंदी आदिवासी उपन्यास और हाशिए का समाज १६३
सविता सिताराम तोडमल

Scanned with OKEN Scanne

प्रा. युवराज राजाराम मुळये
हिंदी विभाग प्रमुख, श्री. सिध्देश्वर महाविद्यालय,
माजलगांव, तहसिल - माजलगांव, जिला - बीड ४३११३१

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya

कोई खास समुदाय या दल जब अधिक सत्ता, प्रभाव और नियंत्रण रखता है वह केंद्र कहा जाता है और जो अल्प सत्ता प्रभाव या नियंत्रण वाला या बिल्कुल वंचित है, वह हाशिय है। भारत जब आजाद हुआ तो उसने एक नये समाज का संकल्प लिया जो समानता पर आधारित हो और वर्गविहीन समाज हो। वही दूसरी ओर देश के सुदूर क्षेत्रों, वन प्रांतरों पर सदियों से दमित आकांक्षायें-उम्मीदें जाग उठी थी, उनके सदय में सागर लहरा उठे थे। जमीन-जंगल से विस्थापित भूमिहीन, बेघर लोगों की आशा बँधी थी। प्रकृति प्रदत्त उपहार, जंगल, जमीन, नदियाँ, आसमान हमारा होगा - आदिवासियों के धड़कते दिलों की पुकार थी। सच है कि किसी भी देश की प्रगति वहाँ के नागरिकों के रहन-सहन, सुख-सुविधाओं उनके सामाजिक सरोकारों आदि से लगाया जाता है कहना न होगा कि समाज की प्रगति इस तरह होनी चाहिये कि सभी वर्गो व समुदायों के लोग एक साथ नजर आये जो आधुनिक राज्य की अवधारणा का प्रमुख सिद्धान्त है। लेकिन समय-समय पर शासक वर्ग इस पूरी अवधारणा को अस्वीकार करता है। वह अपने ही राज्य के नागरिकों का दमन करता है यह बात अधिकांश देशों के शासकों के सन्दर्भ में लागू होती है। आज आदिवासी समाज इसी तरह की प्रताड़ना का शिकार हुआ है। उनके साथ शासकों में मनुष्य जैसा व्यवहार नही किया। यह सही है कि रहन-सहन के स्तर से लेकर भाषा, संस्कृति सहित अनेक स्तरों पर वह मुख्यधारा के समाज से काफी अलग दिखते है पर इन सबके बावजूद वे अपने समाज की संस्कृति बचाये हुये है, जो प्रकृति के बीच विकसित हुई है। जिनके पर्व, त्यौहार, देवताओं तक में प्रकृति ही प्रकृति शामिल है।

'आदिवासी' सदियो पुरानी परम्परा, संस्कृति और मूल्यों का दूसरा नाम है 'आदिवासी' इनके जीवन से जुडा साहित्य 'आदिवासी साहित्य' माना जाता है। 'आदिवासी' 'आदि' और 'आदम' शब्द से मिलकर बना है। 'आदि' का अर्थ प्रथम, पहला, आरम्भ को तो 'आदम' का अर्थ मानव का आदि प्रजापति अर्थात् सबसे पहला, मानव या पहला मानव का प्रजापति।[1]

अतः वनों, जंगलों, नगरों से दूर रहने वाली ऐसी जनजाति जिसे 'जंगली', 'आदिवारी' एवं 'असभ्य' कहा गया है 'आदिवासी' कहलाते है यद्यपि उनकी अपनी बोली, पृथक व्यवस्था एवं मान्यतायें रही है तथा रहने के लिये झुंगी-झोपड़ी, खाने के लिये जंगल से प्राप्त फल-फूल और बीमारी के लिये जड़ी-बूटी हैं। फिर भी आदिवासी अपने प्राचीन संस्कृति के रक्षक है। धोटुल संस्कृतिक केन्द्र, गुदना श्रृंगार है। देवता को प्रसन्न करने के लिये 'बलि' का महत्व है। धूम-धाम से उत्सव मनाने वाले मस्तमौजी आदिम है स्वच्छी, भोले आदिवासी का कुल मातृसनात्मक होने से नारी को सम्मान देते है। भारतीय अन्य समाज की अपेक्षा आदिवासी नारी का स्थान महत्वपूर्ण है।

रमणिका गुप्ता के शब्दों में- 'आदिवासी यानी मूल निवासी यानी भारत का मूल बाशिन्दा, इस धरती का पुत्र, धरती और प्रकृति के साथ पैदा हुआ, पनपा, बढ़ा और सहजीवी बना' डॉ. नन्द दुलारे बाजपेयी के शब्दों में - 'अविकसित अंचल के निवासीयों को 'आदिम' कहा है।' डॉ. विवेक राय के शब्दों में - 'पिछड़े अंचलों, पहाड़ी, वनों में रहने वाले 'आदिम' है।' डी. एन. मजूमदार की मान्यता है - 'एक ही नाम होने वाला, एक ही भू-प्रदेश पर रहने वाला, एक ही भाषा बोलने वाला, समान व्यवसाय, नियमों को मानने वाला, आदिवासी है।'

ज्योतिबा फूले ने लिखा है-

'गोड, भील क्षेत्री में पूर्व स्थायी, पीछे आये वही ईरानी,
शूर भील, मछुआरे मारे गये रारों से
ये गये हकाते जंगल गिरिवानों में।'[2]

अतः यह स्पष्ट है कि छोटी-छोटी बस्ती बनाने वाले, पहाड़ों, जंगलों में रहकर वनोपेजों पर जीविका चलाने वाले, अप्रगत, शोषित, अंधश्रद्ध आदिवासी है। समान भाषा- बोली, धर्म, संस्कृति, ग्राम व्यवसाय में अटका आदिम हैं। बनवासी, राक्षस, असुर, जंगली, लंगोटियां, वनपुत्र, आदिपुत्र, भूमिपुत्र, अन्य जाति, अनाभिषिक्त राजा, आदिम सन्तान, गिरिजन, जंगली, वानर, जंगल के राजा, दास्य, दस्यु आदि कई पर्यायी शब्द का प्रयोग हो रहा है। हमारे जीवन को सक्षम तथा समर्थ बनाने में साहित्य की भूमिका महत्वपूर्ण है। सच है जो साहित्य संस्कृति को संजोकर रखता है वह जीवन में अस्मिता को जगाता हैं क्योकि साहित्य हमारे समाज और जीवन का दर्पण है वह हमारे जीवन को दिशा और गति देता है। आदिवासी साहित्यकारों का कहना है कि 'आदिवासी साहित्य', उन वन-जंगलों में रहने वाले वंचितों का साहित्य है, जिनके प्रश्नों का उत्तर अतीत में कभी किसी ने दिया ही नहीं। यह ऐसे दलितों का साहित्य है, जिनके आक्रोश पर मुख्यधारा की समाज व्यवस्था ने कभी ध्यान नही दिया। यह गिरि-कन्दराओं में रहने वाले अन्याय प्रस्त, शोषित, पीड़ितों को क्रान्ति दर्पण हैं। 'विनायक तुमराम' कहते है- 'वनवासियों का क्षत-विक्षत जीवन, इस संस्कृति की गोद में छुपा रहा, उसी संस्कृति के प्राचीन इतिहास की खोज है यह साहित्य 'आदिवासी' साहित्य इस भूमि से प्रसूत आदिम-वेदना तथा अनुभव का शब्दरूप हैं।[3]

वर्तमान में साहित्य विमर्शो का दौर चल रहा है। २१ वीं सदी का इसे नया मोड़ कह सकते है, जिसमें आदिवासी विमर्श उभरकर साहित्य की दुनियाँ में प्रवेश किया है। जिसमें साहित्य में नयी बहस को जन्म दिया। मानवीय मन को झकझोरने की क्षमता सिर्फ साहित्य में

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned with OKEN Scanner

होती है। जनजागृति, समाज चेतना, प्रबोधन का आधार साहित्य होता है। अत: साहित्य समाज, राष्ट्र निर्माण में प्रधान भूमिका निभाता है इसी कारण आज का साहित्य राष्ट्र उत्थान, सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक क्रान्ति, और नैतिक मूल्यों की स्थापना करने वाला है। साहित्य के स्वरूप पर प्राचीन काल से ही विचार हो रहा है। संस्कृति साहित्य में शब्दार्थो सहितों काव्यम् कहा है तो अंग्रेजी में 'स्मबजनतमत' कहकर स्पष्ट किया। हिन्दी में शब्द और अर्थ के साथ बनी रचना साहित्य है जो समाजहित के लिए होती है। मैथ्यू अर्नाल्ड ने साहित्य को 'जीवन की आलोचना' माना है। इसी प्रकार कॉडवेल ने लिखा है- 'साहित्य सामाजिक जीवन को प्रतिनिम्बत करने वाला आईना ही नहीं, बल्कि जीवन को सार्थक बनाने वाला पूरक तत्व भी होता है। इसी क्रम में डॉ. बद्री प्रसाद की धारणा हैं- 'वही साहित्य सफल है, जो शोषित मानवों की पीड़ा, वेदना तथा उनके प्रति किये गये शोषण और अन्याय का पर्दाफाश कर सकें।' इसी प्रकार डॉ. कर्म सिंह चौहान ने साहित्यकार के तीन वर्ग किए- (१) सही विचारधारा से जुडे (२) शोषित वर्ग के जुड़े (३) अपनी विचारधारा और वर्ग संघर्ष से जुड़े।[४]

अत: साहित्य सामाजिक संघर्ष, चेतना और परिवर्तन का प्रतीक होता है तो साहित्यकार उसका उद्गमकर्ता और प्रचारक होता है। इसी क्रम अगर हम साहित्य के साथ समाज की बात करते है, तो सर्वमान्य परिभाषा है कि मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है। जिसने अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए, रक्षा के लिए, समाज का निर्माण किया। अत: समाज व्यवस्था प्राचीनकाल से रही है।

समाज शब्द 'सृष्टि' की भांति व्यापक है। यह शब्द अनेकार्थी वाचक है। समाज - समूह गिरोह, एक जगह रहने वाले अथवा एक ही प्रकार का काम करने वाले लोगों का वर्ग, समुदाय, किसी विशेष उद्देश्य से स्थापित की सभा। समाजशास्त्री मंटिस ग्रिन्सबर्ग के मतानुसार- 'समाज स्वयं एक संघ है, एक संगठन है, औपचारिक सम्बन्धों का योग है।' मैकाइवर के शब्दों में - 'यह संस्था मानव के क्रियाकलापों को सीमित करती है, यह जीवन पूर्वता की शर्त है, नित्य परिवर्तन शीलता मानवीय सम्बन्धों की प्रणाली को समाज कहते है। डॉ. रमेश कृष्ण का कथन है - 'समाज उस समुदाय को कहते हैं जहाँ मानव कितपय नियमावली के बन्धन में एक दूसरे लोगो के साथ मिलकर रहता हैं।[५]

अत: विचारों और एक जैसी परम्पराओं वाले मानव समुदायों को 'समाज' कहा जाता है। इसी प्रकार आधार पर भिन्न-भिन्न समाजों, समुदायों के हमें भिन्न-भिन्न स्थानों, देशों में देखने को संगठन मिलते है, इन समुदायों की परम्परा विचारधारा, रीतिरिवाज पहचान, खान-पान, सोचने का ढंग आदि प्राय: समान होते है। इसका अंकन करने वाला साहित्य समाज का साहित्य कहलाता है। आज जब हम साहित्य इतिहास के पन्ने पलटते है तो पता चलता है, कि समाज में जो परिवर्तन हो रहा है। उसे साहित्य ने निरूपित किया हैं। समय के अनुसार समाज में हो रहे परिवर्तन न समाज की हर हलचल को साहित्य ने सृजित किया है। साहित्य न केवल समाज का दर्पण है, बल्कि समाज को दिशा देने वाला प्रकाश पुंज भी हैं। अत: आज भी इस लोकतान्त्रिक देश में स्त्री, दलित और आदिवासियों को उचित स्थान मिलना बाकी है। आजादी के इतने वर्षो के बाद भी समाज का आधा हिस्सा स्त्री, दलित और आदिवासियों को मनुष्यता के दर्जे से दूर रखा गया। आज भी आदिवासियों को लंबे समय तक मनुष्य के नाम पर राक्षस, जंगली और असभ्य कहा जाता रहा है परन्तु इन सब के बावजूद आदिवासी साहित्य की आहट सुनाई पड़ रही है।

आज जब हम आदिवासी साहित्य के इतिहास की खोज करते है, तो पाते है कि आदिवासी साहित्य वन संस्कृति से सम्बन्धित साहित्य है। यह साहित्य आदिवासियों की संस्कृति उनका खान-पान, रीतिरिवाज, रूढ़ि-परम्परा, विवाह, देवी देवताओं, आदि का उल्लेख करता हैं। जिस समाज की ओर आज तक किसी भी नजर नहीं गयी, जिन्हें शहर से ही नहीं जंगल से भी खदेड़ा जा रहा है। ऐसे आदिवासियों की समस्याओं को, उनके प्रश्नों को, उनकी व्यथा को साहित्यकारों ने अपनी लेखनी के माध्यम से व्यक्त करने का प्रभाव किया है। आदिवासी-साहित्य और आदिवासी-समाज का सम्बन्ध अटूट है। आदिवासी समाज से आदिवासी साहित्य अलग नहीं रह सकता है। इस साहित्य का एक भाग जिसे आदिवासी लोक-साहित्य कहते हैं उसका आदिवासी समाज से गहरा और निकट सम्बन्ध है। अत: यही साहित्य, उनकी प्रेरणा-प्रवृति तथा जीवन संघर्ष का दर्शन कराता है। आज जब हम आदिवासी साहित्य का अध्ययन करते है तो पाते है कि यह समाज दु:खी और सताया हुआ है, अनेक व्याधियों से ग्रस्त तथा जर्जर है। अन्याय-अत्याचार सहते - सहते यह पीड़ित और त्रस्त हो गया हैं। इसका इतना शोषण हुआ है कि यह खोखला हो गया है। अन्ध-श्रद्धा, अपनी ही प्रथा परम्पराओं से बोझ की तरह चिपकने की प्रवृत्ति, जादू-टोना, भूतप्रेत तथा देवी-देवताओं पर विश्वास, नरबलि तथा पशुबलि आदि ऐसी अनेक समाजघाती बातें आज भी आदिवासियों में प्रचलित हैं।

आदिवासी साहित्यकारों पर आदिवासी समाज को जागृत करने की एक बड़ी जिम्मेदारी हैं। आदिवासी साहित्यकारों ने 'आदिवासी साहित्य' को तीन दिशाओं में बाँटा हैं। पहला कार्य परम्परागत कहानी, गाथा, कथा, पहेलियाँ मुहावरें तथा लोकोक्तियों का संकलन तथा प्रसारण करना। दूसरा कार्य- रचनात्मक लेखन तथा कविता, कहानी, गीत, उपन्यास, नाटक आदि का निर्माण तथा प्रचार-प्रसारण। तीसरा कार्य आलोचनात्मक लेखन तथा शोध लेखन एवं प्रसारण। आज के समय में आदिवसी लेखक, रचनात्मक भले ही हम को, पर वे इस कार्य में लगे हुये हैं, समय की धारा के साथ कदम मिलाना चाहते हैं। वे कल, आज और कल को जोडकर चलाने की प्रक्रिया में लगे हुये है। अत: साहित्य में चित्रित घटना का आधार समाज एवं मानव ही है। साहित्यकार अपने युग, समाज, सामाजिक संघर्ष, पृष्ठभूमि, सांस्कृतिक आन्दोलन से प्रभावित रहना है। समाज मानवीय समूह है, तो समूह की भावधार साहित्य। साहित्य शरीर है, तो समाज की घटना आत्मा है। समाज में घटने वाली घटना को काफी समय तक शाश्वत रखने वाला दस्तावेज साहित्य है। अत: दोनों का केन्द्र 'मानव' ही है।

रामदरश मिश्र का कथन है - 'साहित्यकार युग की नवीन सामाजिक जागृति और उसके अनेक पहलुओं को चित्रित करता है।' साहित्य समाज में पलता है, तो समाज पर संस्कार साहित्य करता है।

Scanned with OKEN Scanner

ब्रजभूषण सिंह का कथन है- 'साहित्य और समाज का पारस्परिक अभिन्न सम्बन्ध है, जो गंभीर और व्यापक है। दोनों का स्वरूप संस्थागत है। साहित्य समाज का सामाजिक जीवन का व्याख्याता है।' डॉ. बच्चन सिंह के मतानुसार- 'साहित्य का निर्माण समाज करता है और समाज का निर्माण साहित्य करता है।'[५]

वर्तमान समय में आदिवासियों के लिए वर्ण व्यवस्था और उससे उपजीं समस्या से इतर जंगल, विस्थापन और बाहरी लोगों की घुसपैठ मुख्य विषय रहें हैं। आदिवासी भौगोलिक दृष्टि से जंगलवासी हैं और हमेशा से ही जमीन को लेकर संघर्ष करते रहे हैं। आज आदिवासियों के लिए बड़ा मुद्दा विस्थापन का रहा है। देश के विकास की जब भी बातें होती है तब आदिवासी अपने आप सामने आ जाते है। देश के विकास का रास्ता आदिवासी की जमीन से होकर ही गुजरता है। बॉध, चतुरभुज कॉरिडोर और आद्योगिक परियोजनाओं को मूर्त रूप देना हो तो उजड़ना आदिवासी को ही पड़ता है और अपनी जमीन से विस्थापित होता है। यह सत्य है कि किसी मूलवासी को उसकी जमीन से उखाड़ कर किसी दूसरे नागरिको का विकास करना अलोकतान्त्रिक, अव्यावहारिक और अमानवीय ही कहा जायेगा। आज भी आदिवासी समाज अलग-थलग पड़ा ऐसा आदिम समाज है जो अपनी परम्परागत मान्यताओं, रीति-रिवाजों को जीवित रखे है। आज इन्हे जल, जंगल और जमीन से खदेड़ा जा रहा है। जब ये आन्दोलन करते है तो सरकार इन पर गोलियां चलाती है। इन्हें अपराधी करार दिया जाता है। आज खोखली राजनीति और स्वार्थसिद्वि के चलते सरकार आदिवासियों के हितों के लिए न तो खास रूचि लेती है और न ही संसद और विधानसभाओं में उनकी वकालत करती है। अत: आज भी इनकी सामाजिक आर्थिक संरचनाओं में कोई गुणात्मक परिवर्तन नहीं हुआ है। आज भी यह समाज उतना ही पिछड़ा और तिरस्कृत है, जितना इतिहास के प्रारम्भिक छोर पर था।

कुल मिलाकर कह सकते है, कि आज भी आदिवासियों में तनावों, दुखों, यातनाओं और इन सबके बीच अपने को जिंदा रखने की जद्दोजहद और जीवन शक्ति, भीड़ में अपनी अलग पहचान बनाने की इच्छा और विपरीत परिस्थितियों में जूझते हुए निरन्तर संघर्ष करने की शक्ति को उजागर किया है। आज भी आदिवासी शिक्षा, सभ्यता और संस्कृति के आलोक वृत से बाहर है। यह समाज हाशिए पर ठिठका खड़ा वह विराट जन जीवन है, जो आज भी ज्ञान अथवा सिद्वान्त से नहीं बल्कि अपने विश्वासों, संस्कारों और रीति-रिवाजों से संचालित होता है, उससे रस ग्रहण करता है और उन्हीं संस्कारों एवं रीति-रिवाजों के प्रकाश में अपने जीवन मूल्यों को परिभाषित करता है।

संदर्भ सूची :

१. हिन्दी के आंचलिक उपन्यासों में आदिवासी जनजीवन, डॉ. भरत धोंडीराम सगरे, दिव्य डिस्ट्रीब्यूटर्स कानपुर, प्रथम संस्करण २०१४, पृष्ठ सं.- ३० एवं ३१.
२. आदिवासी स्वर एवं नई शताब्दी- संथा-रमामि गुप्ता, खण्ड-२
३. आदिवासी साहित्य स्वरूप एवं विश्लेषण, डॉ. शेख शहेनाज बेगम अहमद, समता प्रकाशन कानपुर देहात, संस्करण २०१४, पृष्ठ सं. ६२.
४. हिन्दी के आँचलिक उपन्यासों में आदिवासी जनजीवन, डॉ. भरत धोड़ीराम सगरे, दिव्य डिस्ट्रीब्यूटर्स कानपुर, प्रथम संस्करण २०१४, पृष्ठ सं. १४
५. बाड्मय-संपादक- डॉ. एम. फीरोज अहमद, खण्ड-१ एवं २
६. आदिवासी साहित्य विमर्श- गंगा सहाय मीणा अनामिका पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स प्रा. लिमिटेड नई दिल्ली, २०१४.

Scanned with OKEN Scanner

SPECIAL ISSUE

Govt. of India- RNI No. : UPBIL/2014/56766

ISSN No. 2348-2397

APPROVED UGC CARE
JOURNAL OF
ARTS, HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

शोध सरिता

• Vol. 7 • Issue 25 • January - March 2020

संपादक मण्डल

डॉ. सूर्यप्रसाद दीक्षित
लखनऊ विश्वविद्यालय, लखनऊ

डॉ. योगेन्द्र प्रताप सिंह
लखनऊ विश्वविद्यालय, लखनऊ

डॉ. अर्जुन चव्हाण
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर, महाराष्ट्र

डॉ. कुमुद शर्मा
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

डा. सुधीर प्रताप सिंह
जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

डॉ. बन्दुल अनीम
अलीगढ़ मुस्लिम विश्वविद्यालय, अलीगढ़

डॉ. गिरीश पंत
जामिया मिल्लिया इस्लामिया विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

डॉ. जय शंकर बाबू
पाण्डिचेरी विश्वविद्यालय, पाण्डिचेरी

डॉ. आशीष श्रीवास्तव
विश्व भारती विश्वविद्यालय, शांति निकेतन पश्चिम बंगाल

डॉ. अरूण होता
पश्चिमवंग विश्वविद्यालय, बारासात, कोलकाता

डॉ. भारत नामदेव भोसले
प्रधानाचार्य, प्रा. संभाजीराव कदम महाविद्यालय देऊर, महाराष्ट्र

डॉ. शिवाजी उत्तम चवरे
अध्यक्ष हिंदी विभाग, प्रा. संभाजीराव कदम महाविद्यालय देऊर, महाराष्ट्र

प्रधान संपादक

डॉ. विनय कुमार शर्मा
अध्यक्ष
संचार एजुकेशनल एण्ड रिसर्च फाउण्डेशन, लखनऊ

संचार एजुकेशनल एण्ड रिसर्च फाउण्डेशन, लखनऊ (उ0प्र0), भारत द्वारा प्रकाशित

Scanned with OKEN Scanner

33.	राष्ट्रीय चेतना की सुलगती अभिव्यक्ति दक्खिनी काव्य	डॉ. हाशमबेग मिर्झा जावेद खलील पटेल
34.	नागार्जुन के काव्य में जनवादी चेतना	प्रा. डॉ. छाया शंकर माळी
35.	समकालीन प्रमुख हिंदी गजलकारों की रचनाओं में जनचेतना के विभिन्न आयाम	प्रा. डॉ. संदीप जोतीराम किर्दत
36.	'धूमिल' के काव्य में जनचेतना	प्रा. डॉ. सौ. सविता शिवलिंग मेनकुदळे
37.	हिंदी तथा मराठी कविता का समकालीन परिदृश्य	डॉ0 भाऊसाहेब नवनाथ नवले
38.	चंद्रसेन 'विराट' की ग़ज़लों में व्यक्त आम आदमी	डॉ. शौकत अली सय्यद
39.	मायानंद मिश्र के कथा साहित्य में आंचलिकता एवं सामाजिक जनचेतना का स्वर	डॉ. रंजीत कुमार
40.	डॉ. महीप सिंह के उपन्यास में पारिवारिक, राजनीतिक एवं सामाजिक चेतना	डॉ. सुनीता साह
41.	सुशिला टाकभौरे की 'सिलिया' कहानी में दलित चेतना	सुनंदा सोपानराव मोहिते
42.	समाकलीन हिंदी कविता : जनवादी संवेदना के नए स्वर	डॉ0 पंडित बन्ने
43.	जनवादीधारा का सशक्त कवि – नागार्जुन	डॉ. सुमा.टी.रोडन्नवर
44.	शम्बूक : आधुनिक विचारों का वाहक	प्रा. सिद्धाराम पाटील
45.	इक्कीसवी सदी की हिंदी कहानी में धार्मिक चेतना	प्रा. सुधाकर इंडी
46.	हिंदी कविता में दलित चेतना के स्वर	डॉ. दीपक रामा तुपे
47.	चंद्रकांत देवताले की कविताओं में चित्रित मजदूरों की पीडा	डॉ. अशोक शेलार
48.	वेदनाओं का सफर : अल्मा कबूतरी	डॉ प्रकाश कोपार्डे
49.	मार्कण्डेय की कहानियों में ग्रामीण चेतना	प्रा० मनोज कांबले
50.	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियों में दलित चेतना	प्रा० उमेश बेलंके
51.	'कबीरा खड़ा बाजार में' नाटक मे संघर्षशील चेतना	प्रा. डॉ. बिराजदार गंगाधर धुळप्पा
52.	समकालीन हिंदी उपन्यासों में नारी चेतना	डॉ. अनु पाण्डेय
53.	समकालीन भारतीय समाज में उदय प्रकाश की कहानियाँ	प्रा. युवराज राजाराम मुळये
54.	समकालीन काव्य में युग चेतना	प्रा. डॉ. विद्या शशीशेखर षिंदे
55.	नागार्जुन के कविता में जनपक्षधरता	डॉ. गुरुदत्ता
56.	प्रगतिशील साहित्य में दलित विमर्श : एक मूल्यांकन	डॉ. आबासाहेब राठोड
57.	ज़हीर कुरेशी के ग़ज़लों में मानवबोध	डॉ. प्रिया ए.
58.	समकालीन हिन्दी कविता के संदर्भ में एक विवेचन	डॉ. रमेश टी. बावनथड़े
59.	समकालीन हिन्दी उपन्यासों में जनचेतना के विविध आयाम	लक्ष्मी बाकेलाल यादव
60.	आधुनिक दांपत्य जीवन का यथार्थ : बिना दीवारों के घर	प्रा. एस. के आतार
61.	डॉ. रामदरश मिश्र के काव्य में चित्रित प्रगतिवादी चेतना	डॉ. जयलक्ष्मी एफ. पाटील
62.	निराला के काव्य में जनचेतना	प्रा. डॉ. रशीद तहसिलदार
63.	एक सड़क सत्तावन गलियाँ : नारी शोषण	डॉ. मा. ना. गायकवाड
64.	'बाबा नागार्जुन' की उपन्यासों में जनचेतना के विविध आयाम	प्रा. कैलास बबन माने
65.	समकालीन हिन्दी नाटकों में सामाजिक चेतना	प्रा. डॉ.अनिता वेताळ /अंत्रे
66.	बदलता भारतीय परिदृश्य : संत कबीर और उनका साहित्य	डॉ. संजय नाईनवाड
67.	स्त्री–चेतना का बदलता परिदृश्य : दलित उपन्यासों के परिप्रेक्ष्य में	डॉ. उमा देवी
68.	हिंदी और मराठी दलित आत्मकथाओ में अभिव्यक्त जीवन संघर्ष का तुलनात्मक अध्ययन	पार्वती भगवानराव देशपांडे
69.	आदिवासी साहित्य 'जारवा औरत के बहाने .....'	डॉ सुनिता मच्छिंद्र मोटे

Scanned with OKEN Scanne

ISSN - 2348-2397
APPROVED UGC CARE
SHODH SARITA
Vol. 7, Issue 25, January-March, 2020
Page Nos. 175-178
AN INTERNATIONAL BILINGUAL PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

समकालीन भारतीय समाज में उदय प्रकाश की कहानियां

प्रा. युवराज राजाराम मुळये*

शोध सारांश

समकालीन समाज आकुलताओं और समस्याओं से गुजर रहा है। उन समस्याओं में मुख्य है भ्रष्टाचार। आज ऐसे लोगों से लना बहुत मुश्किल बन गयी है, जो भ्रष्टाचारी नहीं हो। मनुष्य की स्वार्थता एवं भ्रष्ट व्यवस्था इसके मुख्य कारण हैं। मनुष्य की चिंता ज सिर्फ इस पर केंद्रित है, कि किसी न किसी प्रकार धन अर्जित करना। आजकल रिश्ते दिए बिना कोई काम सही ढंग से नहीं हो ता। आम आदमी ही इससे सबसे अधिक पीड़ित हैं। रिश्ते पाने वाले को पकड़े जाने पर एक मुअत्तिल या स्थानांतरण से अधिक सजा दिया जाता है। समकालीन भारतीय समाज का जीता जागता रूप उदय प्रकाश की कहानियों में मिलता है।

ywords : भ्रष्टाचार यथार्थ चित्रण, शोषित वर्ग, पिछड़ापन, अर्थिक विपन्नता, वेदना और निराशा, राजनीतिक उथलपुथल, मोहभंग ी स्थिती, बुनियादी जरूरतें, ग्रामिण और नगरीय समाज

समकालीन भारतीय समाज का जीता जागता रूप उदय काश की कहानियों में मिलता है। समकालीन समाज ाकुलताओं और समस्याओं से गुजर रहा है। उन समस्याओं में ख्य है भ्रष्टाचार। आज ऐसे लोगों से मिलना बहुत मुश्किल बन यी है, जो भ्रष्टाचारी नहीं हो। मनुष्य की स्वार्थता एवं भ्रष्ट यवस्था इसके मुख्य कारण हैं। मनुष्य की चिंता आज सिर्फ इस र केंद्रित है, कि किसी न किसी प्रकार धन अर्जित करना। आजकल रिश्ते दिए बिना कोई काम सही ढंग से नहीं हो पाता। आम आदमी ही इससे सबसे अधिक पीड़ित हैं। रिश्ते पाने वाले को पकड़े जाने पर एक मुअत्तिल या स्थानांतरण से अधिक सजा न दिया जाता है। इसलिए भारत में सभी क्षेत्रों में भ्रष्टाचार तीन रूप से बढ़ रहा है। इसको रोकने के लिए अन्ना हजारे के नेतृत्व में "जन लोकपाल" की अवधारणा पर जोरदार समर्थन हो रहा है। लेकिन इसका भविष्य भी खतरे में है। राजनीति और भ्रष्टाचार एक दूसरे का पूरक है। भ्रष्टाचार के बिना राजनीति का संकल्प तक नहीं किया जा सकता। राजनीतिक नेताओं के भ्रष्टाचार संबंधी खबर माध्यमों में रोज आती हैं। सभी तरह के माध्यमों में इस पर केन्द्रित विचार–विमर्श होने का समय है। इंक्वायरी कमीशन, जाँच पड़ताल, गिरफ्तारी जैसी प्रक्रियायें भी लगातार चल रही है लेकिन बहुत कम ही लोग सजा भोगते हैं। आज का समय ऐसा है कि किसी आम आदमी को सरकारी कार्यालय से कुछ मिलना है तो कर्मचारियों को कुछ देना पड़ता है। व्यापारी विपक्षाधिकारी, राजनेता तथा हर विभाग के प्रायः अधिकांश अधिकारी अनाप–शनाप धन अर्जित करने में जुटे हुए हैं। उदय प्रकाश की अधिकांश कहानियों में भ्रष्टाचार के प्रति प्रतिरोधी भाव व्यक्त हैं। "मोहन दास" कहानी एक गरीब दलित की कथा पर केंद्रित है, जो रिश्वत न देने से नौकरी से वंचित हो जाता है। बी. ए. प्रथम श्रेणी में मोहन दास पास हुआ। हालाँकि उसके पिता को रिश्वत देने की आमदनी नहीं थी। अगर उसके बाप काबा दास के पास लाख–पचास हजार होते, तो दो–तीन ऐसी नौकरियाँ उसके हाथ से छूटी, जिनमें वह घूस दे कर बहाल हो गया होता"। "भाई का सत्याग्रह" यह कहानी भी इस समस्या पर केन्द्रित है। मुख्य पात्र भाई की हालत है कि – "पिछले पाँच सालों से उसने कोई ठीक–ठाक नौकरी पाने की कई कोशिशों की थीं। लेकिन उसकी डिग्री और अनुभव के तमाम प्रमाणपत्रों की अब कोई कीमत नहीं बची थी। सारी नौकरियाँ, सिफारिशों, रिश्ता और राजनीतिक संपर्क के द्वारा मिलती थीं। वैसे भी सरकारी और अर्द्धसरकारी संस्थाओं में उसके जैसे व्यक्ति के लिए अब कोई गुंजाइश नहीं बची थी"। 1 पुलिस शब्द कहने मात्र से आज भ्रष्टाचार की याद आती है। पुलिस और ठेकेदारों के अत्याचार से तंग आकर मुख्य पात्र भाई कहते हैं – "तुम लोग गौरकानूनी काम पर रहे हो। पुलिस की वर्दी तुम लोगों ने पहन रखी है और डाकू बनकर राहजनी कर रहे हो महात्मा गाँधी जी ने कहा था कि हर पुलिसवाला वर्दी के भीतर साधारण नागरिक होता है और हर नागरिक बिना वर्दी का पुलिस वाला। मैं बिना वर्दी का पुलिसवाला हूँ और मैं तुमसे कह रहा हूँ कि तुम साधारण नागरिकों को लूट रहे हो।" 2 पुलिसवालों को ताकत होने के कारण उन लोगों के अत्याचार के विरुद्ध आवाज उड़ाने में आम

*हिंदी विभाग प्रमुख, श्री. सिद्धेश्वर महाविद्यालय, माजलगांव, तहसिल – माजलगांव, जिला – बीड ४३११३१

Scanned with OKEN Scanner

आदमी सक्षम नहीं है। ऐसा करने पर बुरी तरह मारने या उसे पागल कहने में वे लोग कभी न हिचकते हैं। भाई को भी ऐसा हुआ। भाई को लाठियाँ मारी गई। घसीटने और ठेलने की कोशिशों भी हुई। लेकिन लगभग बीस मिनट तक वे सब मिलकर भी भाई को सड़क से हटाने में कामयाब नहीं हो पाए। ट्रक भाई के पैर के ऊपर चला दिया गया। बाद में, भाभी ने बताया कि थाने में पुलिस वालों ने भाभी से सादे कागज पर दस्तखत करवाए। "दिल्ली की दीवार" शीर्षक कहानी में भी पुलिस वालों के भ्रष्टाचार का ठीक वर्णन मिलता है – "लेखक के ही शब्दों में चाय वाला रतन लाल, पुलिस को पाँच सौ और संजय साढ़े सात सौ रुपए महीना देता था।"3 समय मिलने पर लड़कियों तथा महिलाओं के यौन शोषण करने से भी हमारा पुलिस नहीं हिचकता। " मैंगोसिल" शीर्षक कहानी में नायिका शोभा के बारे में बताया है – उन्हीं दिनों पुलिस के एक दरोगा की नजर शोभा पर पड़ गई और वह हर रात उसी के घर में आकर खाने–पीने लगा। तीन महीने तक हर रात शोभा को उस अधेड़ दरोगा की हवस का शिकार होना पड़ा। " 4

"और अंत में प्रार्थना" शीर्षक कहानी में भी पुलिस, पटवारी और आबकारी वालों के स्वभाव का ठीक वर्णन मिलता है। ढींगर गाँव के आदिवासियों के बारे में बताया गया है – "सरकार के नाम पर वे सिर्फ पुलिस, पटवारी और आबकारीवालों को ही जानते थे, जो उनके घर में घुसकर उनकी मुर्गियाँ उठा ले जाते थे, ठर्रा बनाने वाला मटका फोड़ देते थे, औरतों – लड़कियों के पेट में अपना बीज डाल जाते थे और मारते–पीटते थे।" 5 महाराष्ट्र के एक न्यायमूर्ति ने कहा था, भारतीय पुलिस गुंड़ों और अपराधियों का एक सुसंगठित कानूनी गिरोह है। "टेपचू" शीर्षक कहानी में मुख्य पात्र टेपचू पर पुलिस वालों ने जो अत्याचार किया, वह दिल तोड़ने वाला है। सिपाहियों ने उसे जूते से ठोकर मारी। टेपचू को जीप के पीछे रस्सी से बाँधकर डेढ़ मील तक घसीटा गया। सड़क पर बिछी हुई बजड़ी और मुरम ने उसकी पीठ की पर्त निकाल दी। लाल टमाटर की तरह जगह–जगह उसका गोफ्त बाहर झाँकने लगा। सरकारी कर्मचारी, अधिकारी, व्यापारी, वकील, डॉक्टर, तहसीलदार एक्साइज इंस्पेक्टर से लेकर प्रधान मंत्री तक भ्रष्टाचार से अछूता नहीं है। खुले आम रिश्ते का आदान–प्रदान होता रहता है। व्यापारी तो मिलावट खुलेआम करते हैं। जब किसी को बताया जाए तो साफ कहा जाता है कि ऐसा न करें तो कैसे चलेगा। तत्काल सेवाओं के नाम पर रिश्ते को कानूनी रूप से मान्यता दी जा रही है। आज सब लोग खाओ, पियो और मौज करो का बोलवाला है। मानव अपने आराम और सुखों में सन्मार्ग भूल गया है। एक ही दिन में पैसा पाने की होड ने मानव को स्वार्थी बना दिया है। दुख की बात है कि परहित के लिए जो कार्य किए जाते थे, वे भी व्यवसाय बनकर भ्रष्टाचार का रूप ले रहे हैं। जैसे डॉक्टरी और अध्यापन ये ऐसे कार्य–क्षेत्रों में से है जहाँ व्यक्ति पहले अपने कर्तव्य व सोचता है फिर कुछ और। पर आजकल स्थिति ठीक विपरीत है। डॉक्टर मरीज की फिक्र कम, पैसे की फिक्र करते हैं। राज्य के पिछडे इलाकों में तो हालत और भी थी। वहाँ कई पी.एच.सी ऐसे थे, जहाँ नियुक्त होने वाल महीनों वहाँ नहीं जाता था। ऊपर के अफसरों को पटाव वेतन वह लेता रहता और आराम से अपने शहर में प्राइवेट करता रहता। कई डॉक्टर ऐसे भी थे जो रिसर्च के नाम और स्टाइपेंड समेत छुट्टी ले लेते थे और इस बीच या तबादला अपनी पसंद की जगह पर करा लेते थे या वि शहर के प्राइवेट पॉली क्लीनिक में अच्छी तनख्वाह पर थे। कई दुबई, कुवैत, आदि गल्फ देशों की ओर पैसा क जाते थे। भ्रष्टाचार ने अपने देश, जाति और समाज क के अंधे कुए में ढकेल दिया है। रिश्ते, कामचोर, कालाबाजारी, मुनाफाखोरी, भाई–भतीजावाद जमाखो से जी चुराना आदि भ्रष्टाचार के कई रूप उदय कहानियों में भी देखने को मिलते हैं। उनकी कहानियों स्पष्ट है कि भ्रष्टाचार आज भारतीय समाज के समस्याओं में एक बन गया है। भारत में इसकी जडें हैं। चपरासी से लेकर प्रधानमंत्री तक, मजदूर से लेक तक सब इसकी दलदल में धँस चुके हैं। चपर पाँच–दस रुपए में कुछ भी करने को तैयार है तो ब लाखों करोड़ों की बात करते हैं। बोफोर चारा–घोटाला, प्रतिभूति घोटाला, हवाला कांड घोटाला, सेट किट घोटाला, यू.टी.आई घोटाला आ घोटाले इसके उदाहरण हैं। उदय प्रकाश की कह बात स्पष्ट है कि आज हमारे भारतीय समाज में स्वा लहरा रहा है। भ्रष्टाचार समाज के अन्दर अपनी ज चला जा रहा है, समाज के ठेकेदार इस भ्रष्टाचा करने के बजाय उसे बढ़ावा दे रहे हैं, आज भारती अवस्था में पड़ा कराह रहा है। भारत में गरीबी पिछ से गरीबी राजनीतिक खेलों के मोहरें बन गयी हैं। पर वोट माँगने वाले राजनीतिक नेता सत्ता में आने बारे में चिंता तक नहीं करते हैं। इसलिए गरीब भूख पिछले ढाई दशकों में गरीबी उन्मूलन के प्रयास परिणाम यही दिखाई देता है कि देश में गरीबी का गया है और समाज राजनीतिक रूप से फिर गरीबी पहुँच गया है। देश में आर्थिक विकास के योजनाओं के सहारे सुनियोजित कार्यक्रम चलाए उनसे लाभ गरीबों को नहीं मिलता है। गरीब अ दशा में रहते हैं। उनकी शिक्षा, स्वास्थ्य, समस्याओं का समाधान अभी तक नहीं हुआ है। अब भी वंचित हैं। बड़े–बड़े अस्पताल, बैंक,

Scanned with OKEN Scanne

ाय, हवाई अड्डे और चौड़ी सड़कें गरीबों के लिए नहीं है। गरीब भगा दिये जाते हैं या कुचल दिये जाते हैं। गरीब ाब भी सत्ताधारियों के लिए अजनबी होते हैं। उदय प्रकाश ैंगोसिल'' कहानी में गरीबों के बारे में बताया है – समृद्ध ाकसित संस्कृतियों की वे औषधियाँ जो पीड़ाओं से राहत , या वह ऊर्जा, जो रोशनी या हवा या शब्दों और छवियों की पैदा करती है, वह हमारे लिए नहीं होती। बड़े–बड़े ाल, बैंक, संस्थान, संसद, न्यायालय, हवाई अड्डे और चौड़ी हमारे लिए नहीं है। वहाँ से तो हम भगा दिये जाते हैं, या दिये जाते हैं। टेपचू कहानी में कहा गया है कि – ''समृद्धों भ्यताओं ने जो इमारतें और संस्थान बनाए हैं, उनमें सिर्फ हते हैं। उनका संविधान सिर्फ उनके हितों की रक्षा करता म मेहनतकश, दलित, गरीब, बेरोजगार, असंतुष्ट, बेचौन भूखे लोग उनके लिए अजनबी होते हैं। वे हर पल हमसे घृणा करते हैं और हर पल वे हमें मिटा देना चाहते हैं।'' 6 के समय पर नेता गण दावा देते हैं कि देश का आर्थिक स तेजी से हो रहा है, लोगों को भरपेट खाना मिलता है, ज का निर्यात होने लगा है आदि। लेकिन सरकारी फाइलों में सम्पन्न बना देने पर भी गरीब गरीब ही रहते हैं। सर्वेक्षणों के ए गरीबों की संख्या कम करके दिखाने से सरकार नीतिक उपलब्धियाँ पाने का लक्ष्य करती है। गरीब वंचित य हुआ है और उसकी यही हालत देश की पूरी विकास त्या में आघात पहुँचाती है। एक ओर साहब लोग पेटू बन गए ो दूसरी ओर गरीब गंदे नाले की मछली खाने को विवश हैं। ल्ली की दीवार'' शीर्षक कहानी में नायक राम निवास की राय कहते है। ''क्या जिंदगी है साहब लोगों की। खा–खा के फुल हैं और चर्बी है कि छांटे नहीं छंटती। और कहाँ अपन! गंदे ने की मछली खा लेने से एक बेटे की मौत हो गई। दूसरा दवाई मरोसे सांस खींच रहा है।'' 7 जिस तेजी से अमीर अधिक धनी रहे हैं, गरीबों का उद्धार उस गति से नहीं हो रहा है। देश में ीरी और गरीबी के बीच का अंतर निरंतर बढ़ रहा है और नए र्थिक परिवेश में गरीबी का अभिशाप अधिक कष्टदायी सिद्ध हो ा है। परिणाम यह निकलता है कि आज विकास महज अमीर र केन्द्रित है। विकास के नए नए नमूनों से गरीबों को दूर भगाया ाता है। उदय प्रकाश मैंगोसिल कहानी में लिखते है – ''आम ादमी के नाम पर ऑल इंडिया इंस्टीट्यूट ऑफ मेडिकल साइंस ादि जो बड़े–बड़े अस्पताल बनाए गए हैं, वह उन के लिए नहीं । मंत्रियों, ऊँचे अफसरों या उन तक पहुँच रखने वाले अमीर और साख–रसूख वालों का इलाज ही वहाँ होता।'' 8 गरीबी का ीधा संबंध कृषि विकास और उत्पादन से जुड़ा है। लेकिन भारत में कृषि विकास की जो उपेक्षा की गई, उससे गरीबी को मिटाने में कोई मदद नहीं मिली। देश के गरीबी के सिर पर सबसे भारी बोझ इस कर्ज का है जो उसने अपनी तात्कालिक जरूरतें पूरी करने के लिए गाँव के साहूकार से लिया है। देश के गरीब पर यह कर्ज भी एक बड़ा अप्रत्यक्ष बोझ है। गरीब को उस कर्ज का रंच मात्र भी लाभ तो नहीं पहुँचा जो सरकार ने घरेलू और विदेशी संसाधनों से लिया है। छोटे किसान या तो गाँव छोड़कर भाग जाते हैं या नीलामी से बचने के लिए खुदकुशी करते हैं। ''मोहन दास'' शीर्षक कहानी का एक पात्र बिसेसर के बारे में बताया गया है – पास के गाँव बलबहरा का बिसेसर, जिसने ग्रामीण बैंक से कर्ज लेकर सोयाबीन की खेती की थी, दो महीना पहले अपने खेत की नीलामी से बचने के लिए बिजली के खंभे पर चढ़ कर नंगी तार से चिपक कर मर गया था। छोटे किसान और खेत मजदूर गाँव छोड़–छोड़ कर शहर भाग रहे थे। स्पष्ट है, भारत की आबादी का एक बहुत बड़ा हिस्सा अभी भी गरीबी के शिकार है। समाज में अमीर और गरीब तथा गाँव और शहर के बीच बढ़ती खाई भी चिंताजनक है। इसके कारण गाँवों को छोड़कर लोग शहरों की ओर भाग रहे हैं। यह प्रक्रिया अब अधिक तीव्र हुई है। विकास के नाम पर भी गरीब विस्तापित होते रहते हैं। भारतीय गाँवों के तिरोहित होने की यह स्थिति अत्यंत खतरनाक है। विकास का एक दुःखद सत्य यह है कि विकास की प्रक्रिया अब भी अमीरों तक सीमित है। गरीबों को विकास का अवसर न देकर, उनके पास जो कुछ है, वह भी हथियाने का अवसर विकास अमीरों को देता है। ''पुतला'' शीर्षक कहानी में किशनू नामक एक गरीब का चित्रण एक गरीब के प्रतिनिधि के रूप में किया गया है। किशनू छब्बीस – सत्ताईस साल का सींकिया जवान था। उसके चेहरे पर हफ्तों से दाढ़ी न बनने से बालों के कड़े ठूँठ काफी बढ़े गये थे। उसने ताजी का कुर्ता पहन रखा था और तहमत बाँध रखी थी। छाती के बटन खुले हुए थे। शायद बटन थे ही नहीं। खुली हुई छाती की पसलियाँ गिनी जा सकती थी। कंधे से गले तक आने वाली दोनों हड्डियाँ काफी उभरी हुई थीं। धन के अव्यवस्थित वितरण से उत्पन्न होने वाली गरीबी की समस्या आज देश के सभी राज्यों के सम्मुख खड़ी हुई है। समाज का एक वर्ग तो अपनी तिजोरी में ताला लगाकर धन की राशि को बढ़ाने में बुरी तरह संलग्न है, दूसरी ओर गरीब दिन–प्रतिदिन गरीब होता जा रहा है। अमीर एवं गरीब आज दो अलग–अलग समाज बन गये हैं। समाज का धनिक वर्ग बहुसंख्यक गरीबों का भाग्य बना हुआ बैठा है। जब तक राष्ट्र में धन का वितरण समान रूप से नहीं होगा तब तक वह समाज सुख तथा चैन के सपनों में विहार नहीं कर सकता। गरीबों के उत्थान के लिए अब तक किए गए घोषणाओं के अनुरूप काम नहीं हुआ है। योजनाएँ और कार्यक्रम औपचारिकता वश चलाये गये हैं। गरीबी उन्मूलन की विफल योजनाओं पर पर्दा डालने के लिए उन्हें नए–नए नामों से प्रचारित किया जाता रहा है। सरकार की कथनी और करनी में होनेवाले अंतर के कारण गरीबों के मन में हताश और कुंठा उत्पन्न हुई है। समाज के निम्नतम स्तर के व्यक्ति का जीवन स्तर भी ऊपर उठाने

Scanned with OKEN Scanner

के लिए सरकार की नीतियों में मोड़ लेना जरूरी है। आतंकवाद और सांप्रदायिकता आतंकवाद शब्द का निर्माण आतंक, वाद आदि शब्दों से मिलकर हुआ है। आतंक का अर्थ भय, डर और वाद शब्द का अर्थ सिद्धांत या विचार धारा होता है। जब कोई व्यक्ति, समुदाय या सम्प्रदाय अपने अवांछित कार्यों द्वारा समाज के जीवन में भय भर देता है तो वह आतंकवाद है। वर्तमान में आतंकवाद एक अभिशाप की भाँति होता है। भारत में मात्र नहीं संपूर्ण विश्व में आतंकवाद मानवता के लिए सबसे बड़ा खतरा बन गया है। भारत, अमेरिका, पाकिस्तान आदि देश आतंकवाद के घेरे से निकलने के लिए छटपटा रहे हैं। परंतु यह फंदा निरंतर कसता ही जा रहा है। फिलहाल समाचार पत्रों में मुख्य पृष्ठ पर बड़े–बड़े अक्षरों में आतंकवादियों के घिनौने कारनामे छपते रहते हैं। दिन का आरंभ इन भयावह खबरों से होता है। अनेक मासूमों को ये लोग अपने स्वार्थ पर बलि चढ़ा देते हैं अनेक घरों के चिरागों को अकाल ही मृत्यु की गोद में सुला देते हैं। स्वतंत्रता के पश्चात ही कुछ लोगों ने विदेशी ताकतों के बहकावे में आकर भारत में आतंकवाद का बीज बो दिया था। उसकी जड़ें अब संपूर्ण देश में इस तरह फैल चुकी है कि स्थिति अत्यंत शोचनीय हो गई है। कश्मीर में आतंकवाद अपने भयावह रूप में विद्यमान है। वहाँ के मूल निवासी अब शरणार्थियों की तरह रह रहे हैं। वहाँ हर दिन लोग भय की छाया में बाहर निकलते हैं। कश्मीर जो धरती का स्वर्ग माना जाता था, वही आज नरक बन गया है। केवल कश्मीर ही नहीं असम, बंगाल, नागालैंड आदि प्रदेशों को भी आतंकवादियों ने आतंकित कर रखा है। इन सभी प्रदेशों में कानून व्यवस्था अस्त–व्यस्त हो चुकी है। सेना तथा पुलिस इस महामारी को दूर करने के लिए जी जान से जुटी है। लेकिन पुलिस में भी ऐसी भ्रष्टाचारी बहुत है जो सिर्फ अपने स्वार्थो के लिए जीते हैं। जनता की सुरक्षा के लिए बनाए गए पुलिस मनमाने ढंग से व्यवहार करने पर यह समस्या अधिक विकड़ बनती है। आतंकवाद या नक्सलवाद का एक कारण समाज में व्याप्त कुरीतियाँ भी है। उदय प्रकाश कृत "पीली छतरी वाली लड़की" कहानी में इसका सटीक उल्लेख मिलता है। कहानी का एक पात्र सापाम समाज में व्याप्त अत्याचारों के कारण खुदकुशी की थी। पहले उसके बड़े भाई को आतंकवादी कहकर पुलिस ने गोली मार दी थी। गुंडाओं ने उसके रुपये छीन लिए थे। इस अवस्था पर प्रताप परिहार नामक एक अन्य पात्र अपनी राय प्रकट क कि – "उसे टेरेरिस्ट हो जाना चाहिए था। वह उन सबसे लेता, जिन्होंने उसके भाई को मारा जिन्होंने उसके रुप और उसको सोडोमाइज करने की कोशिश की.... ।" 9 दिनों में दो पुत्रों को नष्ट हुए सापाम के पिता वास्तव में स व्याप्त गुंडागर्दी और अत्याचार का प्रतीक है। उनके बारे में है – "अभी कुछ ही अर्से पहले उनके बड़े बेटे को, जो इं निकट सिंगाजमेई में प्रायमरी स्कूल में टीचर था, आतंकव कर पुलिस ने गोली मार दी थी। इधर उनका छोटा बेट भी अब सिर्फ एक शव के रूप में, बस कुछ घंटों के लिए, के मुर्दाघर में शेष था।"10 समकालीन भारतीय स आतंकवाद का स्वरूप इतना विकृत होता जा रहा है कि समूचा भारत ही इसका शिकार हो रहा है। जन–जन में समा गया है। देश की स्थिति यह है कि देश के लो खोखला करने में लीन हैं। बेरोजगारी से बचने धार्मिक–युद्ध का मुखौटा ओढ़कर आतंकवाद में कदम युवा देश में अशांति और अस्थिरता का माहौल फैला विजय पताका को ऊँचा करने में लगे हैं। मुंबई, अहम दिल्ली में हुए सीरियल ब्लास्ट इस बात की गवाही हमारे देश का कानून ही नहीं, सुरक्षा व्यवस्था भी बह है। हजारों की संख्या में बेगुनाह लोगों की हत्या इ गवाही है कि देश आज आतंकवाद के साये में प आवश्यकता है इसके विरुद्ध कठोर कदम उठाने की। दिन दूर नहीं जब पूरा भारत त्राहित्रा ही कर रहा होगा

सन्दर्भ :–

1. उदय प्रकाश – पीली छतरी वाली लडकी –
2. उदय प्रकाश – मोहन दास – पृ. 13
3. उदय प्रकाश – भाई का सत्याग्रह – पृ. 99
4. वही – पृ. 99–100
5. उदय प्रकाश – दिल्ली की दीवार – पृ. 33
6. उदय प्रकाश – टेपचू – पृ. 113
7. उदय प्रकाश – और अंत में प्रार्थना – पृ. 11
8. उदय प्रकाश – मैंगोसिल – पृ. 80
9. उदय प्रकाश – मोहन दास – पृ. 47
10. उदय प्रकाश – पुतला – पृ. 76 दरियाई घो

❑❑❑

Scanned with OKEN Scanne

19-20

29

Peer Reviewed Journal

ISSN 2319-8648

Impact Factor (SJIF)

Impact Factor - 7.139

Current Global Reviewer

International Peer Reviewed Refereed Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

Special Issue 20 Vol. II
on

भारतीय समाज और विकलांग (दिव्यांग) विमर्श

Indian Society & Ideology of Disability

October 2019

Associate Editor
Dr. Shivaji Wadchkar

Guest Editor
Principal Dr. V.D. Satpute

Assistant Editor
Dr. V.B. Kulkarni
Dr. A.K. Jadhav
Dr. S.A. Tengse

www.publishjournal.co.in

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX , Vol. II Octomber 2019	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 20 Vol II

Title of the issue : **भारतीय समाज और विकलांग (दिव्यांग) विमर्श**
Indian Society & Ideology of Disability

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

PUBLISHED BY
Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor
Principal Dr. V.D. Satpute

Associate Editor
Dr. Shivaji Wadchkar

Assistant Editor
Dr. V.B. Kulkarni, Dr. A.K. Jadhav, Dr. S.A. Tengse

PRINTED BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Oct. 2019

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX , Vol. II Octomber 2019	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Index

1.	भारतीय समाज और विकलांग विमर्श डॉ. ठाकूरदास.एम.बी.	10
2.	आपका बंटी उपन्यास में बंटी की मानसिक विकलांगता प्रा.उषमवार जी.बी.	14
3.	विकलांगता और आत्मविश्वास डॉ. दत्ता शिवराम साकोळे	17
4.	भारतीय समाज में विकलांगों की समस्याएँ डॉ. रेविता बलभीम कावळे	21
5.	अलका सरावगी का उपन्यास 'कोई बात नहीं' में विकलांगता एवं आत्मविश्वास डॉ.चन्नाळे विनोद प्रभाकर,	26
6.	विकलांग व्यक्तिंचे मराठी कादंबरीतून आलेले चित्रण प्रा. देशमुख बिभीषण	29
7.	विकलांगो की सामाजिक स्वीकार्यता परसमाजशास्त्रीय दृष्टिकोण धर्मेन्द्र सिंह यादव	34
8.	विकलांग विमर्श : स्वरूप एवं अवधारणा प्रा. डॉ. बंग नरसिंगदास ओमप्रकाश	39
9.	अपंगाचे विश्वः वेदन आणि आत्मविश्वास प्रा.डॉ.सा.द.सोनसळे	42
10.	मानसिक विकलांगता : अभिशाप या समस्या प्रा. डॉ. एकलारे चंद्रकांत नरसप्पा	45
11.	हिन्दी चलचित्रों में दृष्टि–विकलांग विमर्श प्रा. डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ 'वेदार्य'	50
12.	विकलंगता, महाभारत के पात्र - विचार विमर्श प्रा. डॉ. शोभा जगन्नाथराव यशवंते	56
13.	कथा साहित्य में विकलांग विमर्श प्रा.डॉ.जाधव के.के.	59
14.	हिन्दी साहित्य में विकलांग विमर्श डॉ. सुभाष प्रल्हादराव इंगळे	62
15.	हिंदी कथा-साहित्य में विकलांग चरित्र डॉ.शेखर घुंगरवार	65
16.	श्रवण कौशल का दृष्टिबाधित बालकों के लिए महत्व : डॉ.काळे बी.एम.	69
17.	हिंदी साहित्य : सिनेमा और विकलांग का अंतसंबंध	72

Scanned with CamScanner

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
Octomber 2019 | SJIF | Impact Factor : 7.139

आपका बंटी उपन्यास में बंटी की मानसिक विकलांगता

प्रा.उघमवार जी.बी.

हिंदी विभाग, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय,माजलगाव जि.बीड

मानसिक विकलांगता में भी कई प्रकार होते है | वैसे तो यह एक ऐसी एक अवस्था को कहते है जिसमें इंसान की बौद्धिक क्षमता सामान्य इंसान से कम होती है | मानसिक विकलांगता वाले बच्चे अन्य बच्चों की तुलना में बाद में बाद में बैठना, घुटनों के बल चलना और पैरों पर चलना या बोलना सीख पाते है | मानसिक विकलांगता वाले बच्चे में एक सामान्य बच्चों की तुलना में धीमी गति से सीखने और विकसित होने का कारण बनती है | ये बच्चे भाषा सीखने,सामाजिक कौशल्य विकसित करने और अपने नीजी जरुरतों जैसे कपडा पहनने या खाने जैसी जरुरतों का ख्याल रखने में ज्यादा समय ले सकते है | बचपन के प्रारंभ में हल्की मानसिक विकलांगता समझी नही जा सकती और जब तक कि बच्चें स्कूल नही जाते इसकी पहचान नही हो सकती | यहाँ तक कि जब खराब शैक्षणिक प्रदर्शन की पहचान कर ली जाती हो तो भी सीखने की क्षमता कम होने के आधार पर हल्की मानसिक विकलांगता और व्यवहार संबंधी गडबडियों का आकलन करने के लिए विशेषज्ञता की जरुरत पड सकती है |

मानसिक विकलांगता बीमार के बजाए सही तौर पर विकलांगता मानी जाती है | पूरी दुनिया में मानसिक विकलांग को वर्तमान में एक स्थापित विकलांगता का कोई ईलाज नही है, हालाँकि उचित समर्थन और शिक्षण के साथ ज्यादा तर व्यक्ति कई बाते सीख सकते है | आज रविवार का दिन है कहकर बंटी ढेर सारे रंग और ब्रश लेकर एक चित्र बना रहा है | हर रविवार को मुन्नी कुछ ना कुछ धूप में फैलाए रखेगी मगर सवेरे के समय अब धूप में बैठना अच्छा लगता है | बंटी ने दो-चार ब्रश मार कर एक बार ममी को देख लेता है | तो उसकी तरफ ममी की पीठ है, पर जब वह देखता है तो उसके सामने ममी का चेहरा दिखाई देता था अभी ममी का चेहरा पीठ पर दिखाई देता है | एकदम बदला हुआ चेहरा वह क्या जानता ही नही की ममी कि कितना बदल गई है | ममी अच्छी हुई या बुरी है मुझे कुछ समझ में नही आ रही है | मगर पहले वाली ममी जैसी नही है अभी की ममी बदल गई है | पहले हर दिन ममी बंटी दुध पिओ, बंटी खाना खाओ,बंटी यह लाओ, बंटी वह लाओ यह कहती थी | मगर पहले सामने बैठकर दुध पिलाती थी और शाम को बैठकर पढाती है और बाते करती है | पर क्या मैं क्या वह जानता नही की मुझे न दुध पिलाती है, न पढाती है न मुझसे बाते करती है | मन्नु भंडारीजी लिखती है - " वह जो स्वेटर बुन रही है वह भी उसके लिए नहीं बुन रही | डॉक्टर जोशी के लिए बुन रही है | जब तक डॉक्टर जोशी इस घर में नही आए थे ममी का हर काम इस घर का हर काम बंटी के लिए ही होता था | अब सब कुछ डॉक्टर जोशी के लिए होने लगा है " | 1 इस तरह से शकुन के जीवन में डॉक्टर जोशी आने के कारण से बंटी की मानसिकता बदल जाती है | वह सोचता है पहले जो कुछ भी होता था वह मेरे लिए था मगर आज जो कुछ भी होता है ये डॉक्टर जोशी के लिए हो रही है | यह बंटी की मानसिक विकलांग होती है | बच्चें और माँ के प्यार में जो दूरी पैदा हो गयी है इससे लेखिका ने सोच की मानसिक विकलांगता का चित्रण किया है | अगर एक माँ बच्चे को इस तरह प्रति संकुचित वृत्ति से सोचती है | तो वह भी एक प्रकार की विकलांगता ही है |

कितने दिनों बाद ममी ने बंटी से कहा आज हम लोग बाहर घूमने चलेंगें | तो बंटी ने बडी खुशी-खुशी से तैयार हो रहा है | बंटी तैयार होते समय ममी को ऐसा देखता है की मानों उसे विश्वास ही नही हो रहा है | कुछ दिनों पहले तो ममी ने

Scanned with CamScanner

Special Issue XX , Vol. II | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
October 2019 | SJIF | Impact Factor : 7.139

घूमना ही छोड दिया था | कभी - कभी जाती है तो अकेले | उससे पूछती तक नही | आज ममी बहुत खुश लग रही है | आजकल तो पहले की तरह उदास तो नही ही रहती | बंटी खुद तैयार हो रहा है और ममी को तैयार होता देख रहा है | ममी एक-एक शीशी खुलती है और चेहरे पर चढती हर परत के साथ चेहरा जैसे नया होता जा रहा है | पाउडर की सफेदी और होठों की लाली के बीच में ठुड्डी का तिल कैसा चमक रहा है | सजती हुई ममी उसे सुंदर लग रही है | ममी ने अलमारी से बैंगनी रंग की साडी निकालकर पहनने लगी | ममी एकदम सुंदर और नई लग रही है | आज ममी के साथ खूब घूमेगा, खूब खेलेगा और ममी को खूब हँसाना है | मन्नु भंडारीजी लिखती है- "तभी बाहर गाडी का हॉर्न भी सुनाई दिया | लो, ये डॉक्टर साहब आ गए तो अब ममी जाएँगी भी नहीं | मना तो करें अब, वह भी.....चल, तू जाकर बैठ, मैं अभी आई | हम क्या डॉक्टर के साथ जाएँगे?" 2 डॉक्टर साहब आने के कारण बंटी का सारा उत्साह और जोश मर गया | डॉक्टर साहब को देखते ही बंटी की मानसिकता बिघडती गई है | बंटी की डॉक्टर जोशी के प्रति यह सोच पारिवारिक दृष्टि से सही है क्योंकि डॉक्टर जोशी और उनकी ममी का बर्ताव सहन करना अब बंटी के बस के बाहर की बात हो गयी है |

शकुन(ममी) और डॉक्टर जोशी का शादी हो जाता है | तब शकुन ने अपनी घर के सारा सामान डॉक्टर जोशी के घर लाती है | डॉक्टर जोशी के घर मे जब से बंटी आया है, तब से उसका दिल डॉक्टर जोशी के घर में लगता नही है | क्योंकि ममी कहती है डॉक्टर जोशी को पापा बोलो तो बंटी कहता है ये डॉक्टर जोशी मेरे पापा नहीं है | मेरे पापा कलकत्ता में रहता है, मेरे पापा अजय बत्रा है | इसी मानसिकता से बंटी के दिमाग में असर हो जाता है | इसी कारण से वह कहता है मुझे पापा के पास जाना है | तो ममी ने उसे पापा(अजय)के पास बंटी को भेज देती है | यहाँ आने के बाद बंटी की मानसिकता और बिघडती जाती है | क्योंकि यहाँ आने के बाद पापा कहता है | चीनू ये तेरे भाई है | गीरा यह तुम्हारी ममी है | ऐसा पापा कहने के कारण बंटी कहता है ये मेरे भाई नही है,ये मेरी ममी नहीं है | इसी मानसिकता में बंटी बढता है | इस सारा दृष्टि को देखने के बाद पापा कहता है कि बंटी को अब हॉस्टेल भेजना चाहिए इस निर्णय पर पापा आ जाते है | क्योंकि बंटी घर में किसी से बात करता नहीं है | इसी कारण उसे हॉस्टेल भेजते है | लेखिका लिखती है- "सर पुछ रहे है, व्हॉटस् योर नेम डियर ? अरुप बत्रा ! बंटी को लग रहा है, जैसे उसकी आवाज काँप रही है | यू हेव कम विद योर फादर ? बंटी सिर्फ धीरे से सिर हिला देता है | व्हॉटस योर फादर ? बंटी एक क्षण सर की तरफ देखता है,फिर नीचे देखने लगता है| समझ में ही नहीं आता कि क्या कहे | टेल मी अरुप पर जबाब तो नहीं आता | उसे मालूम ही नहीं| माइ ममी इस प्रिंसिपल!" 3 सर ने जो सवाल पूछता है उसे जबाब देना समझ में नही आता है| क्योंकि बंटी की मानसिकता बिघडती गयी है| मेरी ममी कोण है?मेरे पापा कोण है ? इसी मानसिक अवस्था में खोया हुआ है| इस कारण बंटी की मानसिक विकलांग हुआ है|

ममी और डॉक्टर साहब दोनों गार्डन में अपने अपने रुमाल बिछाकर बैठ जाते है | ममी इतनी सटकर क्यों बैठी है डॉक्टर साहब से ऐसे तो ममी कभी किसी के साथ बैठती नहीं है | यह दृश्य बंटी को एक अजीब और बहुत खराब लगता है | उतने में ममी की नजर बंटी की ओर जाती है | ये बंटी जा खेलो, मैं नहीं खेलूँगा, ले यहाँ खेलने नही आया,तो बैठने पागल कही का चल दौड लगा | देखो अमि और जोत किस तरह से खेल रहे है | जोत इसे ले जाओ अपने साथ खेलने तो जोत उसके हात पकडकर खींचते ले जाती है वह मजबूर से जाता है | और वह बंटी का मन नही लगा न खेला न दौडा बस ममी के इर्द-गिर्द ही चक्कर काटता रहता है | जरा सी दूर जाता भी तो मुड़ मुड़कर ममी को देखता रहता है | ममी को देखकर बंटी को अजीब सी बेचैनी होती है | मन्नु भंडारीजी के शब्दों में -

Scanned with CamScanner

निष्कर्ष:-

निष्कर्ष रुप में हम कह सकते है कि मन्नुजी ने अपने इस मौलिक उपन्यास आपका बंटी में बंटी की मानसिक विकलांग को प्रस्तुत की है | उन्होंने बंटी,शकुन,अजय,तीनों की मानसिकता को चित्रित करते हुए बंटी के जीवन की उसकी ट्रेजेडी के अहसास को बड़े मार्मिक ढंग से चित्रित की है | आज पूरी दूनियां में माता-पिता की समस्याओं में पिसती हुयी संतान को जिन मनोग्रंथियों का शिकार हो जाना पड़ता है यह सब बंटी में मौजूद है | जीवन में किसी एक व्यक्ति के प्रति ईर्ष्या,द्वेष और प्रतिरोध का भाव बच्चे को विद्रोही बनाता है | यही बात बंटी में है | माता - पिता के जीवित होते हुऐ भी वह बिना माँ-बाप का संतान बन गया है | इस तरह से बंटी की मानसिक विकलांग हो जाती है | आज समाज में कहीं ऐसे बंटी है वह शारीरिक सब कुछ अच्छा रहने के बावजूद भी वह मानसिक विकलांग होते जा रहे है | इसे हम लोगों ने रुकाना बहुत जरुरी है | मानसिक विकलांग व्यक्ति को दवा की जरुरत नहीं रहता है उसे दूवाँ की जरुरत लगती है | कुल मिलाकर अतत: हम कह सकते है कि बंटी की मानसिक विकलांगता उनके पारिवारिक अवस्था के कारण हो गयी है | इस उपन्यास के माध्यम से लेखक ने यही बताने की कोशिश की है भारतीय संस्कृति में जो पारिवारिकता आज तक बनाए रखी हुई थी | वह विज्ञान और तंत्रज्ञान के असर से हो या भौतिक प्रगति के कारण वह पर समाज कही ना कही बिगड़ता जा रहा है |

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1) विकलांग विमर्श- संपा.डॉ.विनयकुमार पाठक
2) आपका बंटी - मन्नू भंडारी , पृष्ठ. सं.71
3) वही - पृष्ठ सं.68
4) वही - पृष्ठ सं. 142
5) वही - पृष्ठ सं.70

Scanned with CamScanner

(48)

19-20

Volume - I

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

|| श्रम एव जयते ||

दे.भ.बा.भा.खंजिरे शिक्षण संस्था संचलित

नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट् अँड कॉमर्स, इचलकरंजी

तहसील हातकणंगले, जिला कोल्हापूर

एक दिवसीय

राष्ट्रीय संगोष्ठी

विषय

इक्कीसवीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में चित्रित विविध विमर्श (सन् 2010 से अब तक)

07 Dec. 2019

संपादक

डॉ.माधव राजप्पा मुंडकर

Scanned with CamScanner

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Paper	Page No.
17	डॉ.जी.शांति	इक्कीसवीं सदी में भूमण्डलीकरण और मीडिया	46
18	प्रा.डॉ. शिवाजी उत्तम चवरे	भूमंडलीकरण और इक्कीसवी सदी का उपन्यास साहित्य	50
19	डॉ. सविता घुडकेवार	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कहानी में भूमंडलीकरण	53
20	सचिन मदन जाधव	इक्कीसवीं सदी के कथा साहित्य में चित्रित शिक्षा विमर्श ('द्रोण की आत्मकथा' उपन्यास के संदर्भ में)	56
	किन्नर विमर्श		
21	प्रा. डॉ. अनिलकुमार आर. राठोड	अधूरी देह में एक पूरी रूह को जीने के लिए अभिशप्त : किन्नर समुदाय ('दरमियाना' उपन्यास के विशेष संदर्भ में)	59
22	प्रा.डॉ. अर्जुन शंकरराव कसबे	'इक्कीसवी सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित किन्नर विमर्श' (विषेश संदर्भ 'किन्नर कथा' तथा 'पोस्ट बॉक्स नं. २०३, नालासोपारा)	62
23	प्रा.दत्तात्रय महादेव साळवे	हिंदी कथा साहित्य में - किन्नर विमर्श	65
24	डॉ. दिलीपकुमार कसबे	किन्नरों के तहखाने में झाँकता 'तीसरी ताली'	68
25	प्रा. जी.बी. उपमवार	किन्नरो के जीवन की संवेदनाओं का लेखा जोखा (विशेष संदर्भ:-पोस्ट बॉक्स नं.२०३ नाला सोपारा- चित्रा मुद्गल)	71
26	गंगाधर पिराजी रामडगे	'तीसरी ताली' में अभिव्यक्त मंगलमुखियोंका जीवन संघर्ष	73
27	डॉ. जयलक्ष्मी एफ. पाटील	इक्कीसवीं सदी का हिंदी उपन्यास 'मैं पायल' में किन्नर विमर्श	76
28	मिलन बिश्नोई	'किन्नर कथा' में संघर्ष और सफलता	78
29	प्रा. डॉ.एम. ए. येल्लूरे	समकालीन हिंदी साहित्य में किन्नर विमर्श	81
30	डॉ मनी वेल	किन्नर विमर्श	83
31	प्रा. पी. आर. रगडे	२१ वीं सदी के हिंदी कथा साहित्य में चित्रित 'थर्ड जेंडर' विमर्श (सन २०१० से २०१९ तक)	86
32	प्रोफेसर डॉ. प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर	इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित किन्नर विमर्श	90

Scanned with CamScanner

किन्नरो के जीवन की संवेदनाओ का लेखा जोखा

(विशेष संदर्भ:-पोस्ट बॉक्स नं.२०३ नाला सोपारा- चित्रा मुद्गल)

प्रा. जी.बी. [illegible]
हिंदी विभाग, श्री सिद्धेश्वर
महाविद्यालय, माजलगाव जि.बीड

साहित्य समाज का दर्पण होता यह बात आज के साहित्य में बिल्कुल सही साबित किया है I आज का साहित्य यह समाज के हर तपके को लेकर लिखा जा रहा है I जैसे की आज के साहित्यमें दलित विमर्श,नारी विमर्श,आदिवासी विमर्श,दिव्यांग विमर्श,अल्पसंख्यांक विमर्श,के साथ-साथ साहित्य में ऐसे विषयो को प्रस्तुत किया जा रहा है जो की समाज में उनका कोई वजुद ही नही हैलेकिन साहित्य में उनका वजुद 'किन्नर विमर्श' से निर्माण किया है I 'किन्नर' समाज के बारे में हमारा समाज उसे देखा भी पसंद नही करता तो उनकी संवेदनाओ का लेखा जोखा प्रस्तुत किया है और इस समाज की मानवी संवेदना को झंझोरक रख दिया है। आज हिंदी साहित्य के क्षेत्र मेंचित्रा मुद्गल एक ऐसा नाम है जो अपने उपन्यासो के विषयो को लेकर चर्चित रहती है I उनका पहला उपन्यास 'एक जमीन अपनी' जो विज्ञापन जगत में नारीदेह को एक प्रोडक्ट बेचने का साधन मात्र माना जाता I इस विषय को लेकर चलता है.I तो दूसरा उपन्यास 'आवा' यह उपन्यास कामगारो के,श्रमिको के प्रश्नो के साथ-साथ उच्च वर्ग की मानसिकता तथा माँड़लिंग की दुनिया आदि को लेकर चलता है। तीसरा उपन्यास 'गिलिगडु' इस उपन्यास में बुजुर्गो की समस्याओ को प्रस्तुत कियाहै I और आज जो चित्राजी का चौथा उपन्यास है I वह एक नयी जमीन को लेकर आया है I किन्नरो के वजुद तथा उनके जीवन की समस्याओ को लेकर लिखा गया यह उपन्यास 'पोस्ट बॉक्स नं.२०३ नाला सोपारा' है I

पोस्ट बॉक्स नं.२०३ नाला सोपारा यह उपन्यास साहित्य अकादमी द्वारा पुरस्कृत है I इस उपन्यास में चित्रा मुद्गल ने बिल्कुल नया प्रयोग किया है I यह उपन्यास पूरा पत्रात्मक शैली में लिखा है। इस उपन्यास में एक मां अपने बेटे के साथ पत्र व्यवहार करती है वह अपने बेटे को घर के पत्ते पर पत्र नही मंगवा सकतीइसलीए वह अपने बेटे विनोद से पत्राचार करने के लिए उन्हे अपने घर के पास के पोस्ट ऑफीस से अपना निजी पोस्ट बॉक्स नंबर लेना पडाता इसी पोस्ट बॉक्स नंबर पर आधारित इस उपन्यास का शीर्षक है पोस्ट बॉक्स नं.२०३ नाला सोपारा' है I वंदना बेन इस की इस मजबूरी का कारण हैउसके इस मंझले बेटे विनोद का हिजडा होना है I इसी वजह से उसके परिवार वाले अपनी इज्जत बचाने के लिए विनोद को हिजडा चंपाबाई की मंडली को सोप दिया था और एक मां को अपनी ममता का गला घोटकरकिशोर विनोद को हिजडो को सौपना पडा I संसार के सक्षम अपने पति और बडे बेटे के उस झूठ में भागी बनना पडा कि विनोद कीएक सडक दुर्घटना में मृत्यु हो चुकी है। अपने 'किन्नर' बेटे विनोद की यादो को मिटा देने के लिए उसके परिवार वाले कालबा देवी वाला अपना पुराना घर बेचकर नाला सोपारा में एक फ्लैट ले लेते है.I अपने बेटे बिन्नी से उसकी मां वंदना बेन चिट्ठी के माध्यम से संपर्क में जरूर रहती है लेकिन अपने पति और बच्चो से उसने यह बात छिपा रखी है I विनोद भी आपने आपको हिजडा पैदा होने को लेकर कही न कही गहरे अपराधबोध में है I वह स्वयं को इस बात के लिए माफ नही कर पाता कि अगर वह हिजडा न होता तो उसके बडा भाई सिद्धार्थ का नानू बाबा उसके घर पैदा होता,उसका बारसा भी बडा भाई की ससुराल बलसाड में नही मनाया जाता।यह पूरा उपन्यास इन्ही मां बेटे के पत्रो के माध्यम से जीते जी परिवार के लिए मर चुके इस हिजडे युवक बिन्नी उर्फ विनोद उर्फ बिमला के जीवन की संवेदनाओं की त्रासदी को हमोसमक्ष प्रस्तुत हुआ है I चित्रा मुद्गल मानवतावादी दृष्टिकोण से हिजडे होने की पीडा को हमारे पूरे समाज के सामने रखा है। इस उपन्यास का नायक विनोद है जो एक हिजडा है वह अपने कष्टो और तकलीफो का रोना रोकर समाज से दया करुणा की याचना नही करता अपितु वह अपने पैरो पर खडे होने के लिए संघर्ष करता दिखाई देता है I विनोद से बिमली बना दिया गया वह बिन्नी तुलसीबाई के हिजडा डेरे पर रहते हुए भी फरीदाबाद की अंग सोसायटी में सुबह सुबह गाडिया धोने का काम करता है। आगे चलकर स्थानीय विधायक जी की मदद से कॉम्प्युटर संचालन का कोर्स करके विधायक जी के यही नौकरी करने लगता है I वह अपनी छूट चुकी पढ़ाई को इग्नू के माध्यम से आगे पढने को तत्पर होता है। उसका मन सुलगी भीगी लकडियोसा धुआला रहता है कि हिजडा बिरादरी उन शर्तो को तोडने की कोशिश को नही करती जिन शर्तो के अधीन मुख्यधारा के समाज ने हिजडो को जिलाए रखने की साजिश की हुई है I वह मानता है कि जननांग विकलांगता बहुत बडा दोष है किंतु यह कोई ऐसी विकलांगता नही है कि अपनी मेहनत की रोटी इज्जत से न कमाई जा सके I चित्रा मुद्गल लिखती है-"अपने श्रम पर जिओ । मनोरंजन की दक्षिणा पर नही I हिकारत की दक्षिणा जहर है,जहर I तुम्हे मारने का जहर I तुम्हे समाज से बाहर करने का जहर" 1१

चित्रा मुद्गल ने इस उपन्यास में हिजडो को भी मनुष्य मानने और उनके प्रति सहज मानवीय संवेदना रखने का संदेश देता। लेकिन लेखिका थर्ड जेंडर या 'किन्नर विमर्श' की अंध भक्त नही है। इस उपन्यास का नायक विनोद खुद हिजडा होकर भी हिजडो की दुर्गति के लिए स्वयं हिजडो को जिम्मेदार बनाने का साहस करता है क्योकी हिजडा बिरादरी मुख्यधारा द्वारा हिजडो पर थोपे गये हिज्जगिरी के लक्षण से स्वयं को मुक्त करने के लिए प्राय: हाथ पैर नही मारते I भीख के अपमानजनक पेशे को उतार नही फेकते I यह भी एक सच्चाई है कि हिजडे लोगो को समाज से मिलनेवाली उपेक्षा,सम्मानजन रोजगार अवसरो के अभाव और पथभ्रष्टो हिजडा गुरुओ के कारण अपराध की काली दुनिया में

Scanned with CamScanner

ढकेले जाते है I लेखिका लिखती है- " असामाजिक तत्वो के हाथ की कठपुतली बनने में जितनी भूमिका किन्नरो के संदर्भ में सामाजिक बहिष्कार-तिरस्कार की वही है ,उसमे कम उनके पथभ्रष्ट निरंकुश सरदारो और गुरुओ की नही। उपर विकल्पहीनता की कुंठा ने उन्हे आंधी का तिनका बना दिया " I२ उपन्यास में सरदार तुलसीबाई के अपराधियो से संपर्क है। उसके डेरे पर सुपारी की दलील खाने वाला बल्लभगढ का कासिम दादा आता है I सरदार पत्ते से लेकर चिलम तक का नशा भी करता है और नशीली चीजो की खरीद फरोख्त में उस पुलिस द्वारा गिरफ्तार भी किया जाता है I कुछ हिजडे देह व्यापार में भी लिप्त पाये जाते है I तुलसीबाई के ठिकाने पर रहनेवाली सायरा ऐसी ही हिजडा है I विनोद खुद हिजडा है किंतु संभ्रांत परिवार से आने के कारण और शिक्षित होने के कारण वह हिजडागिरी और अपराध से दूर रहता है I

चित्राजी ने एक किन्नर के माध्यम से एक किन्नर के लिए घर एवं परिवार क्या होता है उसका महत्व क्या है इसका चित्रणविनोद की घर तथा परिवार के प्रति संवेदनाओ के माध्यम से प्रस्तुत होती है। चित्राजी ने पूरे उपन्यास को किन्नरो के अधिकार तथा मानव मानवाधिकारो के पक्षकोएक संवेदनात्मक रूप से प्रस्तुत किया है। जब विनोद मां से अपने बचपन के क्रश ज्योस्तना के बारे में पूछताछ करता है और उससे विवाह के सपने संजोने की बात कहता है,तब लेखिका मानो यह सवाल उठाना चाहती हो कि किन्नर समाज का एक सामान्य जीवन नही बीता पाते है ? विनोद की संवेदना इस वाक्य में प्रस्तुत होती है। चित्रा मुद्गल के शब्दो में – " मै कुछ बन जाता तो उससे ब्याह जरूर करता I जब कुछ बता देता उसे। कह देता,तू मुझसे फेरे लेले। अपनी इच्छाए जिने के लिए तू स्वतंत्र है। बच्चा हम गोद ले लेंगे I गोद नही लेना चाहेगी तो जिससे मर्जी हो,बच्चा पैदा कर ले I खुशी-खुशी मै उसे अपना नाम दूंगा वे सारे सुख दूंगा जो एक बाप से औलाद उम्मीद करती है' I३ इस तरह से लेखिकाने समाज के सभी प्रश्नो को किन्नरो की कमी तथा उनकी संवेदनाओ को अत्यंत सरल और स्पष्ट रूप से प्रस्तुत किया है। क्या यौनव सुख ही सब कुछ होता है क्या मर्द बनने के लिए उसके बच्चे पैदा करना जरुरी है। इन सभी बातों को चित्रा मुद्गलजी बेबाकी रूप से उपन्यास में प्रस्तुत करती है I

निष्कर्ष :

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते है कि चित्रा मुद्गलजी ने इस मौलिक उपन्यास में एक किन्नर के जीवन का लेखा जोखा प्रस्तुततो किया है,साथ ही उनकी समस्याओ और उनके प्रश्नो को समाज के सामने रखने का सफल प्रयत्न किया है। विनोद के माध्यम से किन्नर आत्मसम्मान और अपने पैरो पर खड़े रहने के प्रयत्न यहासराहनीय है I साथ ही उपन्यास में एक बालक के जीवन में मां की सहमियता को हृद्य के हर स्पंदन में होनीवाली हलचल के साथ यहाँ प्रस्तुत किया है। मनुष्य को केवल मनुष्य के रूप में देखने के लिए यह उपन्यास प्रेरक है। मानवी संवेदना को यह उपन्यास झझोटकर रख देता है। इस उपन्यास को पढने के बाद पाठको के मन में हिजडो के प्रति संवेदना और वह मनुष्य है ऐसी भावनी उत्पन्न होती है। और जो उसके मन में उनके प्रति तिरस्कार है वह अपने आप मिट जाता है I इस उपन्यास का उद्धेश ताकि नई पीढी को किन्नरो को सम्मान देने की प्रेरणा मिले यही सबसे बडी उपलब्धि चित्रा मुद्गलजी की है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१) पोस्ट बॉक्स नं.२०३ नाला सोपारा - चित्रा मुद्गल, पृ.सं.५०
२) वही - पृ.सं ८६
३) वही - पृ.सं ३०

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com
Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed 431131(MH)

Scanned with CamScanner

7.

Use of ICT in Teaching Learning Process

Rathod Premdas Manohar
Head Dept. of Mathematics Shri Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist. Beed, Maharashtra 431131. Mobile No. 9421337528
E-mail : premrathod1971@gmail.com

Abstract: Now a days, In Higher education, ICT based teaching is most important for effective teaching & learning process. The effectiveness of this ICT technology in teaching & learning process or classroom, there is a challenge to teachers & administrators. For the best results of ICT integration, strong desire in teaching staff & management. The ICT includes some innovations like internet, E-learning, online form, online adds, get quick information of what you need etc. Therefore, the teaching staff & management are convinced the importance of using ICT in their teaching & learning process. In this paper, we studied the uses of ICT in teaching & learning process. This paper shows positive impact of ICT but apart from this, there is some negative impact of ICT which is addiction and causes serious health issues so we should be aware about that.

Keywords: Higher education, Effectiveness, Teaching, Learning, ICT

Introduction: ICT is an electronic phenomenon which capture, process, store & communicate information. ICT is very important in the classroom because it facilitates teachers & students to collect information, retrieve & also enhance independent & active learning. The vast means of ICT includes computers, cell phones, television, audio visual devises etc. That means ICT is any device that access, manage, create & communicate information & any other knowledge. Now in a modern society, ICT is one of the important building blocks in a short time (Tinio, 2002). For the effective teaching learning process ICT is one of the basic important component. According to Pelgrum & Law (2003) concluded that in the end of 1980's, IT is the important which is replaced with computers whose main focus on to store & retrieve information.

How ICT improves Teaching Learning process –

Several studies show that, new technologies used in classroom is very much essential for students to add a much knowledge in their information age. The is now one way to two way communication & teacher students are participating in classroom discussion. These days, the education is child centric so teacher ready to use different technologies to make learning more interesting. For effective application some student related activities such as project learning which push the student's active research becomes an appropriate tool for ICT. ICT is a better thing for students because it gets softer communication, presentation of their ideas & things more effectively & better way. ICT students look for information from multiple sources & they are much informed than before, so ICT much more important for teacher education.

ICT has three Objectives-

I. It is used to teach students to their daily life.
II. It is used for skills professional or vocational purposes.
III. It is used for improving the teaching & learning methodology.

Use of ICT in learning process

Mobile Learning. ...

- Access to Education. ...
- Deeper Learning. ...
- Continuous Feedback. ...
- Unlimited and Immediate Learning. ...
- Creation and Contribution. ...
- Social Connectedness.
- Global Awareness
- Understanding Learning

How ICT improves teacher education

In our society various changes needs for our educational practices and also in our teachers education. Teachers education need latest technology and also values of skill related teaching. For teachers education now there are very much courses are arranged like orientation courses, correspondence courses, micro-teaching and team- teaching are also

Scanned with OKEN Scanner

...ised. Increas... ...acher's ability for specific ...rofessional ...ment to use ICT for ...ndividualized ...ction, formative learning ...ssessment, to ...ing online resources and for ...peeding stude... ...ction and collaboration.

Differe... ...for implementing ICT in ...eacher educati...

I. P... ...Proper infrastructure and te... ...port.

II. Im... ...subjects as ICT based.

III. A... ...of pre-service teacher ed... ...aining program.

The Devices ...ols used in Information & Communicati... ...logy are Cell Phones, Cell Phone Tower... ...r, Software, Radio, Video Conferencing, ...levision, Internet etc. Few are expla... ...gures.

1. Internet is ... important tool of ICT based teaching ... process. The computing industry inclu... ...nternet, computer hardware and softw... ...ous means. It is a worldwide system of int... ...ected networks useful for everyone ... ...ple, in a class there are 5 students ... ...ing an internet facility while teacher is ...

Email is impo... ...available on the internet. It sends Email ... ...like pictures, documents, important fil... ...Email addresses.

Telephone o... ...another service possible by the internet. So... ...the most important tool in the form of c... ...activity.

TO... ...ERNET USES

1. ...
2. ...
3. ...
4. ...
5. ...
6. ...
7. ...
8. ...
9. ...
10. ...

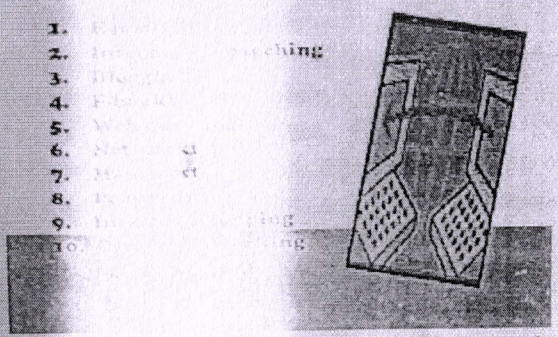

2. Anoth... ...of ICT tool is Teleco... ...t means, it is an electronic device ... ...lar phones, audio, video, radio a... ... We always know latest inform... ...from all these media. For exam... ...our father, who stays far away ... ...t all information of their health and many more things related to them because of this media. So it is also an important tool of ICT.

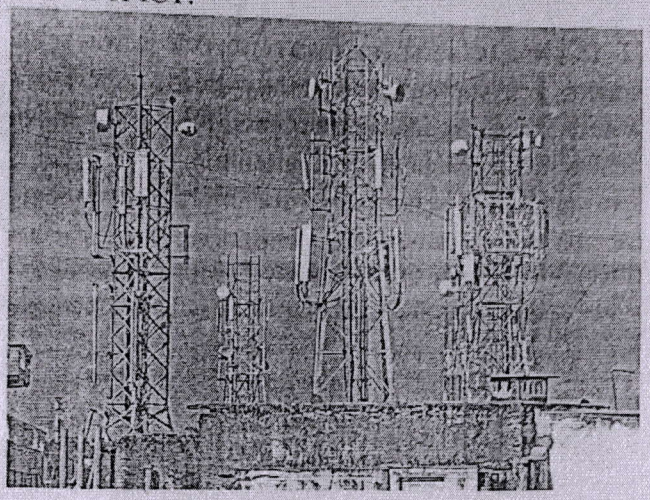

Lastly we studied that, Digital content, Technology and network infrastructure, teacher training and local capacity & community support, these four are the main key points to the successful ICT in education program.

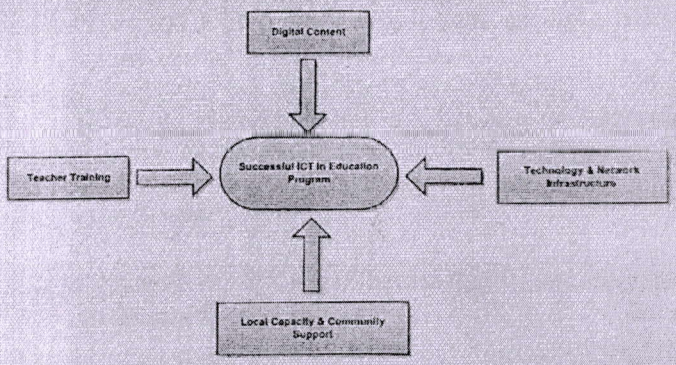

In 21st century, ICT Role in Teacher Education -

1. It helps teachers to improve innovative teaching skill.
2. It helps in effectiveness of classroom.
3. Teachers have all knowledge of their subject because now a day student's minds are more competitive.
4. It helps teachers to improve their skill in classroom and make students future oriented.
5. It is important line to cover the gap between teacher and student because of communicate properly to students.
6. It helps teachers to design educational related activities and proper environment.
7. It helps teachers to identify creative mind child in classroom.

Scanned with OKEN Scanner

Im[illegible]:

Positi[illegible]CT is very much important for teacher's [illegible]ent in teaching learning process. ICT [illegible]rs in many important ways and teach[illegible]t when they needed. ICT has impro[illegible]arning process. It is important for teach[illegible]rs give attention to ICT as an impor[illegible]ool level for improving student's skill [illegible]and concentration in classroom. With th[illegible]T, Teachers also have a benefit of prepar[illegible]rtant work with teaching learning sourc[illegible]paring reports, some extra work etc. wh[illegible] time. If we see that, ICT would make [illegible] passionate and creative in their work [illegible]od of time. Some ICT forms are, use [illegible]dio-visual aids, it increases the capa[illegible]gether in a classroom which is com[illegible]chers than the direct learning, which [illegible]eachers for some extent. Using ICT to[illegible] In[illegible]t, when teacher teaches, students open [illegible]rding to that topic on Internet, it is und[illegible]chers to explain, so they will not waste [illegible] some own examples of there. In Posi[illegible]w, ICT is very much important tool [illegible]nd students in their teaching learn[illegible]

Nega[illegible]

ICT [illegible]y specially education. In positive Impa[illegible]studied that, ICT is very much impo[illegible]T has also a negative or very bad in[illegible]tional system. When are using ICT [illegible]aken that, this will not affect on our [illegible]ocial domains. ICT tools which can [illegible]s us information, links and news but [illegible]g these things, give attention on that [illegible]ffer health problems. ICT cause [illegible]nts. Students not interested the way [illegible], they focused on twitter, face [illegible] in their class and their behavior [illegible]hool. The study shows that, ICT [illegible]pact also so, use ICT in a proper way.

Conclusion:

In today's fast forwarding and interconnected world, ICT is broadly used by our country and it affects on our daily life. ICT has an increasing trend towards the education based processes in our institutions. According to the study, it proved that ICT is a best communicating tool for innovative education to develop effectiveness. In today's life, ICT has many benefits for the younger generation in that specially students. Student who have done part time job can also find some time to do college work. In India, teachers now update with new knowledge, ideas, and skills to use for the effective teaching method. ICT is most important thing for rapid change in our society. It changes the overall nature of education, student's enrollment and teaching learning process.

References

1. Agrawal, N.M and Rao M. R, April 28,10,17, Mumbai(2005). : IT education and industry needs–gaps, concerns and solutions, CSI communication
2. Ahmad, Tufail, ed. Osama manjar and Madan mohan Rao (2001): The internet economy of India 10-16, Inomy media Pvt. Ltd., New Delhi
3. Bhatt, R. M. (2008). ICT for Success of Education from an Indian Perspective. In *History of Computing and Education 3 (HCE3)* (pp. 147-155). Springer, Boston, MA.
4. Chauhan S. S. (1992) Innovation in teaching and learning process.
5. Dash Manoj Kumar (2007), "Integration of ICT in teaching learning is a challenge." Edu Tracks Vol.6 No. PP11.
6. Dash, K. M. (2009) ICT in teacher development of Mrunalini & Prof. A. Ramakrishna (1Jan. 2006), ICT in Education
7. Rathore Rachna (2007), " Effective Teaching through E-learning" Edu Tracks Vol. 6 No. PP 8-9.

❑❑❑

Scanned with OKEN Scanne

Our Heritage - UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed 431131(M.H.)

Vol. 68 No. 12 (2020): National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)

Held on 4th February 2020

Organised by:

Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidhyalaya, Majalgaon, MS

Published: 2020-01-08

Articles

Synthesis, Characterization Of Silver Nanoparticles (Agnp's) Using Neem (Azadiracta Indica Linn.) Leaf Extract And Its Utilization For Antimicrobial Activity Against Some Pathogenic Microorganisms

Dr. Anita P. Patil
1-11

PDF

"Physico-Chemical Analysis of Water Quality of Omerga Taluka Osmanabad District"

Scanned with OKEN Scanner

2020

Fine Structure Operators For Mappings In Metric Spaces

G. K. Sanap, R. M. Dhakane

352-364

PDF

The Bipartite Zero-Divisor Graphs With Horn

Mr. Ghadge R.B.

365-374

PDF

Application of Number in Secure Data Transmission

Kulkarni M.K., Rathod P.M.

375-384

PDF

Contribution Of Laplace Transform & Sumudu Transform In Solving Ordinary Differential Equations With Variable Coefficients

H.K.Undegaonkar, R. N. Ingle, P. G. Gawali, A.S.Kulkarni, B.K.Bongane

385-390

PDF

A Study of Mathematical Functions in Topological Structure

V P Sangale

391-398

PDF

Solution Of Dissipative Fluid Flow Of An Impulsively Started Infinite Vertical Plate

Vinod B. Kulkarni, Vijay Sangle

399-408

PDF

Some Fixed Point Theorems For Generalized Cyclic Multi-Valued Mappings On Dislocated Quasi B-Metric Spaces

P.G. Gaware, C.T. Aage

409-420

PDF

Mathematical Modeling Of Salinity Of Drainage Water

R.V. Deshmare

Scanned with OKEN Scanner

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020 Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

Application of Number in Secure Data Transmission

1. Kulkarni M.K.
Dept. of Mathematics, L.G.M. Arts, Commerce & Science College.,
2. Rathod P.M.*
Dept. of Mathematics, Shri Siddheshwar Mahavidyalaya, Majalgaon Dist. Beed 431131 (M.S.)
E-mail address : premrathod1971@gmail.com Cell : 9421337528

Abstract —Within the transmission causation information while not security suggests that the probabilities of knowledge hack. To come back out from this drawback out of the many ways, this can be done in every of them that is Introduced. Within the universe, it's troublesome to transmit information from one place to a different with security. Cryptography is that the one in every of the most effective technique within the information transmission, that provides confidentiality of the transmitted information. During this paper Armstrong range is employed as secret key for encoding and decoding method. to create the Authentication between two meant users in conjunction with the safety, server is employed. With the assistance of server, each sender and receiver can get valid. Then actual information may well be transmitted by any of the suggests that.

Keywords —cryptography, information security, Armstrong numbers, authentication,

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanner

Our Heritage(UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020 Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sundarrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

data transmission different methods are used for the data Security but most popular method is Cryptography, in this encryption and decryption process is used to hide simple data from unauthorized users by converting it into unreadable form and again retrieved in original form.

In the system "Security Using Colors and Armstrong Numbers"[1] the first step is to assign a unique color for each receiver. Each color is represented with a set of Three values, for example violet red color is represented in RGB format as (238, 58,140). The next step is to assign a set of three key values to each receiver.

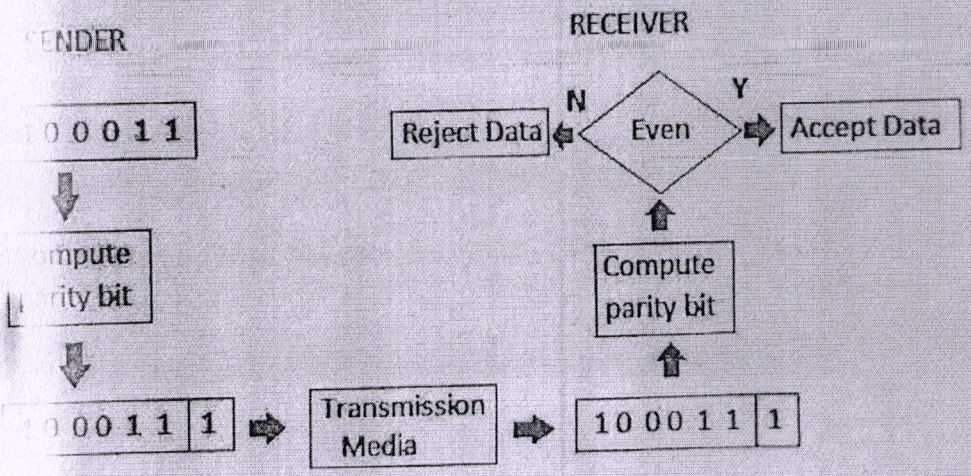

Data at Sender and Receiver ends.

The sender is aware of the required receiver to whom the data has to be sent. So the receiver's unique color is used as the password. The set of three key values are added to the original color values and encrypted at the sender's side. This encrypted color actually acts as a password. The actual data is encrypted using Armstrong numbers.

At the receiver's side, the receiver is aware of his own color and other key values. The encrypted color from the sender is decrypted by subtracting the key values from the

Copyright © 2019 Authors

Scanned with OKEN Scanner

received set of color values. It is then tested for a match with the color stored at the sender's database. Only when the colors are matched the actual data can be decrypted using Armstrong numbers. Usage of colors as a password in this way ensures more security to the data providing authentication. This is because only when the colors at the sender and receiver's side match with each other the actual data could be accessed.

In this paper, Encryption and Decryption process applies to both data as well as its key. So that two way security is provided to the application. After successful authentication, data is encrypted by random Armstrong number and at the same time that Armstrong number is get encrypted. Now for both these encrypted data and key current system timestamp is attached. So whenever receiver gets both the data he can easily recognize which key is for which data. Then encrypted key is decrypted by sender's public key and that resulted Armstrong number is used to decrypt actual data.

Here encrypted key is send to receiver through server and data is sent by any ways like Bluetooth, mail system etc.

It is difficult to hack the data and steal it. Once hacker steals the data, then he must have to know by which that data is encrypted with its same timestamp. If hackers get both data and key then he must know the decryption algorithm to retrieve both key and data which is very difficult.

Armstrong Number

An Armstrong Number is any number of n digits which is equal to the sum of nth powers of digits in the number. Armstrong number is any number of 3 digits as sum of cubes equal to number.

Example: 'XYZ' is a three digit Armstrong number then

$(X^3)+(Y^3)+(Z^3) = XYZ$ such number are 153,370,371,407.

'XYZA' is a four digit Armstrong number then

$(X^4)+(Y^4)+(Z^4)+(A^4) = XYZA$ such number are 1634,8208,9474.

'XYZDE' is a five digit Armstrong number then

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanner

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020 Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

$(A^5)+(B^5)+(C^5)+(D^5)+(E^5) = ABCDE$ such number are 54748,92727,93084.

phy

ography is a method of protecting information and communications through the so that only those for whom the information is intended can read and process it.

mputer science, cryptography refers to secure information and communication erived from mathematical concepts and a set of rule-based calculations called o transform messages in ways that are hard to decipher. These deterministic re used for cryptographic key generation and digital signing and verification to privacy, web browsing on the internet and confidential communications such as ansactions and email.

tography is closely related to the disciplines of cryptology and cryptanalysis. It niques such as microdots, merging words with images, and other ways to hide in storage or transit. However, in today's computer-centric world, cryptography n associated with scrambling plaintext (ordinary text, sometimes referred to as to ciphertext (a process called encryption), then back again (known as Individuals who practice this field are known as cryptographers.

hy, for many, is concerned with keeping communications private. Encryption verting data into some unreadable form. Its purpose is to ensure confidentiality information from anyone who does not intend it. Reverse of decryption This is to convert encrypted data back into some meaningful form. Encryption tion requires the use of certain confidential information, usually referred to as he data to be encrypted is called plain text. The encrypted data obtained as a the encryption process is called ciphertext. Depending on the encryption used, the same key can be used for both encryption and decryption, for other s, the keys used for encryption and decryption may be different.

f Cryptographic Algorithms

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanner

re several ways of classifying cryptographic algorithms. In general they are based on the number of keys that are employed for encryption and decryption, defined by their application and use as in [1]. The three types of algorithms are follows

Key Cryptography (PKC): Uses one key for encryption and another for . RSA (Rivest, Shamir, Adleman) algorithm is an example.

Key Cryptography (SKC): Uses a single key for both encryption and . The most common algorithms in use include Data Encryption Standard (DES), Encryption Standard (AES).

nctions: Uses a mathematical transformation to Irreversibly "encrypt" n. MD (Message Digest) Algorithm is an example.

chitecture

A server is a computer or device on the network that manages network resources. ample, File Server is a computer and storage device dedicated to storing files. er on the network can store files on the server.

Servers are often dedicated, which means they don't do other things besides their tasks. In multiprocessing operating systems, a single computer can run multiple ms at once. In this case the server refers to a program that manages resources than the entire computer.

atform

often used synonymously with operating system. A platform is the underlying are or software for a system and is thus the engine that drives the server.

f server

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanner

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020 Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

Servers

oldest of the Internet services, File Transfer Protocol makes it possible to
or more files securely between computers while providing file security and
ion as well as transfer control.

2] Print-server

puter that manages one or more printers and a network server is a computer
ges network traffic.

so many servers according to requirement like Audio/video, Chat, Fax,

eb servers etc.

ers

ubiquitous and crucial as Web servers, mail servers move and store mail
orate networks via LANs and WANs and across the Internet.

tem

ion

of keeping the sender and receiver database as a color and key value, in the
em we put the unique number and name on the same common server. Data
takes place between the sender and the receiver before sending. After
hentication we carry out the encryption process of our data and send that data
And the encryption key as the Armstrong number is sent to the receiver by

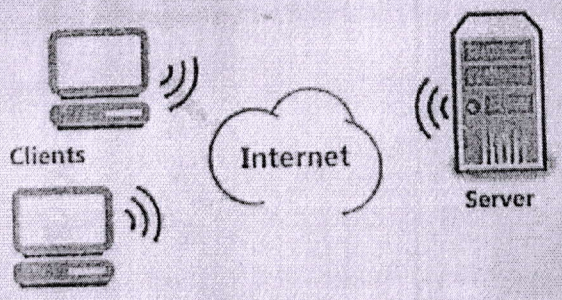

Fig 2. Server architecture

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanner

encrypted key from server receiver decrypt that key using sender's key, and key using this key receiver decrypt actual encrypted data.

random Armstrong Number and add its total digits like. (n=3+7+0=10). of formula, form encoding matrix as below.

$$\begin{bmatrix} 3n^2+2n & n+5 & 2n-1 \\ 3n+2 & n+1 & 2n \\ 4n+1 & n+2 & 2n-4 \end{bmatrix}$$

tion Encoding matrix is

320	15	19
32	11	20
41	12	16

ryption of the actual data begins here)

sage to be transmitted be "ENCRYPT". First find the ASCII equivalent of the racters.

C	R	Y	P	T	Extra	Extra
67	82	89	80	84	-25	-25

dd these numbers with the digits of the Armstrong number Encrypted matrix

C	R	Y	P	T	Extra	Extra
67	82	89	80	84	-25	-25
19	32	11	20	41	12	16
86	114	100	100	121	-13	-9

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanne

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020 Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

he above data into a matrix as follows:

$$A = \begin{bmatrix} 389 & 93 & 86 \\ 114 & 100 & 100 \\ 121 & -13 & -9 \end{bmatrix}$$

n encoding matrix....

$$B = \begin{bmatrix} 320 & 15 & 19 \\ 32 & 11 & 20 \\ 41 & 12 & 16 \end{bmatrix}$$

tiplying the two matrices (B * A) we get

$$C = \begin{bmatrix} 128489 & 31013 & 28849 \\ 16122 & 3816 & 3672 \\ 19253 & 4805 & 4582 \end{bmatrix}$$

ta is ....

28849, 16122, 3816, 3672, 19253, 4805, 4582.

lues represent the encrypted form of the given message.

his data into file it will be converted into byte array format as below:

-36, 120, 79, 125, -61, 118, -94.

lves the process of getting back the original data using decryption key.

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanne

Our Heritage (UGC Care Listed)
ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-12

National Conference on Recent Trends in Physics, Chemistry and Mathematics (RTPCM-2020)
Held on 4th February 2020 Organised by: Department of Physics, Chemistry and Mathematics, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon, MS

n of the original data begins here) The inverse of the encoding matrix

$$D = \begin{bmatrix} 64 & 4 & -91 \\ -308 & -1447 & 5792 \\ 67 & 1045 & -3040 \end{bmatrix}$$

he decoding matrix with the encrypted data.

(C * D)

sform the above result as given below :

4650, 80233837, 102504, -1620024, 9472290, 59246, -2087633,

with the digits of the Armstrong numbers as follows:

4650	80233837	102504	-1620024	9472290	59246	-2087633	12149257
	19	32	11	20	41	12	16

1665	80233818	102472	-1620035	9472270	59205	-2087645	121492741

nverting the above data into byte array format and removing the extra

ill get the original data:

82 89 80 84

he characters from the above ASCII equivalent :

C	R	Y	P	T
67	82	89	80	84

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanne

ve technique involves keys with a minimum key length, which reduces the ncrypt the data. With the increase in letter length, the key length can be This increases the complexity, resulting in increased security.

ology ensures that data transfer can be performed with care as it has two rst step is to convert the letters into another form of ASCII values, the reate the encrypted data needed by adding the digits of the encoding

process can be difficult with this technique. This is because the data is Armstrong number and again this Armstrong number is encrypted using ore secure.

ed technique encryption algorithm is hard to find or hacked externally.

THM ANALYSIS AND COMPLEXITY CLASSES" Rayward-pter 6), (Lewis & Papadimitriou, chapter6)

tion to algorithms" by Cormen, Leiserson, Rivest and 28

Using Colors and Armstrong Numbers" by S. Pavithra Deepa, S. thu, V. Keerthika 1,3UG Student, Department of IT, Sri Krishna College eering and Technology.

Key Cryptography Applications Algorithms and Mathematical ons Anoop M S, Tata Elxsi Ltd, India

Approach to Information Hiding for Secure Message Transmission," by M. rivastav, International Journal of Computer Trends and Technology, 6-June

t Study of Various Encryption and Decryption Techniques," by V. k. V. Sandip nternational Research Journal of Advanced Engineering and Science.

th world.wolfram.com/ UnimodularMatrix.html

Copyright © 2019Authors

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF) - 0.676 (2014)
Special Issue 193 (B) : Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India
ISSN : 2348-7143
September-2019

19-20

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Recommendation for Improving Quality of Indian Higher Education	Dr. D. K. Khokle	05
2	Assessment and Accreditation Benefits to Higher Education Institutions	Dr.Bhimrao Mankare	08
3	Skill Based Learning: Necessity for Employability	Dr. Manisha Kotgire	11
4	ICT Based Teaching and Learning in Education	Dr. N.B. Kale	14
5	Role of NAAC in Higher Education to Enhance Quality Education	Dr. Sanjay Sawate	17
6	The Role of Governance Leadership and Management in the Process of NAAC	Prof. Sunil Mhankale	24
7	Best Practices of Library: Key to Better Performance in NAAC	Dr. Anuja Kastikar	27
8	Role of ICT Teaching in Quality Improvement	Dr. Gorakhnath Phasale	30
9	Challenges Facing NAAC in Rural Area	Prof. Rupesh Wankhade	37
10	Skill Development for Employments in India	Dr. Prakash Rodiya	40
11	Revised Process of Assessment and Accreditation of Affiliated Colleges by NAAC- A Step towards Quality Enhancement	Dr. Shivaji Pawar	44
12	Role of Students and Teachers in Teaching Learning	Niwrutti Nanwate	48
13	Institutional Best Practices Enrich Students, Community and Nation	Dr.G S Bhopalkar, Dr.B S Waghmare	52
14	Information Communication Technology in Higher Education	Dr. Madan Shelke	56
15	Operational Function of IQAC	Dr. Sakharam Wandhare	59
16	Scenario of Present Education System of India	Prof. Anant Khose	63
17	Role of ICT in Higher Education for the 21st Century	Prof. Ramesh Bharudkar	68
18	Quality Assurance in the Regualar Working Process of College	Dr. Rajaram Sontakke	71
19	Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India	Prof. Shubhangi Khude	73
20	Role of IQAC in Higher Educational Institute	Prof. Pathan Jainullakhan, Md. Hayatkhan	75
21	Role of Internal Quality Assurance Cell (IQAC)	Prin. Dr. Sharda Molawane	77
22	NAAC Assessment : A Boost for Higher Education	V. S. Suryawanshi & V. S. Shinde	80
23	Use in ICT Based Teaching and Learning	Prof. Jawahar Chaudhari	84
24	Impact of NAAC on College Library Development	S. A. Mutkule	88
25	ICT Education : Its Benefits and Difficulties	Dr. B. M. Chavan.	93
26	Strategies for Evaluating Teaching Quality	Dr. Mangesh Shirsath	98
27	Teaching and Learning with Technology : Effectiveness of ICT	Dr. S. N. Waghule	101
28	Skill India : Mission towards Employment's	Dr. S. V. Panchagalle & Dr. R. D.Gaikwad	106
29	Naac Accredatation	Mr. Pratap Ranshing	110
30	Higher Education – A Value Building!	Mr.M.B.Gaikwad	113
31	Higher Education in India : Issues and Challenges	Krushna Kamble	116

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013) | September-
Special Issue 193 (B) : Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India

Role of ICT Teaching in Quality Improvement

Dr. Gorakhnath P. Phasale
Dept. of History
Shri Siddheshwer Mahavidyalaya, Majalgaon Dist.Beed.
Mob.9890121846
Email:gpf1969@rediffmail.com

Abstract:

Using audio-visual aids became mandatory now a day in all types of education. It became necessary to use from primary education till higher education. AV aids in teaching is a skill but till 21st century Indians are not enough mature to use it properly. The present research paper focuses on how AV aids are important in higher education and proper use. Every higher educational institute must have basic AV aids. It is broadly says that AV aids are most necessary at primary and secondary level but present research paper focuses that every age AV aids are important if one really believes in teaching and learning process. Aids must be use with their standards as higher education requires. It is misused concept that learner who crossed his/her age sixteen, for those AV aids are not effective. The following observations prove that AV aids are also useful for higher education so far.

Keywords : Higher Education, NAAC, ICT, IQAC,AV aids

Introduction:

India is world's second largest country in providing higher education. Quality higher education is need of the hour to sustain in this competitive era. Higher education is key to get success at international level. Education plays an important role in the social and economical development of any country. Higher education of any country is the power of it. Because it is machinery from which the country can produce able and potentially sound human resources etc. The institution is having the very aggressive role to create good academic environment for the enrichment. The education represent the backbone of a nation as it produce the human energy which play the most determining in advancement of nation and also in development of society. The purpose of this research paper is to focus upon the role of ICT in ensuring the quality in defining the element of Higher education in India through a combination of self and external quality evaluation, promotion and sustenance initiative. The higher education is considered as a significant tool for bringing about economic, social, technological and political progress.

Methodology:

Researcher used secondary data and studied worldwide previous studies, research articles, books, news papers, quotes and statements. Researcher used observation method to express the facts of the topic.

Objectives of this study:-

- To Introduce ICT in Higher Education to create interest in teaching-learning process.

Definition and meaning of ICT:

The United Nations Development Programme (UNDP) defines Information and Communication Technologies: "ICTs are basically information-handling tools a varied set of goods, applications and services that are used to produce, store, process, distribute and exchange information. They include the old ICTs of radio, television and telephone, and the new ICTs of

Scanned by CamScanner

computers, satellite and wireless technology and the Internet. These different tools are now able to work together, and combine to form our networked world, a massive infrastructure of inter-connected telephone services, standardized computing hardware, the internet, radio and television, which reaches into every corner of the globe". Michiels and Van Crowder (2001)have defined Information and Communication Technologies or ICTs as "a range of electronic technologies which when converged in new configurations are flexible, adaptable, enabling and capable of transforming organizations and redefining social relations. The range of technologies is increasing all the time and there is a convergence between the new technologies and conventional media". Now, the devices can be connected to other devices by means of a network to share and exchange information, thus can be used in such a way that they can also be categorized as ICTs. The books are also incorporated into ICTs either through their potential for informal web publishing or more formal digital book publishing with designated readers or e-books. ICTs. Thus, expansion of technologies that can be used to collect, store and share information between people using multiple devices and multiple media are also termed as ICT's.

"AV aids are those sensory objects or images which initiate or stimulate and reinforce learning". (Burton). This definition by Burton gives exact importance of AV aids. The main principle to use those aids they should suit the age level, grade level and other characteristics of the learners. Selected aids should be interesting and motivating. "AV aids are anything by means of which learning process may be encouraged or carried on through the sense of hearing or sense of sight." Goods dictionary of education. "AV aids are those devices by the use of which communications of ideas between persons and groups in various teaching and situations is helped. These are also termed as sensory materials"(Edgar Dale).Following are the most useful AV aids in teaching and learning process. They are broadly divided into two types; those are projected aids and non-projected aids. Projected aids are film, film strips, overhead projector etc. Non projected aids are such as Radio, Television, recordings, charts, cartoons, diagrams, flash cards, cards, pictures, posters, models, black board, bulletin, boards, demonstration, experimentation etc.

Need for ICT in Education:

ICT is a combination of computer, communication and content technologies. Academia, business communities and government are using innovative ways of ICT. Every nation needs a highly skilled and educated work force to compete in global competitive environment. ICT is powerful tool for extension of both formal and informal educational opportunities to unreached, scattered and rural population, which were traditionally excluded from education due to reasons: such as cultural or social differences, gender bias, specially ability of person and others due to cost of education or because of time constraints of educational institutions. The goal of Inclusive education in educational institutions can be achieved and catalyzed by the effective use of ICT. Superiority of student's achievement using ICTs in the education field, in developed and in developing countries is not proved by any conclusive research yet. However, Academicians have a general consensus that effective usage and implementation of ICTs in education has a positive impact on teaching learning process. The potential in students can be uplifted and made innovative, enriched, motivated and engaged with the effective usage of ICTs. It also helps educational institutions experience good work practices and bring in fruitful changes in strengths for creation of economic viability. [Lemke and Coughlin (1998); Davis and Tearle (1999)]. In diverse socio-economic and cultural contexts, ICTs can be successfully engaged to involve greater number of students, including those to whom education was earlier not accessible, and help in encouraging learning, along with enabling students with technical skills required for many occupations.

Scanned by CamScanner

Other benefits of ICT in education are:

1. It has the potential to improve education system of the nation.
2. It can transform the nature and quality of education as a whole.
3. It helps to enhance the quality of education by facilitating new forms of interaction between students, teachers, education employees and the community.
4. It acts as and provides students and teachers with new tools that enable improved learning and teaching and adds to skill formation
5. It improves the learning process through the provision of more interactive educational materials that increase learner motivation and facilitate the easy acquisition of basic skills
6. It makes education more accessible for all, bringing education to the doorstep of children living in remote rural locations by means of enabling distance learning
7. It provides access to a vast treasure of educational resources and content for improving literacy
8. It leads to integration of technologies with traditional educational activities although it can never replace the conventional teacher-student relationship that is so crucial to the development process
9. It offers more challenging and engaging learning environment for students of all ages
10. It enables a knowledge network for students
11. It provides greater flexibility and individualized learning facilities to learners
12. It enhances the overall teaching-learning process
13. It avails high speed delivery of uniform quality content at reduced cost bringing the cost of education from very high to very low
14. It can serve multiple teaching functions and diverse audiences.
15. It facilitates in enhancing the efficiency and effectiveness of educational administration and policy by improving the quality of administrative activities and processes.

Technology is just one of the tools, the success of ICTs in improving the delivery of quality education to the needed, without widening the gap, will depend largely on policies that are directed toward how ICTs must be deployed in educational institutions. In India, various ICTs have been employed over the years to promote primary and secondary education in educational institutions. However, there have been enormous geographic and demographic disparities in their use. Some states and regions in the country currently have an enabling environment in place that allows for a greater use of ICT for education, whereas others lack such anenvironment.Asperthe2011census, nearly three-fourth of the Indian population lives in rural areas covering over 6 lakh villages. The state of rural education in India is though very poor. There are very few government educational institutions in most villages while private educational institutions are largely concentrated in the urban areas. Children have to travel far away distances to avail basic education facilities, not to mention the acquiring of ICT skill sets and facilities. In fact, majority educational institutions in rural areas do not provide computer education at all. The National Policy on Education2016 [NPE] provides for the scheme of ICT for all rural educational institutions in India. Measures have also been taken to reduce and remove rural-urban disparities and promote diversified and better employment opportunities in rural areas. In the rural context, the main focus of NPE is the implementation of schemes and programs, such that predominantly Address the educational needs of rural areas including technical education. ASER (2014) states that for six years now ever since the turn of the century, more than 96 percent of children (in the age group 6- 14 years) are enrolled in educational

Scanned by CamScanner

umbrella term that includes any communication device or application, encompassing: radio, television, cellular phones, computer, and network hardware and software, satellite systems and so on, as well as the various services and applications associated with them, such as videoconferencing and distance learning. When such technologies are used for educational purposes, namely to support and improve the learning of students and to develop learning environments, ICT can be considered as a subfield of Educational Technology. ICTs in higher education are being used for developing course material; delivering content and sharing content; communication between learners, teachers and the outside world; creation and delivery of presentation and lectures; academic research: administrative support, student enrolment etc.

Finally, a mention has to be made to the increasing significance of ICT in the field of education. The role played by ICT is ever expanding. It has given boost to a number of facilities in the field of education. It now gives opportunity for Distance Learning, Online Learning, Virtual Classrooms, MOOC (Massive Online Open Courses), MOODLE (Modified Object Oriented Dynamic Learning Environment), Video-Audio Conferencing, E-Learning, Digital Library Learning etc. All these have revolutionized the field of education and changes after changes surge like waves. We are now required to swim with these currents! The online resources made available by the MHRD through the ambitious project of National Digital Library provides the following sites with a huge repertoire of resources for scholars and students:- Digital Library of India (DLI):(More than 5,00000 global classical books), Librivox: (More than 2,00000 audio books), SNLR Digitalization of works by R. Tagore, INFLIBNET (1,00000+ thesis and synopsis reports authored by Indian researchers), KRUSHI KOSH: (50,000 agricultural books, journals, articles and reports), NCERT: (Hindi& English books on different subjects for students from primary to 12th standard), NPTEL: (10,000 MHRD Sponsored video lectures in engineering domain).

Advantages of AV aids:-

There are many advantages of AV aids. Present research paper emphasis to improve English language through AV aids. Basically there are four skills of learning or improving any language of the world. Those are LSRW (Learning, Speaking, Reading, and Writing). To improve listening skill learner can listen the recorded literature of concern language to improve listening skill. He/she can improve language by listening his/her own voice or recorded voice. Meanwhile teacher can interrupt students to give instructions or teacher is a main console in this process. Next step in learning a language is to speak that particular language means 'speaking', this supposed to be very important skill among. To study or learn this skill AV aids will help much to speak desired language. I quote here a simple example to motivate students or to build confidence among them is to show them video clips of concern language. I took a small research on my students, selected twenty students and showed them English movie 'Pygmalion'. And selected twenty students who were not seen the movie. Next day forty Students sat in the same class , the students who were seen the movie they were so enthusiastic to learn English language in compare to the students who were not seen the movie. In this way one should create awareness of spoken skill of particular language among students with the help of Av aids.

Teacher is a main console to provide Av aids to his students. So, he/she should be well trained in using those aids. As Av aids help to language learner in listening and speaking skills as usual they help to improve reading and writing skills too. Reading also an important skill of language, to improve it initially teacher must differentiate types of reading skimming and scanning. Teacher must set the time to computers in language laboratories as per the reading intended as skimming or scanning. Writing is a most crucial skill of learning a language so, this comes at last

Scanned by CamScanner

stage but not least. To improve writing skill, pronunciation CD's are available. Lerner can use such material to improve language. While writing on PC grammatical mistakes are shown by computer automatically. To improve writing skill ones grammar should be good, to learn grammar there are many programmes in language laboratories to help learner.

Above is my own experience with my students with AV aids while teaching and learning. Same can be used with other subjects accordingly. And new accreditation of NAAC much emphasis on such teaching and learning with AV aids this carries much weight age 350 points out of 1000. This research paper is intent to help all academicians and students to guide, to use AV aids in their respective subjects and make teaching and learning interesting one.

Benefits of ICT in education to the main stakeholders:-Stakeholder Benefits :-

A) Students :-1)Increased access, 2) Flexibility of content and delivery, 3) Combination of work and education, 4) Learner-centered approach, 5) Higher quality of education and new ways of interaction.

B)Employers:- 1) High quality, cost effective professional development in the workplace, 2) Upgrading of employee skills, increased productivity, 3) Development of a new learning culture, 4) Sharing of costs and of training, time with the employees, 5) Increased portability of training.

C) Governments:- 1) Increase the capacity and cost effectiveness of education and training systems, 2) To reach target group with limited access to condensational education and training , 3) To support and enhance the quality and relevance and of existing educational structures, 4) To ensure the connection of education institutions and curricula to the emerging networks and information resource

Conclusion:

Digital education in India has been evolving over the last few years, changing the way students are learning concept of digital education in school. In traditional chalk and talk method has covered the way for more interactive teaching methods. Various schools are adopting digital solutions to keep themselves update with the technological changes. The innovative teaching methods using teaching technologies raise the participation of students. To fulfill the school students' needs, education providers have been coming up with interactive software to aid teachers in classroom teaching. Howe ever, usage of digital technologies in institutes of higher education is still in its emerging stages. To increase the quality of education with the latest digital technological, majority of schools and universities are trying to keep journey with the digital changes by implementing them. Thus by empowering educators, digital technology holds the key to India's educational challenges.

References:

1. Abdul Latheef N (2017). National Digital Library: An Overview, University News, Vol.55, No.20, May, 15-21, 2017
2. Mohanty J, 2001; Educational Technology, Publish by Rajouri Garden, New Delhi. 2.Singh,Y.K.,2005, Instructional Technology in Education, Published by Dariyaganj, New Delhi.
3. M. Sanjaya (2006). Quality Assurance in Higher Education: An Introduction. NAAC (2011). NAAC Methodology of Assessment and Accreditation.
4. Shrivastava, R.C. (1997). Teacher Education in India, Issues and Perspectives. Regency Publications, 20/36-G, Old Market, West Patel Nagar, New Delhi UGC (2007) "Guidelines for the Establishment and Monitoring of the Internal Quality Assurance Cells (IQACs) in Higher Educational Institutions (HEIs)

Scanned by CamScanner

5. Michiels, S. I. & Van Crowder, L. (2001). Discovering the Magic Box: Local Appropriation of Information and Communication Technologies (ICTs). SDRE, FAO, Rome.
6. Nisar, M.W.,MunirE.U.&ShafqatA.(2011).UsageandImpactofICTinEducation Sector: A Study of Pakistan. Australian Journal of Basic and Applied Sciences, 5(12), pp. 578-583.
7. Peeraer, J. & Petergem, P. (2011). ICT in Teacher Education in an Emerging Developing Country: Vietnam's Baseline Situation at the Start of the Year of ICT. Journal of Computers & Education, 56.
8. Agarwal, P.(2006), 'Higher education in India: the need for a change,' Indian Council For Research On International Economic Relations.
9. Bhattacharya, I. & Sharma, K. (2007), 'India in the knowledge economy–an electronic paradigm', International Journal of educational Management Vol. 21.No.6,
10. Cross, M. & Adam, F. (2007), 'ICT Policies and Strategies in Higher Education in South Africa: National and Institutional Pathways', Higher Education Policy 20(1),
11. www.wikipedia.com
12. www.NAAC.gov.in

Scanned by CamScanner

48

19-20

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya (HIN) Majalgaon Dist. Beed-431131

M. S. P. Mandal's

DEOGIRI COLLEGE, AURANGABAD

NAAC Reaccredited 'A' grade
UGC College with Potential for Excellence
ISO 9001-2008 Certified

NATIONAL CONFERENCE
ON
'Emerging Trans-Disciplinary Approaches in Bio-Sciences 2019'
23 & 24th Dec 2019

E-SOUVENIR ETDAB-2019

Patrons

Hon'ble Satish Chavan
Secretary, M.S.P.Mandal

Hon'ble Prakash Solunke
President, M.S.P.Mandal

Organizing Committee

Convener
Dr. Shivajirao N. Thore
Principal

Organizing Secretary
Dr. Ravi Pandurang Patil
Head, Dept. of Botany
(9422095481)

Organized by
Department of Botany
Deogiri College, Aurangabad
Station Road, Aurangabad-431005 (M.S.)

Email: etdab2019@gmail.com
Ph.No.:(0240) 2367337,2334577,2367333,2367330
Visit: http://deogiricollege.org/sr/etdab_2019/

M.S.P. Mandal's

DEOGIRI COLLEGE,AURANGABAD

Organised

NATIONAL CONFERANCE

ON

'Emerging Trans-Desciplinary Approaches in Bio-Sciences2019'

ETDAB-2019

Date-23 & 24th Dec 2019

Patrons

Hon'ble Satish Chavan
Secretary,M.S.P.Mandal

Hon'ble Prakash Salunke
President,M.S.P.Mandal

Organizing Committee

Convener
Dr.Shivajirao N.Thore
Principal

Organising Secretary
Dr.Ravi Patil
Head,Dept.of Botany

Organised by

Department of Botany

Deogiri College,Aurangabad

Station Road,Aurangabad- 431005 (M.S.)

INDEX

	from Satpuda range of Jalgaon district (M.S.)			
14.	**Studies in Pollution Controlling Plant Species of Salim Ali Lake**	Sangeeta ahuja and narayan pandhure	PP	20
15.	**Uses of some Medicinal plants For Wound Healing In Aurangabad District M.S.(India)**	Manish V. Bankar	OP	19
16.	**Study on Biodiversity of Higher species and its depletion causes in Ambachandi Bala Ghat Ranges Dharur Dist. Beed**	Choudhari S.S.	OP	22
17.	**Taxonomic Studies on Weed Diversity of Marathwada Region of Maharashtra State**	R.D. Gore & V.S. Chatage	OP	23
18.	**Awareness regarding the conservation of Biodiversity illiterate peoples: Aundha region.**	Dr.Pratap V.Deshmukh Dr.V.S.Maske	OP	24
19.	**Diversity, Conservation Status and Medicinal Plants of the Euphorbia**	Dr. Ghadsing P.G Dr.I.B.Salunkhe	PP	25
20.	**Biodiversity and limnological Profile of Masoli reservoir from Parbhani District of Maharshtra**	Ahirrao S.D.	O/P	26
21.	**Current Field Status, Diversity and Distribution of *Acanthephippium*Bl. (Orchidaceae) in Darjeeling Himalaya of West Bengal, India**	Rajendra Yonzone	OP	27
22	**Biodiversity of Phytoplanktons Of Chandrapur Dam, Parli- Vaijnath Dist, Beed Maharashtra, India**	Vidya D Gulbhile	PP	28
23.	**Protection of Plant Varieties in India**	Bandewar S.T and T.D.Kamble	OP	29
	Theme – D Ecology and Eco -toxicology			
24.	**Degradation of Cellulose Containing Effluent By *Trichoderma***	NAYAB ANSARI	OP	31
25.	**Physicochemical Water Analysis of Bindusara river in Beed District,(M.S)**	Dr. Dhond G.M., Jadhav R.L.	OP	32
26.	**"Effect of air pollution on chlorophyll content of *Terminalia procera* and *Magnifera indica*"**	Dr. Rajmane S.D.	O/P	33
27.	**Physico-Chemical analysis of Soil samples in Beed District, Maharashtra.**	V.V.Naiknaware	O/P	34
	Theme - E Economic botany Zoology Microbiology and biotechnology			
28.	**Redescribed Nematode species of *Procamallanus Arnai* (Lakshmi I.R., 2010) in *Mastacebelus Armatus* (Lacepede, 1800) in Sina Kolegoan Dam, Osmanabad District (Ms)**	Swati Jadhav, Atul Humbe and Nitin Padwal	OP	36
29.	**The role of enriched supplementary feed in relation to growth of Labeo rohita.**	Shaikh H.M. Patel Y.E.	PP	37

53	Political Leadership of Bihar: Socio-Economic Development & Reality	Pragya Shekhar, Reaearch Student	386-388
54	TMD Study Of Aqueous Solution of Long Chain Amine Hydrochloride	Amol M. Deshpande, Wamank.Pokale, Amol W.Pokale	389-395
55	Dye Sensitized Solar Cells New Approch For Energy Generation – A Review	Mr.Yatreek G.Bhagat, Prof. J.S.Meshram	396-405
56	A Study Of Challenges Faced By Women Entrepreneurs Development In The Rural Area	Prof. Dr. Dattatraya S. Tambe	406-413
57	Personality Development Through Yoga	Dr. Seema S. Malewar	414-417
58	"Yoga": An Effective Measure Against The Covid 19	Dr.Premnanda G.Ghadsing	418-419
59	Phytochemical Analysis And Antimicrobial Activities of Leaf Of Tecoma Stans Plant	Manisha A. Mahatale	420-426
60	Economic Policy And Financial Zone Reforms In India: A Bird Eye View	Dr. Prashant Vijaysing Patil	427-435
61	The Impact of Artificial Intelligence On Higher Education System In India, Amidst Of The Covid 19 Pandemic.	Dr.Varsha S. Sukhadeve, Miss. Sneha Sheshrao Gawai	436-449
62	Functions And Recent Trends Of Human Resource Management (HRM) In the Field of Education	Mr. Vasudev N. Joshi, Prin.Dr.Shriprabhu G.Chapke,	450-455
63	Alternative 1,2,3-Triazole Derivative Ligand For The Click Chemistry	V. B. Gopula	456-461
64	Effective Modes For The Enhancement of Quality In Higher Education	Mr.Devendra H. Wasade Dr Rajkishor S. Gupta	462-467
65	Citation Analysis Of Doctroal Thesis In Chemistry Accepted By Rashtrasant Tukadoji Maharaj, Nagpur University, Nagpur	Dr. Rajkishor Shivshankar Gupta, Mr. Devendra H. Wasade	468-476
66	Misleading Advertisements: Legal Prospects	Dr. Suresh G. Santani	477-483
67	Health Problems Of Mathadi Workers (A Study With Special Reference To Mathadi Women Workers Of Cotton Market Area Of Nagpur City)	Dr. S.Vijay Kumar	484-490

C-7

Diversity, Conservation Status and Medicinal Plants of the Euphorbia

*Dr. Ghadsing P.G ** Dr.I.B.Salunkhe

* Shri. Siddheshwar College, Majalgaon** Sunderrao Solanke College, Majalgaon.

ABSTRACT

In India, the use of different parts of several medicinal plants to cure specific ailments has been in vogue from ancient times. The indigenous system of medicine namely, Ayurvedic and Unani, has been in existence for several centuries. In modern times, plants have a prominent place as raw material for some important drugs. Synthetic drugs are effective in controlling different diseases but these synthetic drugs are out of reach of millions of people. It is estimated that around 70,000 plant species have been used for medicinal purposes. Medicinal plants have curative actions due to the presence of complex chemical constituents. and pharmacological actions of *Euphorbia.*

Euphorbia is the largest genus of the family Euphorbiaceae with about 1600 species. All species of Euphorbia exude a milky juice. Out of these sps, *Euphorbia hirta* Linn. Is an annual medicinal weed and it is commonly known as Asthma plant. It is not only a weed but also it is a medicinal herb too. These medicinal herbs are found in tropical and temperate parts of the world. Extensive literature studies suggested that the various parts of the plant are reported to possess antimicrobial, anti-diabetic, anti-cancer, anti-tumor, anti-plasmodia, anti-fertility, wound healing, anti-inflammatory, sedative, Anti- asthmatic, Anti-Ulcer, and diuretic properties. The present review study deals with the botanical description, phytochemical, pharmacological, therapeutic, nutritional and other important biological aspects of *Euphorbia hirta*. The main phytochemicals found in this plant are polyphenols, flavonoids, steroids, tannins, and alkaloids. This review study may be utilized for the identification and preparation of a monograph of *Euphorbia hirta*.

INNOVARE JOURNAL OF SCIENCES
Vol 8, Special Issue 1, 2020
ISSN-2321-5496

Full Proceeding Paper

LOW COST CARBON CATHODE FOR NATURAL DYE SENSITIZED SOLAR CELL

SWATI S. KULKARNI*[1, 2], S.S. HUSSAINI[2], N.N. SHEJWAL[3]

[1]Department of Physics, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed 431122 (MS) India., [2]Crystal Growth Laboratory, Department of Physics, Milliya Arts, Science & Management Science College, Beed-431122 (MS) India., [3] AISSM college of engineering, Pune - (MS) India.
Email: meerachothwe@gmail.com

Received: 25 January 2020, Revised and Accepted: 17 March 2020

ABSTRACT

Objective: Platinum film on fluorine doped tin oxide (FTO) glass surface has been used commonly in the research of dye sensitized solar cells (DSSCs). However, cost of platinum is too high to fabricate a cost effective ecofriendly DSSC. The current study has been done to replace the high cost platinum counter electrode by low cost carbon electrode.

Material and Method: TiO2 nanoparticles has been synthesized and used to synthesize Photo anode of DSSC on fluorine doped tin oxide (FTO) glass surface. Platinum and Carbon cathodes has been synthesized on fluorine doped tin oxide (FTO) glass surface fabricated and their photovoltaic properties have been compared. Area of the cathode and anode has been maintained 1square centimeter.

Results: Study of DSSCs reveals, carbon cathode can successfully replace the platinum cathode as efficiencies of DSSCs have been found to be more using carbon cathode as compare to the platinum cathode. Ecofriendly Eosin Y dye sensitized TiO_2 nanoparticles photo anode has been used for the fabrication of DSSC.

Conclusions: Investigation leads to the conclusion that carbon cathode can replace the platinum cathode in dye sensitized solar cell.

Keywords: Dye sensitized solar cell, TiO_2 nanoparticles photo anode, carbon cathode, eosin Y dye

INTRODUCTION

Dye sensitized solar cells (DSSC), are the third generation hybrid solar cells offer a particular promise as an efficient, low cost alternative to the silicon semiconductor solar cells. Since the working principle of DSSC is the mimicry of natural photosynthesis process, DSSC is the most promisingly environmental benign solar cells [1]. Unlike the silicon solar cells, DSSC uses sensing dye for light harvesting and electron transport, which allows researchers to fine tune each component separately and to optimize the device performance. Along with environmental friendliness, DSSCs poses the attractive properties like, flexibility, multicolored and hence aesthetics [2].

In a typical DSSC, light photons are absorbed by a sensitizer, which is adsorbed to the surface of wide band gap semiconductor oxide. The sensitized nano particles of semiconductor in combination with the electrolyte and counter electrode produce the regenerative cycle of photo electrochemical cell [3]. Literature study reveals, most often Titanium oxide (TiO_2) photo anode sensitized by ruthenium complex dye and the platinum counter electrode is the typical components of Dye Sensitized Solar Cells (DSSCs) [3]. In our previous studies, Al doped TiO_2 photo anode proved to be fruitful to increment the photovoltaic parameters i.e., photo current and efficiency of the DSSC along with organic Eosin Y dye [4-6]. Eosin Y dye is one of the xanthene dye exhibiting the properties like large absorption and luminescence; low toxicity in-vivo and relatively high solubility in water [7-10].

Counter electrodes (Cathodes) have usually been prepared by depositing a thin layer of platinum (Pt) onto the FTO substrates. The FTO substrate without platinum coating can also work as the counter electrode, however, its charge transfer resistance is very high on the order of mega ohm per square centimeter in iodine-triiodide electrolyte and hence, the platinum layer is deposited on the FTO to work as the catalyst. It reduces the oxidized form of the redox couple in the electrolyte so that the cathode material must be adapted to the redox system in the electrolyte. Although platinum is the most efficient catalyst for counter electrode to date, rarity and high cost of platinum makes it unsuitable for low cost DSSC. Hence, several other materials have also been adopted for the preparation of the counter electrode in DSSCs, such as conducting polymers such as poly (3,4-ethylenedioxythiophene) doped with toluene sulfonate anions, carbon materials and cobalt sulphide, carbon black [8]. Moreover, the platinum being heavy metal costs too high and elevates the overall cost of DSSC [11-12]. Whereas, DSSC comprised of carbon cathode has also found to be exhibiting comparable results to that of the platinum cathode [13-17].

Considering support of these studies, the current study of DSSC comprised of TiO_2 nanoparticles photo anode sensitized by eosin Y dye has been further explored towards the cost effective and environmentally benign DSSC by employing the carbon cathode.

MATERIALS AND METHODS

Materials

Titanium Tetra iso-propoxide (TTIP) (Otto Chemicals, Germany), Eosin Y dye and Chloroplatinic acid (H_2PtCl_6) (Ward Hill, U.S.A.), Aluminium Nitrate ($Al(NO_3)_3$ and Poly-ethylene Glycol (Otto Chemicals, India), Lithium iodide and iodine all reagents were used without further purification.

Synthesis and characterization of TiO_2 nanoparticles

TiO_2 nanoparticles have been synthesized as discribed in previous studies[6] and characterized using FTIR spectra.

DSSC Fabrication and Testing

The DSSCs were assembled as follows: cleaned fluorine-doped tin oxide (FTO, Sigma- Aldrich) conductive glasses of size 2*2 cm^2 have been used as the substrate. The TiO_2 nanoparticles anode has been prepared using doctor blade method and has been sintered at 450ºC for 1 h to enhance the bonding between the semiconductor and the FTO glass. After cooling to 80ºC, the prepared photo anodes have

been immersed into 0.3mM Eosin Y dye solution in ethanol for 24 hours at room temperature (30ºC). The Carbon counter electrode has been produced just by a spattering the HB pencil on 1cm area of FTO glass whereas, Platinum counter electrode was deposited on cleaned FTO glass by drop casting the Cloroplutanic solution. The dye adsorbed photo anodes and counter electrodes have been assembled using Surlyn polymer spacer, crocodile clips and alligator pins. Electrolyte prepared using 0.05mM Iodine and 0.5mM lithium tri-iodide in Acetonitril has been inserted in the space between two electrodes just before connecting for the photovoltaic characterization. The performance of DSSCs was determined by indigenous solar simulator under irradiation of 100mW/cm² (Iin). The current density-voltage (J-V) curves have been obtained on source measurement unit (Keithley 4200) to obtain Jsc, Voc, and FF of DSSCs.

RESULTS AND DISCUSSION

Figure 1 shows the FTIR study of TiO_2 nanoparticles which confirms the Ti-O bond formation.

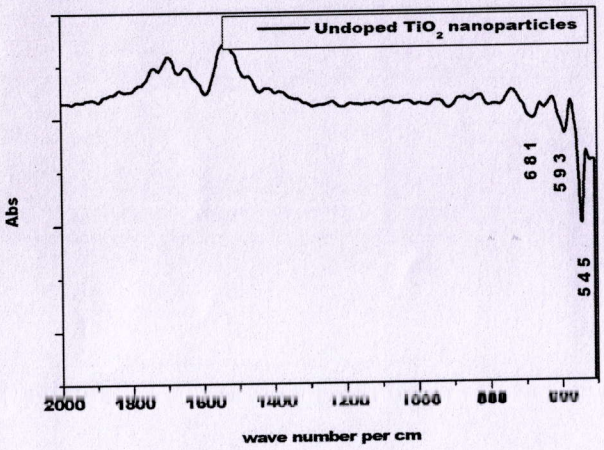

Fig. 1: FTIR spectra of undoped TiO_2 nano particles

Ti-O stretching vibrations are observed at 545 per cm for undoped TiO_2 nanoparticles whereas bending vibrations of Ti-O-Ti have been observed at 681 per cm. Fig. 2 exhibits the comparative study of photovoltaic characteristics of the DSSCs using TiO_2 nanoparticles photo anode and Platinum and Carbon cathode. In the device the photo anode has been sensitized by ecofriendly Eosin Y dye.

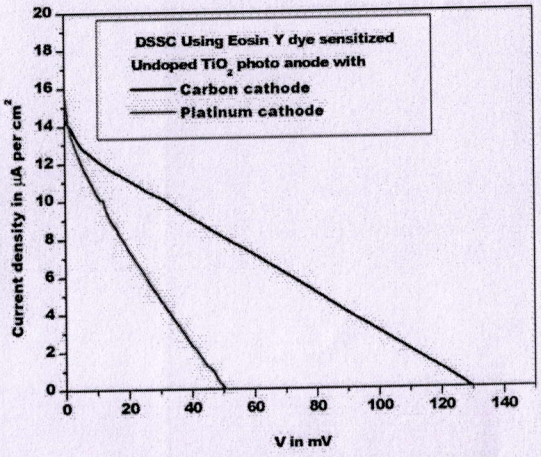

Fig. 2: Photovoltaic characteristics of DSSC- TiO_2 nps photo anode and Platinum and Carbon cathode

It has been observed that the DSSCs using carbon cathode exhibits the excellent result as compare to the Platinum cathode.

Table 1 shows the photovoltaic parameters of the DSSC comprised of TiO_2 nanoparticles photo anode sensitized by Eosin Y dye and Platinum and Carbon coated photo cathodes. In the DSSC, the short circuit current density is 15.8 μAcm^{-2} for DSSC using platinum cathode where as it is 14.2 μAcm^{-2} for the DSSC using Carbon cathode, it has been found to be decreased by 10% for the Carbon cathode DSSC as compare to platinum cathode DSSC. However, for DSSC using carbon cathode open circuit voltage (130 mV) has been found to be increased by 160 % as compared to DSSC using Platinum cathode. The efficiency for DSSC using Carbon cathode has been also increased by 181% as compared to DSSC using platinum cathode. Also, fill factor has been found to be increased comparatively when platinum cathode has been replaced by carbon cathode.

Table 1: Photovoltaic parameters - maximum current density (Im), maximum voltage (Vm), Short circuit current density (Jsc), open circuit voltage (Voc), fill factor (FF), efficiency (η) using Eosin Y and Hibiscus dye

DSSC Fabricated using	Jsc (μAcm^{-2})	Voc(mV)	Im (μAcm^{-2})	Vm(mV)	FF	(%) η
TiO_2 nps photo anodes & Pt cathode	15.8	50	6.38	24	0.19	0.00200
TiO_2 nps photo anode & C cathode	14.2	130	6.64	65	0.23	.00400

CONCLUSIONS

Investigation leads to the conclusions that carbon counter electrode could replace the platinum counter electrode to construct an ecofriendly DSSC using TiO_2 nanoparticles photo anode sensitized by Eosin Y dye which will be a step towards ecofriendly DSSC.

REFERENCES

1. Brian O'Regan and Michael Gratzel. low cost, high efficiency Solar Cells based on Dye Sensitized Colloidal TiO_2 film. Nature 1991; 353:737-739.
2. Jessika Crugger, Thesis number 2793(2003), Interface Engineering In Solid-State Dye-Sensitized Solar Cells, Federal institute of technology in Lausanne, Heidelberg, Germany.
3. Carmen Cavallo, Francesco Di Pascasio, Alessandro Latini, Matteo Bonomo, and Danilo Dini. Review Article: Nanostructured Semiconductor Materials for Dye-Sensitized Solar Cells. Journal of Nanomaterials 2017; 2017: Article ID 5323164, https://doi.org/10.1155/2017/5323164
4. Kulkarni SS, Bodkhe GA, Shirsat SM, Hussaini SS, Shejwal NN and Shirsat MD. Dye Sensitized Solar Cell based on Environmental Friendly Eosin Y Dye and Al doped Titanium Dioxide Nano Particles. Mater. Res. Express 2018; 5(3): 036205-036221, doi.org/10.1088/2053-1591/aab2d1
5. Kulkarni SS, Bodkhe GA, Sayyad PW, S. S. Hussaini SS and Shirsat MD. Optimization Of Aluminium Doping Concentration In Titanium Dioxide Nano Particles Photo Anode For Enhancing Efficiency Of Dye sensitized Solar Cell. under press
6. Kulkarni SS, Bodkhe GA, Sayyad PW, S. S. Hussaini SS and Shirsat MD. Electrochemical Impedance Spectroscopic Study Of Dye Sensitized Solar Cell With Al Doped TiO_2 Nanoparticles Photo Anode Sensitized By Eosin Y Dye. International Journal of Advance and Innovative Research 2018; 6(1): 111-116
7. Shanting Zhang, Thesis, 2017, Study of fluorine-doped tin oxide (FTO) thin films for photovoltaics applications, Materials, Université Grenoble Alpes, English. <NNT: 2017GREAI021>. <tel-01689976>
8. Geetam Richhariyaa, Anil Kumara, Perapong Tekasakul, Bhupendra Gupta. Natural dyes for dye sensitized solar cell: A

review, Renewable and Sustainable Energy Reviews 2017; 69: 705–718.

9. Giuseppe Calogero, Antonino Bartolotta, Gaetano Di Marco, Aldo Di Carlo and Francesco Bonaccorso. Vegetable-based dye-sensitized solar cells. Chem. Soc. Rev. 2015; 44, 3244-3494, Doi. Org/10.1039/c4cs00309h
10. Fan Zhang, Feng Shi, Wei Ma, Fei Gao, Yang Jiao, Hui Li, Jingchuan Wang, Xinyan Shan, Xinghua Lu, and Sheng Meng. Controlling Adsorption Structure of Eosin Y Dye on Nanocrystalline TiO2 Films for Improved Photovoltaic Performances. J. Phys. Chem. C 2013; 117: 14659-14666, dx.doi.org/10.1021/jp404439p
11. Rhee SW and Kwon W. Key Technological Elements in Dye sensitized Solar Cells. Korean J. Chem. Eng. 2011; 28: 1481
12. Sang Hern Kim and Chang Woo Park. Novel Application of Platinum Ink for Counter Electrode Preparation in Dye Sensitized Solar Cells. Bull. Korean Chem. Soc. 2013; 34(3): 831-836
13. M. Gratzel . Dye Sensitized Solar Cells. Journal of Photochemistry and Photobiology C: Photochemistry Reviews 2003; 4(2):145–153
14. Souad A. M. Al-Bat'hi, Iraj Alaei, Iis Sopyan. Natural Photosensitizers for Dye Sensitized Solar Cells. International Journal Of Renewable Energy Research 2013; 3(1): 138-143
15. Halil İbrahim Yavuz, Thesis, (2014), Design Of High-Efficiency Dye-Sensitized Nanocrystalline Solar Cells, Middle East Technical University, turkey
16. M. Kouhnavard, N. Ahmad Ludin, B. Vazifehkhah Ghaffari, K. Sopian, N. Abdul Karim, and M. Miyake. An efficient metal-free hydrophilic carbon as a counter electrode for dye sensitized solar cells. International Journal of Photoenergy 2016; 2016, Article ID5186762, 7 pages,.
17. Zhang Y, Wu W, Zhang K, Liu C, Yu A, Peng M and Zhai J. Raman Study of 2D Anatase TiO_2 Nanosheets. Phys. Chem. Chem. Phys. 2016; 18(47): 32178-32184, DOI: 10.1039/C6CP05496J

19-20

Dr. Patil

IMPACT FACTOR 5.80

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVIII, Vol. - I
Year - IX, (Half Yearly)
Aug. 2019 To Jan. 2020

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (**Mob. 09423346913**)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sunanda Rodge
Principal
Govt. B.Ed. College,
Nanded, Dist. Nanded (M.S)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

Issue : XVIII, Vol. I
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.80
ISSN 2231- 6671
Aug. 2019 To Jan. 2020

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	R. C. Dutt Thoughton Famines: Nature, Causes, Effects & Policy **Dr. Ankush L. More**	1
2	Women and Space: A Study of Africa as Depicted by African Women Writers **Puja Sarmah**	10
3	पत्रकारिता : जिम्मेदारी एवं चुनौतियाँ **डॉ. आलीया मेराज सय्यद**	15
4	इसीस आणि भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा **डॉ. सुभान तुळशीराम जाधव**	18
5	दादाभाई नौरोजींचे आर्थिक विचार **डॉ. आर. डी. जाधव**	26
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही **डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे**	31
7	आदिवासी जमातीच्या लोकगीतातील स्त्रीचे सामाजिक व सांस्कृतिक दर्शन **डॉ. शिवानंद मच्छिंद्र गिरी**	36
8	भ्रष्टाचार मुक्तिच्या दृष्टिकोनातून संत तुकारामाच्या अभंगाची उपयुक्तता **रामचंद्र ना. पस्तापुरे**	43
9	'यज्ञकुंड' मधील सामाजिक जाणीव **डॉ. उन्मेश शेकडे**	46
10	ई-प्रशासनाच्या साहाय्याने सार्वजनिक तक्रारीचे निवारण **डॉ सुनील एच. पाटील**	50
11	जम्मू-काश्मीर : एक विवादित प्रश्न **डॉ. के.जी. कुंभारकर**	55

Shri Siddheshwar Mahavidyalaya (MIDC) Majalgaon Dist.Beed 431131(MS)

Issue - XVIII, Vol. I
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 5.80
ISSN 2231- 6671
Aug. 2019 To Jan. 2020
50

10

ई-प्रशासनाच्या साहाय्याने सार्वजनिक तक्रारीचे निवारण

डॉ सुनील एच. पाटील
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
श्री. सिद्धेश्वर महाविद्यालय
माजलगाव जि. बीड

Research Paper - Public Administration

ABSTRACT

केंद्र सरकारच्या इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान विभागाच्या राष्ट्रीय ई-प्रशासन विभागाच्या अंदाजानुसार, विविध केंद्रीय मंत्रालये आणि राज्य सरकारांना सुमारे ३५०० हून अधिक ई-सेवा देऊ करण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रीय माहिती केंद्राच्या अंदाजानुसार, विविध मंत्रालये आणि राज्य सकारांची सुमारे ८००० हून अधिक पोर्टल आणि संकेतस्थळे (वेबसाईट) केंद्रामार्फत चालवली जातात.

प्रस्तावना :

नवभारत २०२२ ही संकल्पना रुडवताना किमान शासन कमाल प्रशासन हा त्याचा प्रमुख पैलू आहे आमि सार्वजनिक तक्रार निवारण ही त्याची आधारशीला आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. भारतात गेल्या काही वर्षात ई-प्रशासन राबवताना विलक्षण आणि अत्यंत प्रगत अशा माध्यमाद्वारे विकासाचे जे अनेक उपक्रम हाती घेण्यात आहेत, त्याच्याशी किमान शासन, कमाल प्रशासन या संकल्पनेचा निकटचा संबंध आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञानात झालेल्या प्रगतीमुळे अनेक सार्वजनिक सेवा ऑनलाईन पध्दतीने पुरविणे शक्य झाले आहे. केंद्र सरकारच्या इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान विभागाच्या राष्ट्रीय ई-प्रशासन विभागाच्या अंदाजानुसार विविध केंद्रीय मंत्रालये आणि राज्य सरकारांना सुमारे ३५०० हून अधिक ई-सेवा देऊ करण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रीय माहिती केंद्राच्या अंदाजानुसार विविध मंत्रालये आणि राज्य सराकरांची सुमारे ८००० हून अधिक पोर्टल आणि संकेतस्थळे (वेबसाईट) केंद्रामार्फत चालवली जातात.

१) केंद्रीय सार्वजनिक तक्रार निवारण प्रणाली :

केंद्र सरकारच्या विविध मंत्रालये आणि विभागांच्या सार्वजनिक तक्रारींबाबत मुख्य धोरण आखणे, देखरेख आणि समन्वयाचे काम प्रशासकीय सुधारमा आणि सार्वजनिक तक्रारी विभागामार्फत केले जाते. या विभागामार्फत सेवोत्तम ही पध्दत विकसित करण्यात आली. सेवोत्तम याचाच अर्थ सार्वजनिक सेवेबाबतची उत्कष्टता! या योजनेअंतर्गत प्रत्येक सरकारी विभागांकडे आपला प्रभाग कोणत्या मुख्य सेवा पुरवते त्याची रुपरेषा या सेवांची मानके आणि कालबध्दता, सार्वजनिक तक्रार निवारण यंत्रणा आणि सार्वजनिक सेवांचे वितरण, मानकांचे मूल्यमापन आणि सुधारणा याची प्रणाली या सर्व बाबींची माहिती देणारी नागरिकांची सनद असमे आवश्यक असते, याशिवाय, ग्राहक प्रतिसाद (फिडबॅक), कर्मचारी प्रेरणा आणि पायाभूत सुविधा या सेवा वितरण पध्दत सक्षम करणाज्या बाबींवर या विभागांनी भर देणे आवश्यक आहे.

प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजविक तक्रारी विभागाने "केंद्रीय सार्वजिक तक्रार निवारण आणि देखरेख प्रणाली" २००७ पासून सुरु केली आहे. केंद्र सरकारने पुढाकार घेऊन या प्रमुख उपक्रमाची निर्मिती केली आहे. केंद्र सरकारने पुढाकार घेऊन या प्रमुख उपक्रमाची निर्मिती केली आहे. यामध्ये सार्वजनिक तक्रारींची दखल घेणे यावर देखरेख ठेवणे आणि हे करत असताना ही कामकाजाची पध्दत केंद्रीकृत, पारदर्शक, जबाबदार, विश्वासार्ह आणि कार्यक्षम असणे आवश्यक आहे. हिंदी भाषेत ही प्रणाली उपलब्ध आहे. देशातील नऊ राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये ही प्रणाली तेथील प्रादेशिक भाषांमध्ये उपलब्ध आहे. यामध्ये हरयाणा, ओडिसा, मिझोराम, राजस्थान, मेघालय, पुडुचेरी, उत्तराखंड, झारखंड आणि मणिपूर यांचा समावेश आहे. या तक्रारींवर प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रारी विभागाकडे आलेल्या तक्रारी संबंधित मंत्रालये/विभागांकडे पाठवल्या जातात. या तक्रारीचे निवारण संबंधित मंत्रालय किंवा विभागाकडून विकेंद्रीत पध्दतीने केले जाते.

२) सार्वजनिक सेवा वितरण कायदा :

केंद्रसरकारने, वस्तू आणि सेवांचे कालबध्द रितीने वितरण होणे आणि तक्रारींचेही वेळेत निवारण होणे हा नागरिकांचा हक्क आहे. अशा स्वरुपाचे एक विधेयक-२०११, डिसेंबर २०११ साली लोकसभेत मांडण्यात आले. वस्तू आणि सेवांचे कालबध्द रितीने वितरण होणे हा प्रत्येक नागरिकांचा हक्क आहे. नागरिकांची सनद प्रकाशित करणे अनिवार्य आहे. नागरिकांच्या सनदेचे अनुपालन न करणाज्यांच्या विरोधात तक्रार निवारण यंत्रणा, कामात हलगर्जीपणा दाखवणाज्या अधिकाज्यावर दंडात्मक कारवाई आणि अर्जदाराला तेवढ्याच रक्कमेचे नुकसान भरपाई, अशा अनेक प्रकारच्या तरतूदी या विधेयकात प्रस्तावित होत्या. मात्र १५ वी लोकसभा विसर्जित झाल्याने हे विधेयक रद्द करण्यात आले.

३) नवीन प्रणाली - उमंग :

ई-प्रशासनात मोबाईल फोनचे महत्त्व वाढत असल्याने सरकारने नुकतेच युनिफाईड मोबाईल ॲप्लिकेशन फॉर न्यू - एज गव्हर्नन्स याची इंग्रजी अद्याक्षरे घेऊन "उमंग" हे नाव तयार केले म्हणजे उमंग हे ॲप्लिकेशन सुरु केले. नव्या काळातील प्रशासनासाठी उपयोगी ठरेल असे हे मोबाईलवर वापरता येईल असे ॲप्लिकेशन आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स व माहिती तंत्रज्ञान विभाग यांनी उमंग हे ॲप विकसित केले आहे. देशभरातील सर्व भारतीय नागरिकांना, उमंग एक समान व्यासपीठ पुरविते. यामध्ये केंद्र सरकारपासून ते स्थानिक सरकारी संस्था आणि इतर नागरिक केंद्रीत सेवा, ई-सरकारी सेवा माध्यमातून लोकांना उपलब्ध होतात. केंद्र आणि राज्य सरकारांचे विविध विभाग स्थानिक संस्था आणि खाजगी संस्थांकडून गेण्यात येणाऱ्या इतर उपयुक्त सेवा उमंग या ॲपद्वारे पुरवल्या जातात.

यामध्ये एकसंध पध्दत वापरम्यात आली असून नागरिकांना एकच अनुप्रयोग (ॲप्लिकेशन) वापरून बहुविध सरकारी सेवांचा लाभ घेता येतो. स्मार्टफोन, टॅब्लेट आणि डेस्कटॉप या सर्व माध्यमाद्वारे हे ॲप्लिकेशन वापरण्याची संधी उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

४) ई-ताल वेह पोर्टल (e-Taal Web Portal) :

इ-प्रशासन प्रकल्पामधील इलेक्ट्रॉनिक व्यवहारांचा प्रसार करण्यासाठी इ-ताल हे वेब पोर्टल सुरु करण्यात आले. केवळ २०१७ या एका कॅलेंडर वर्षात या पोर्टलच्या मदतीने ३५०० सेवांच्याद्वारे ३० अब्जपेक्षा जास्त व्यवहार करण्यात आले. या वर्षात दर दिवशी सुमारे ८२ दशलक्षापेक्षा जास्त व्यवहार झाले. हे प्रमाण २०१३ मध्ये दर दिवशी केवळ ६.५ दशलक्ष इतके होते.

वर्तमान काळात मोबाईल फोन, स्मार्ट फोन आणि व्हॉटसॲप सारख्या ॲप्लिकेशनचा देशाच्या दूर्गम भागातही मोठ्या प्रमणावर होत असलेला स्वीकार आणि वापर बघता येत्या काही वर्षातच जिथे मानवी हस्तक्षेप करावा लागतो अशी क्वचितच एखादी सेवा राहील. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीचे हे भविष्यातील चित्र नक्कीच आशादायक आहे.

५) माय जीओव्ही (My Gov) एक सरकारी उपक्रम :

माय जीओव्ही डॉट इन (My gov.in) हा एक अनन्यसाधारण आणि महत्त्वाचा असा सरकारी उपक्रम आहे. पंतप्रधानांनी २०१४ मध्ये हा उपक्रम सुरु केला. सामान्य नागरिकांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग हे याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये ठरले आहे. माहितीचा प्रसार करणे आणि जनमत आजमावणे, हा या व्यासपीठाचा एक अविभाज्य घटक बनला आहे. देशातील प्रशासन प्रक्रियेमध्ये नागरिकांना आवाज देण्याचे काम या संकेतस्थळाने केले आहे. देशाचे नागरिक या नात्याने ते या प्रक्रियेमध्ये सहभागी होऊ शकतात. तसेच स्वतःचा कृतीशील सहभाग नोंदवून ते सरकारी उपक्रमांची अंमलबजावणीही करू शकतात. अंदाजे १० लाख ७८ हजार माय जीओव्ही संकेतस्थळाचा

वापर करत आहेत. यातील उपक्रमांत आपले योगदान देत आहेत.

६) इतर नागरिक केंद्री सेवा :

अनेक राज्य सरकारमार्फत नागरिकांच्या तक्रारी नोंदवून घेण्यासाठी ऑनलाईन व्यासपीठाचा वापर करत आहेत. ही खरेच आनंददायी बाब आहे. अशाच काही उपक्रमांपैकी उत्तरप्रदगेशातील लोकवाणी या प्रकल्पाची दखल घेणे इथे महत्त्वाचे ठरते. या प्रकल्पामध्ये नागरिकांना किओरक केंद्राच्या सहाय्याने सहजपणे सरकारी कामकाजासंबंधी तक्रारी नोंदवता येतात. आणि तक्रार नोंदवल्यापासून १५ दिवसांच्या आत तिचे निवारणही केले जाते. त्याच प्रमाणे इ-प्रशासनाच्या सहाय्याने तक्रार निवारण करण्यासाठी जनसुनावणी अथवा इ-संवाद पोर्टलही केवळ याच कारणासाठी निर्माण करण्यात आले आहे. आता लोकवाणीमध्ये येणाऱ्या सर्व तकारी या पोर्टलवर उपलब्ध होतात.

आंध्रप्रदेश सरकारनेही सरकार आणि नागरिक यांच्यात इ-दुवा निर्माण करण्यासाठी 'एपी ऑनलाईन डॉट कॉम' 'aponline.com' या राज्य सरकारच्या अतिशय सर्वसमावेशक अशा ऑनलाईन पोर्टलची निर्मिती केली आहे. ही एकात्मिक तक्रार निवारण वाहिनी आहे. यामध्ये माहिती मिळाल्या मिलाल्या त्याच्यावर लगेचच प्रक्रिया केली जाऊन प्रतिसाद दिला जातो. आंध्रप्रदेशच्या तत्काळ प्रशासन उपक्रमाचा तो एक भाग आहे. केरळमध्ये ऑनलाईन तक्रारी नोंदविण्यासाठी इ-परिहरण हे ॲप सुरु करण्यात आले. त्याच प्रमाणे एसएमएस व्हॉटसॲप, इ-मेल द्वारेही तक्रारी नोंदविता येऊ लागल्या.

सार्वजनिक तक्रारी म्हटले की, त्या केवळ सरकारी विभागाशीच संबंधित असतात असे नाही. नागरिकांना इतरही अनेक तक्रारी असू शकतात. उदा.एखादी वस्तू खरेदी करतात किंवा एखादी सेवा वापरतात त्याबाबतची तक्रार असल्यास ती बाब ग्राहक संरक्षणाअंतर्गत येते. सरकारच्या ग्राहक व्यवहार विभागाने एकात्मिक तक्रार निवारण यंत्रणा हे पोर्टल सुरू केले आहे.

७) भविष्यातील दृष्टिकोन :

सार्वजनिक सेवा आणि तक्रार निवारण याबाबतची भविष्यातील वाटचाल कशी असेल याचा विचार करायचा झाला तर त्यासाठी काही मुलभूत तत्वांची परिपूर्ती करणे आवश्यक आहे. लोकांना सेवा पुरवताना त्याचा चेहरा विरहित म्हणजे व्यवहार करताना प्रत्यक्ष व्यक्तिशी तो केला जाऊ नये. रोख पैशामध्ये व्यवाह नसावा आणि कागद विहरीत म्हणजे कागदपत्रांचा फाफटपसारा नको, अशा स्वरुपाच्या असणे आवश्यक आहे. म्हणजेच हे व्यवहार डिजिटल व्हायला हवेत. यासाठी लागणारी डिजिटल जोडणी आणि डिजिटल ओळख सर्वांना पुरवणे आवश्यक आहे.

आधारमुळे अनेक फायदे जाले आहेत. लाभार्थ्यांच्या यादीतून नकली बनावट खोट्या लोकांची नावे गाळून टाकण्यात आली आणि योजनांचा लाभ खऱ्या व्यक्तींना मिळू लागला. थेट

लाभ हस्तांतरण योजने अंतर्गत (डीबीटी भारत डॉट जीओव्ही डॉट इन हे संकेतस्थळ) (dbtbharat.gov.in) स्वयंपाकाचा गॅस, अन्नधान्ये यासाठी या अगोदरच अनुदान मिळमे सुरु झाले आहे. त्याच प्रमाणे २०१७ मध्ये खतांच्या अनुदानासाठी एक वेगळ्या प्रकारचे लाभार्थी प्रतिमान (मॉडेल) राबवण्यात आले.

निष्कर्ष :

ग्राहक तक्रारींचा विचार करता त्यांचे निवारण करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान साधने अधिक कार्यक्षम आणि पारदर्शक बनवण्याच्या दृष्टीने आपल्याला अजून बरीच वाटचाल करायची आहे. माहितीचा झपाट्याने होत असलेला प्रसार बघता नागरिक आता स्वतःच्या अधिकारांबाबत आगि संधीबाबत जागरुक होऊ लागले आहेत. अशा वेली तक्रार निवारणासाठी 'जागो ग्राहक जागो' सारखे उपक्रम महत्त्वाचे ठरतात. ही सर्व परिस्थिती लक्षात घेता, नवा भारत २०२२ याबाबतची धोरणात्मक योजना बनवताना सार्वजिक तक्रार निवारणासाठी इ-प्रशासन कार्यपध्दती वापरणे गरजेचे आहे. या पध्दतीमध्ये प्रगत, अद्ययावत आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रमांचा समावेश असावा. इ-प्रशासनाबाबत लोकांमध्ये जागरुकता निर्माण करून याविषयी च्या माहितीचा प्रसार करून सार्वजनिक तक्रार निवारण पध्दत बळकट करून आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे जतन करून जगापुढे भारताने एक आदर्श उदाहरण ठेवणे गरजेचे आहे. त्यामुळे राष्ट्रराष्ट्रातील सलोखा मजबूत होण्यास मदत होईल.

संदर्भ सूची :-

१) Economic Times, December ८, २०१८
२) Yojana - Public Grievance Redressal, February २०१८.
३) हिंदी विवेक वर्ष ७ वे अंक ५, नवम्बर २०१६.
४) हिंदी विवेक ग्रामोद्य दिपावली विशेषांक नवम्बर २०१६.
५) कुरुक्षेत्र ग्रामीण विकास को समर्पित दिसम्बर २०१५.
६) यशदा यशमंथन जानेवारी - मार्च २०१८.
७) योजना विकास समर्पित मासिक २०१८.

19-20

Special Issue August 2019

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने मराठी विषयार्तंगत राष्ट्रीय चर्चासत्र

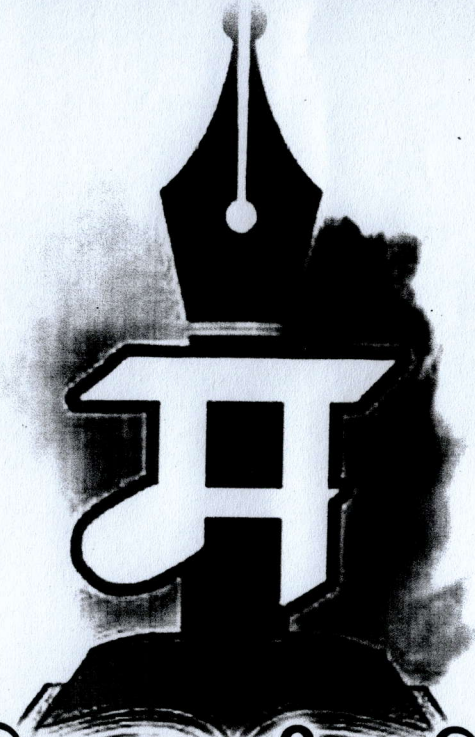

वैचारिक मराठी साहित्य :

शोध, स्वरुप व अभिव्यक्ती

संपादक

डॉ.देविदास खोडेवाड

39) तृतीय रत्न नाटकातील अधोरेखित शिक्षण महत्व
डॉ.गणेश मदनराव शिंदे,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, औरंगाबाद. ||132

40) मराठी संत साहित्याची परंपरा व स्वरूप
प्रा.डॉ.दिलीप रामचंद्र जाधव, नांदेड ||135

41) म.ज्योतिबा फुले थोर प्रबोधनकार
प्रा.डॉ.रमेश वसंतराव गटकळ, बीड ||137

42) उपेक्षितांचे कैवारी : महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे
डॉ. संभाजी पाटील, लातूर ||141

43) सत्यशोधक रा.ना. चव्हाण यांच्या लेखनातील मूल्यात्मकता
डॉ. संभाजी पाटील, लातूर ||143

44) परिवर्तनवादी प्रबोधनकारांचा परिचय: संत गाडगेबाबा
प्रा.डॉ.गायकवाड यशवंत जंगलू,उस्मानाबाद ||146

45) भटक्या – विमुक्तांची वैचारिक साहित्य चळवळ
प्रा.डॉ.दिलीप ज्ञा.भिसे,बीड ||151

46) प्रबोधन व परिवर्तन कालीन चळवळीत दलित नाटकाची भूमिका
अरुणा मानिक गायकवाड.औरंगाबाद. ||153

47) म.फुले, राजर्षी शाहू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री चळवळीतील योगदान
डॉ. सारिका अशोकराव बुरगे, बीड ||155

48) यशवंतराव चव्हाणांच्या वैचारिक साहित्यातून अभिव्यक्त झालेले आर्थिक विचार
प्रा.डॉ.सूर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते, बुलढाणा. ||158

49) परिवर्तनवादी प्रबोधनकारांचा परिचय :- ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले
प्रा.डॉ. गायकवाड यशवंत जंगलू, उस्मानाबाद ||164

50) आधुनिक विदर्भातील संताचे समाजप्रबोधन : संत गाडगेबाबा
डॉ. मंजुषा वि.भटकर, नांदेड ||168

51) गुन्हेगारी जाती–जमातींच्या वैचारिक लेखनाचे स्वरूप
एम.के.शिंदे, औरंगाबाद. ||170

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

४) संतांनी आपले विचार समाजापर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कीर्तन, प्रवचने दिली आणि भाष्य ग्रंथ लिहिले. तसेच अभंगही रचले. म्हणून संत साहित्यात समानतेची, करूणेची भावना समाजापर्यंत पोहोचविण्याची उत्कट प्रेरणा दिली.

५) संस्कृत भाषेच्या तुलनेत देशी भाषेचे सामर्थ्य, सौंदर्य सिद्ध करण्याचे आव्हान त्यांनी स्वीकारले आणि समाजहिताच्या व्यापक दृष्टिकोनातून वाङ्मय निर्मितीचा आपला हेतू साध्य केला.

६) जीवन जगत असताना माणूस चांगले-वाईट असे दोन्ही कर्म करतो मात्र त्याला लक्ष्मणरेषा साधण्याचे काम संत साहित्य करते.

७) संत साहित्य लौकिक विचार करून थांबत नाही तर माणसावर संस्कार होण्यासाठी साहित्याचा उपयोग होतो.

८) भारत हा आध्यात्म देश असल्याने संत साहित्याबद्दल अनेक अंगाने विचार करावा लागेल.

९) संतांचे विचार अंधश्रद्धेकडे घेऊन जाणारे आहेत म्हणणे दुर्दैवी आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) प्राचीन वाङ्मयाचा इतिहास - प्रा.जीवन पिंपळवाडकर, प्रा.भूजंग वाडीकर

२) प्राचीन वाङ्मयाचा इतिहास - ल.रा.नसिराबादकर

३) प्राचीन वाङ्मयाचा इतिहास - प्रा.वसंत बिरादार

४) संत साहित्य - डॉ.पवन मांडवकर

५) अक्षरगाथा - संपा.मा.मा. जाधव

❑❑❑

41

म.ज्योतिबा फुले थोर प्रबोधनकार

प्रा.डॉ.रमेश वसंतराव गटकळ
श्री.सिध्देश्वर महाविद्यालय,
माजलगाव जि.बीड

****

म.ज्योतिबा फुलेंच्या विचार परंपरेने व कार्यकतृत्वाने जो सामाजिक परिवर्तनाचा नवीन प्रवाह घडला, तो प्रवाह जातीभेद, वर्णभेद, वर्गभेद, स्त्री - पुरूष भेद उल्लंघणाज्या आत्मप्रत्ययी मानवतेने ओथंबलेला असण्याबरोबर स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि लोकशाही या तत्वांच्या चिंतनातुन नवसमाज निर्मितीचे बीजारोपण करणारा होता. व्यक्तीस्वातंत्र्य व विवेकनिष्ठा यांचा आग्रह धरणाज्या आधुनिकतेने भरलेला होता. अविरतपणे जाती प्रधानता व पुरूष प्रधानतेचे शोषण व वर्चस्व नष्ट करण्यासाठी मानवमुक्तीच्या लक्ष्यामध्ये अग्रेसर होत होता.म.फुलेंनी मागे सोडलेल्या या सामाजिक संगर्षाच्या विचारपरंपरेतून एक तत्वज्ञान स्पष्टपणे अधोरेखित होते.

शैक्षणिक कार्यातील योगदान :

महात्मा फुले यांच्या शिक्षणाचे महत्व पटवून देणाज्या खालील ओळी प्रसिध्द आहेत : विद्येविना मती गेली | मतीविना नीती गेली | नीतीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले | वित्ताविना शूद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ||

बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य आणि समाजातील जातिभेद पाहून त्यांनी ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा निश्चय केला. त्यांनी इ.स.१८४८ साली पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढून तेथील शिक्षिकेची जबाबदारी सावित्रीबाईवर सोपविली. महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची ही मुहूर्तमेढ ठरली. तसेच अस्पृश्य मुलांसाठी त्यांनी पुण्याच्या वेताळ पेठेत इ.स.१८५२ मध्ये शाळा स्थापना केली. त्यांच्या या कार्याला सनातन्यांकडून सतत विरोध होत असे. पण जोतीराव आपल्या भूमिकेवर ठाम असत. जोतीरावांनी पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन शिक्षणकार्यास प्रवृत्त केले. शाळेच्या मुख्याध्यापकदी आरूढ झालेली भारतातील पहिली महिला म्हणजे सावित्रीबाई. त्याचप्रमाणे स्वतंत्रपणे फक्त स्त्रियांसाठी शाळा काढणारे महात्मा फुले हे पहिले भारतीय होते.

महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार :

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे विचार - स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रयीवर नितांत भरवसा ठेवणारे आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे म.फुले हे महापुरूष होते. त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्यूथर म्हणून ओळखले जाते. ते मानवतावादी विचाराचे होते. त्यांनी मेकॉलेच्या खलित्यास कडाडून विरोध शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत पाझरत आले पाहिजे. या विचारास फुलेंचा विरोध होता कारण इंग्रजाचा भर प्रथम वरचा वर्ग शिकला पाहिजे व नंतर खालचा वर्ग शिकावा यावर होता. प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतर वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे आधी कळस मग पाया असे न होता, आधी पाया मग कळस अशा पध्दतीने शिक्षणप्रणाली असण्यावर म.फुलेंचा आग्रह होता. प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण हे सूत्र अंमलात आणावे, यावर भर देण्यात आला. आज ज्या Skill India च्या बाता आपण करतो तो विचार महात्मा फुल्यांनी जवळपास दिडशे वर्षापूर्वीच मांडला होता. ज्ञानाधारित शिक्षणासोबत कौशल्य-पूर्ण मुल्याधिष्टित शिक्षणाची गरज असल्याचे प्रतिपादित औद्योगिक केले होते. त्यासाठी त्यांनी त्यांच्या शाळेत शेती व औद्योगिक शिक्षण सक्तीचे केले होते.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे शेतकऱ्यांविषयी मत :

शेतीविषयी ज्योतिबा फुले यांनी दिलेला संदेश आज ही आपणास उपयोगी आहे. शेती आणि शेतकरी हा त्यांचा जीवनातील लिखाणाचा अविभाज्य घटक आहे. त्यांनी १०० वर्षापूर्वी पाणी अडवा - पाणी जिरवा हि संकल्पना सांगितली होती ती आज ही आपणास उपयोगी पडत आहे शतकऱ्यास त्यांच्या मालाचा योग्य फायदा मिळावा त्याच बरोबर शेतकऱ्यांच्या अडचणी, त्यांचा होणारा अनावश्यक खर्च, कर्ज, काढून केलेली लग्न कार्य त्यामु होणारा त्रास, याविषयी शेतकऱ्याचा असूड या ग्रंथामध्ये अचूक भाष्य केलेलं आहे.

शेतीवर अतिरिक्त लोकसंख्येचा बोजा पडलेला आहे. आपण आजच्या शेतकऱ्यांच्या अडचणी कोणत्या आहेत त्यांना काय पाहिजे ? त्यांच्यासाठी वीज, पाणी, आधुनिक तंत्रज्ञान, वाहणे तंत्रज्ञान उपलब्ध करून द्यावे लागणार आहे. पूर्वीचे शेतकरी अज्ञानी होते त्यांना पुस्तकी ज्ञान नव्हते असे हतबल झालेले शेतकरी, लग्नात अतिरिक्त पैसा खर्च करतात, त्यानंतर व्हायचे तेच होते, शेतीला बीज, पाणी, बी-बियाणे वेळेवर नसल्यामुळे धान्य पिकत नाही आणि जरी पिकले तरी बाजारपेठेत त्याला किंमत नसते. म्हणून शेवटी निराश होऊन आजचा शेतकरी कर्जाला कंटाळून आत्महत्या करतात, त्या आत्महत्या का होतात ? याचा कोणत्याच सरकारने विचार केला नाही. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या अडचणी कधी समजून घेतल्या नाहीत जो शेतकरी भारत देशाला अन्न पुरवण्यासाठी दिवस - रात्र मेहनत करतो त्याचं शेतकऱ्यावर जास्त प्रमाणात शेतसारा लादला जातो, वीज महागली, बाजारपेठ शेती पासून दुर, दलालाचे वाढते प्रमाण याचा कधी विचार झालाच नाही. सरकार शेतकऱ्यावर अतिरिक्त कर लादून सरकारी कामगार / नोकरदार वर्गास मग सर्वसामान्य जनतेवर लावले जातात.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला ज्योतीबांनी हात घातला तो मोठ्या व्यापक भूमिकेत शेतकऱ्यांची परिस्थिती केविलवाणी आहे. त्यांच्या दया करा अशी भिकेची किंकाळी मारली नाही, शेतकरी कष्ठ करतो, राबतो पण त्या कष्ठाचे फळ त्यांना मिळत नाही त्यांच्याकडून ते लुबाडून घेतले जाते.

म्हणून आजची परिस्थिती पाहता सरकारने फुले - आंबेडकर यांनी जो शेतकरी व हल्लीची स्थिती त्यांच्या अडचणी त्यावर उपाय यासाठी व्यापक दृष्टीकोनाचा लोकलढा दिला याची रूजवण शासण दरबारापासून सर्व सामान्य तळागळातील शेतकरी, कष्टकरी या माणसापर्यंत गेला पाहिजे.

महात्मा फुले यांचे शेती विकासासंबंधीचे उपाय :

शेतीचे आधुनिकीकरण करावे, वृक्षतोड थांबवावी पावसावर अवलंबून न राहता नव्या उपकरणांचा वापर करावा, धरणे व कालवे बांधावी, दुष्काळात कर्ज द्यावे, शेतीसाठी आवश्यक पाणी देण्याची व्यवस्था सरकारने करावी आणि शेतकऱ्यांना शेतीसाठी जास्तीत जास्त वेळ देता यावा म्हणून शेतीला पाणी देताना ते नळाद्वारे देण्यात यावे असे उपाय ते सुचवतात. इतकेच नव्हे तर रान डुकरे आणि वन्य प्राण्यापासून शेतीचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना गावठी बंदुका देण्याची मागणी केली होती. शेतकऱ्यांची आजची परिस्थिती पाहता ते किती दृष्टे होते. त्यांनी त्याकाळात सांगितलेली परिस्थिती आजही जशीच्या तशी आहे, हेच जाणवते.

सार्वजनिक सत्यधर्म :

हा सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. या समाजाचे मुखपत्र म्हणून दीनंधू हे साप्ताहिक चालविले जात असे. तुकारामाच्या अभंगांचा त्यांचा गाढा अभ्यास होता. अभंगांच्या धर्तीवर त्यांनी अनेक अखंड रचले. त्यांना सामाजिक विषमतेचे जागतिक भान होते. आपला गुलामगिरी ग्रंथ अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांना त्यांनी समर्पित केला. अस्पृश्यांची कैफियत हा महात्मा फुलेंचा अप्रकाशित ग्रंथ आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म हा त्यांचा ग्रंथ त्यांच्या मृत्यूनंतर इ.स.१८९१ मध्ये प्रकाशित झाला.

सत्यशोधक समाज :

२४ सप्टेंबर इ.स.१८७३ रोजी महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाज सोसायटीचे ते पहिले अध्यक्ष खजिनदार होते. वेदांना झुगारून त्यांनी हे कार्य करण्यास सुरूवात केली. त्यांनी जातीय भेद आणि चातुर्वर्णीय भेदभावास विरोध करण्यास सुरूवात केली. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली तेव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली तेंव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांनी केले. सावित्रीबाई यांच्याबरोबर १९ स्त्रियांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरू केले. त्याचवेळी त्या कन्याशाळेच्या शिक्षिका म्हणूनही कार्य करीत होत्या. दिनबंधू प्रकाशनाने सत्यशोधक चळवळीच्यावेळी लेखन प्रकाशनचे कार्य केले. महाराष्ट्रातील तळागळापर्यंत चळवळ पोचली. छत्रपती शाहू महाराजांनी सत्यशोधक चळवळीस पाठिंबा दिला. न्यायापासून, अत्याचारापासून व गुलामगिरीतून शुद्रातिशूद्र समजाची मुक्तता करणे व त्यांना हक्काची जाणीव करून देणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सर्वसाक्षी जगत्पती | तयाला नकोच मध्यस्ती || हे या समाजाचे घोषवाक्य होते. सत्यशोधक समाजाने गुलामगिरी विरूध्द आवाज उठविला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुर्नरचनेची मागणी केली. या समाजातर्फे पुरोहितांशिवाय विवाह लावण्यास सुरूवात केली, मराठी मंगलाष्टके रचली.

सामाजिक कार्य :

मानवी हक्कावर इ.स.१७९१ मध्ये थॉमस पेन यांनी लिहिलेले पुस्तक राइटस् ऑफमॅन त्यांच्या वाचनात आले. त्यांचा प्रभाव त्यांच्या मनावर झाला. सामाजिक न्यायाबाबत त्यांच्या मनात विचार येऊ लागले. त्यामुळे विषमता दूर करण्यासाठी स्त्री शिक्षण आणि मागासलेल्या जातीतील मुलामुलींचे शिक्षण यावर त्यांनी भर देण्याचे ठरवले. सामाजिक भेदभाव त्यामुळे कमी होईल असे त्यांचे निश्चित मत आणि अनुमान होते. कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही आणि चातुर्वण्य व जातिभेद ही निर्मिती मानवाचीच आहे. असे रोखठोकपणे बोलताना मात्र या विश्वाची निर्मिती करणारी कोणती तरी शक्ती आहे अशी त्यांची विचारसरणी होती. मानवाने गुण्यागोविंदाने रहावे असे त्यांचे मत होते. निती हाच मानवी जीवनाचा आधार आहे. हा विचार मांडणारे ज्योतीराव एक तत्वचिंतक व्यक्तिमत्व होते. महात्मा फुलेंनी सामाजिक प्रबोधन करण्यासाठी शेतकऱ्यांचा आसूड इ.ग्रंथ लिहून सामाजिक प्रबोधन केले. मूलभूत मानवी हक्कांचा आधारावरून विश्वकुटूंब कसे निर्माण होईल व त्याकरिता कशा प्रकारचे वर्तनक्रम व वैचारिक भूमिका स्वीकारली पाहिजे हे ज्योतीराव फुलेंनी आपल्या सार्वजनिक सत्यधर्म संहितेत अनेक वचनांच्या आधारे मांडले आहे, त्यातील काही महत्वाची वचने.

*स्त्री अथवा पुरूष एकंदर सर्व गावाचे, प्रांताचे, देशाचे, खंडाचे संबंधात अथवा कोणत्याही धर्मातील स्वतःच्या संबंधात, स्त्री आणि पुरूष या उभयतांनी अथवा सर्व स्त्रियांनी अथवा एकमेकात अकमेकांनी कोणत्याही प्रकारची आवडनिवड (भेदभाव) न करता या भूखंडावर आपले एक कुटूंब समजून एकमताने सत्यवर्तन करून रहावे.

* आपणा सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्व प्राणीमात्रांना उत्पन्न करतेवेळी मनुष्यास जन्मतःच स्वतंत्र्य प्राणी म्हणून निर्माण केले आहे आणि त्यास आपआपसात साज्या हक्कांचा उपभोग घेण्यास समर्थ केले आहे.

* महात्मा फुले यांनी मानवास सत्यधर्माचा जो बोध केला त्यातील ही काही वचने आपण वाचली की लक्षात येते, ज्योतीरावाचा आवाका किती मोठा होता. त्यांना अखिल विश्वाला कवेत घेणाज्या माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा देणारा धर्म साकार करायचा होता. त्यासाठी मानवी वर्तनात, म्हणजेच व्यवहारात आमुलाग्र बदल घडवून आणायचा होता. त्यासाठी मानवी स्वभाव आणि मानसिकता यात काय बदल केले पाहिजे याबाबतही ज्योतीरावांनी विपुल लेखन केले आहे. अखंड या काव्यप्रकारात त्यांनी मानवाचा धर्म, आत्मपरिक्षण, निती, समाधान, सहिष्णूता, सदसदविवेक, उद्योग, स्वच्छता, गृहकार्यदक्षता, इत्यादी गोष्टींवरही भाष्य केले आहे. ज्योतीरावांनी वेगवेगळ्या अखंडातून जे विचार मांडले, मानवी जीवनाला दिशा देणारा जो उपदेश केा, त्यातील काही निवडक भाग येथे विचारात घेतला पाहिजे. ज्योतीराव आपल्या अखंडात म्हणतात,

सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी || त्याचे भय मनी || धरा सर्व ||१||
न्यायाने वस्तूंचा उपयोग घ्यावा || आनंद करावा || भांडू नये ||२||
धर्म राज्य भेद मानवा नसावे || सत्याने वर्तावे || ईशासाटी ||३||
सर्व सुखी व्हावे भिक्षा जी मागतो || आर्यास सांगतो || जोती म्हणे ||४||

बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाउले.. ही उक्ती सार्थ करणारे महात्मा फुले हे भारतीय इतिहासातले आद्य समाज क्रांतिकार आपले विचार प्रत्यक्ष आचरणात आणणारे ते बंडखोर युगपुरूष होते. आपली वैचारिक मांडणी व कृतीतून त्यांनी अनेक आघाड्यांवर लढा दिला. जाती प्रथा, ब्राम्हणी धर्माचे वर्चस्व, स्त्रियांचे शोषण, शेतकरी - कष्टकरी यांची पिळवणूक, सांस्कृतिक गुलामगिरी या सर्व आघाड्यांवर संघर्ष केला. त्यांचा हा संघर्ष सत्यशोधनावर आधारलेला होता.

ज्योतीरावांनी सर्वांना शिक्षण, स्त्री- पुरूष समता, जातीनिर्मुलन, संसाधनांचे फेरवाटप, ज्ञाननिर्मिती, धर्मचिकित्सा आणि

आंतरजातीय विवाह या कार्यक्रम पत्रिकेच्या आधारे आधुनिक भारताच्या पायाभरणीचे काम केले. ख्यातनाम विचारवंत डॉ.रामचंद्र गुहा यांनी ज्योतीरावांना आधुनिक भारताचे शिल्पकार मानलेले आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर त्यांना गुरूस्थानी मानायचे आणि फुल्यांचा वारसा आपण कायम उराशी बाळगू असे अभिमानाने सांगायचे. १९३२ साली पुण्यात बोलताना महात्मा गांधी म्हणाले होते, ज्योतीराव फुले देशके पहले महात्मा थे, असली महात्मा थे. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी फुल्यांना समाज क्रांतिकारक म्हणून गौरविले होते. तीन अगदी भिन्न वैचारिक नेत्यांनी फुल्यांचा गौरव केलेला आहे. डॉ.जी.एस.घुर्ये आणि एम.एन. श्रीनिवासन यांच्या अनेक वर्षे आधी महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी भारतीय समाजाचे विशेषत: जातीव्यवस्थेचे ज्या पध्दतीने शास्त्रीय विश्लेषण केले होते ते पाहता, ज्योतीराव हेच आद्य भारतीय समाजशास्त्रज्ञ ठरतात. त्यांचे हे लेखन आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे आहे.

महात्मा फुले हे पर्यायी संस्कृतीचे जनक होते. बहुजन समाजाच्या मानसिकतेचं समग्र परिवर्तन करण्यासाठी त्यांनी विचार मांडले, चळवळी चालवल्या. बहुतांश भारतीय समाज हा देव, धर्म, यावर अपार श्रध्दा असलेला आहे. अशा समाजाला विज्ञाननिष्ठा, साधनशुचिता आणि विवेकाच्या आधारावर उभी केलेली बुध्दिनिष्ठा श्रध्दा देण्याची त्यांची धडपड होती. ३३ कोटी देवांवर विसंबून असलेल्या समाजाला परंपरा आणि परिवर्तन यांचा सुवर्णमध्य साधून एका नवा विचार त्यांनी दिला. त्यांनी पारंपारिक देव, धर्म संकल्पना नाकारून, निर्मिका ची संकल्पना विकसित केली. सत्यशोधकाला ३३ नियमांची आचारसंहिता घालून देताना ही निर्मिक संकल्पना त्यांनी पायाभूत मानली आहे. लिंगभाव, वर्ग आणि जातीची विषमता संपूर्णपणे नाकारणारी समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्यायावर आधारित ही संकल्पना ते देऊन जातात. अज्ञानाशी ज्ञान, पांगळ्या अन्नदान, हेच बा स्मरण निर्मिकाचे || ही आपली निर्मिकपूजेची, आराधनेची संकल्पना ते सांगतात. बुध्द कबीर येशू, महंमद पैगंबर, संत तुकाराम, थॉ पेन, मिशनरी वृत्ती आणि अमेरिकन उदारमतवाद यांच्या प्रभावातून त्यांची ही संकल्पना विकसित होताना दिसते. सत्यधर्माची, शोषणविरहित आणि सर्व चिकित्सक मानसिकता वाढीला पुरक ठरणारी ही मांडणी काळाच्या ओघात ओढताना झाल्यानं बाजूला पडली असली तरी भारतीय समाजमनाला ती एक उत्तम पर्याय देते, या बाबत दुमत असण्याचे कारण नाही.

संदर्भ -

* ज्योतिबा फुले आणि स्त्री मुक्तीचा विचार, लोकवाङमयगृह, मुंबई ओमवेट गेल (१९९०)

* महात्मा फुले समग्र वाङमय, साहित्य संस्कृती मंडळ, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई कीर मालशे (संपा)१९८०

* सत्यशोधकी साहित्याचा इतिहास - खंड पहिला, सत्यशोधकी साहित्य प्रकाशन, लातूर, गुंदेकर श्रीराम (२०१०)

* महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्ग जातिप्रभुत्व, सुगावा, पुणे बगाडे उमेश (२००६)

* महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार ग्रंथाली, मुंबई, सरदार गं.बा.(२००५)

❑❑❑

19-27

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648 | Impact Factor - 7.139 | Indexed (SJIF)

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya
Majalgaon Dist.Beed 431131(MH)

February 2020 Special Issue-23 Vol.2

[illegible]nguage and Literature in [illegible]

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr.Aqueela Syed Gous

32. वैश्विक पातळीवरील स्त्रीवादी साहित्यच्या जाणीवा 78
प्रा.नाथराव ज्ञानोबा गरजाळे

33. पालि भाषा व पालि साहित्याचा आधुनिक काळातील प्रचार-प्रसार 81
डॉ. के.व्ही. जावळे, जयश्री श्रीधर कांबळे

34. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य 83
प्रा. डॉ. रामहारी मायकर

35. भाषांतर आणि मराठी साहित्य 85
प्रा. चुणचुणे एन. एच.

36. मराठी स्त्री नियतकालिकांचे योगदान 89
संगीता रामजी भगत

37. जागतिकीकरणाचा साहित्यावर झालेला परिणाम 94
डॉ. अलका प्रदीप वालचाळे (सरोदे)

38. भाषा आणि दुरचित्रवाणी माध्यम 96
डॉ. सुनिल माधवराव जाधव

39. संवाद - माध्यमे : सामाजिक परिवर्तनाचे साधन. 98
नंदकुमार धोंडिराम कांबळे

40. भाषा आणि साहित्य (वर्तमानपत्र) 100
कपिल बाबुराव लामतूरे

41. सिनेमा, साहित्य आणि भाषा 102
विकास लिंबाजी कदम

42. महिला आणि सामाजिक समस्या 104
सुरेश भिमराव लेकुळे

43. 'जागतिकीकरणाचा ग्रामीण साहित्यावरील परिणाम' 106
डॉ. लहूकुमार हरिदास खंडाळे

44. जागतिक पातळीवरील मराठी कवितेचे चित्रण 109
प्रा डॉ खाडप संजय

45. जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव 110
प्रा.डॉ.रमेश वसंतराव गटकळ

46. जातककथेतील बाल साहित्याचा अभ्यास 113
प्रा. डॉ. सारिका विष्णु केदार

47. मराठी वृत्तपत्र माध्यमातील बातमीच्या भाषेचा अभ्यास 117
डॉ. रामानंद बापूराव व्यवहारे

48. साहित्याची भाषा 123

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 23 Vol. 2
February 2020
Peer Reviewed
SJIF
ISSN - 2319 - 8648
Impact Factor - 7.139

जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव

प्रा.डॉ.रमेश वसंतराव गटकळ
स्वा.सावरकर महाविद्यालय,बीड

प्रस्तावना :

१९९० नंतर जागतिकीकरण या विषयावर अनेक क्षेत्रात चर्चा सुरू झाली. या विषयावर इतकी चर्चा आणि बोलणे झाले की मनामध्ये संभ्रम व्हावा. जागतिकीकरण नेमके चांगले आहे की वाईट असे प्रश्न पडावेत असे वातावरण निर्माण होत गेले. जागतिकीकरण हा परावलीचा शब्द झाला आहे. वसुधैवं कुटूंबकम् हे भारतीय संस्कृतीचे वेदकाळापासूनचे स्वप्न साकार करणारे की पाश्चात्य संस्कृतीच्या भोगवादी स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे संहाराकडे नेणारे जागतिकीकरण नेमके कसे असेल, असा सूर निघत जातो. यामध्ये मराठी भाषा, संस्कृती नष्ट तर होणार नाही ना ? अशी अनाठायी भिती देखील व्यक्त करण्यात येते. जागतिकीकरणामुळे मराठी मराठी, भाषा, साहित्य या सर्वावर काय परिणाम झाले याबाबत अध्ययन होणे गरजेचे आहे.

आपल्या देशाने जागतिकीकरणाचा स्विकार करून आता दोन दशकापेक्षा जास्त कालावधी उलटून गेला आहे. त्याचे परिणामही अगदी शहरापासून ते छोट्या खेड्यापर्यंत पसरलेले दिसतात. जागतिकीकरणाचा मराठी भाषेवरील परिणाम, जागतिकीकरणात मराठी भाषेचे अस्तित्व कसे असेल, जागतिकीकरणात मराठी साहित्य निर्मिती वाटचाल कशी करेल ? अशा विविध पातळीवर जागतिकीकरण आणि साहित्य या मुद्याचा विचार करावा लागतो. जागतिकीकरणाचे साहित्यावर काय परिणाम झाले, होताहेत यांची वेगवेगळ्या ठिकाणी चर्चा सुरू झाली. जागतिकीकरणाचा साहित्यावर कसा परिणाम होतो, त्याचे स्वरूप कसे असते या प्रश्नांची ही उत्तरे शोधली पाहिजेत. ज्ञानेश्वराच्या साहित्यापासून ते कालपर्यंतचे साहित्य लिहिणाऱ्या प्रस्थापित आणि नव साहित्यिकांनी जागतिकीकरणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसुन येतो. कवितेत, कथेत, कादंबरीत अनेक वेळा जागतिकीकरणामुळे माणसाच्या आयुष्याची झालेली फरफट दाखविण्याचा प्रयत्न झाला आहे. जागतिकीकरणामुळे सामाजिक, राजकीय, साहित्य क्षेत्रासह सर्वच पर्यावरण प्रभावित झाले आहे. जागतिकीकरणाने आपल्या समग्र सांस्कृतिक आकृतीबंधाला नवा आकार दिल्यामुळे एका नव्या संस्कृतीचा जन्म झाला. ही संस्कृती तंत्रज्ञानाने व्यापलेली असल्यामुळे आपले सांस्कृतिक वैभव, वैविध्य, भाषा या घटकावर परिणाम झाल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. साहित्याच्या क्षेत्रात तर विविधांगी अशा स्वरूपाची चर्चा घडून आली.

जागतिकीकरण म्हणजे काय ?

जागतिकीकरण म्हणजे नेमके काय ? या प्रश्नाचे उत्तर शोधताना राष्ट्र ही संकल्पना उदयास येण्याच्या अगोदरच काळ विचारात घ्यावा लागतो. माणुस अप्रगत अवस्थेत जगायचा अन्न ही गरज शिकार करून भागवायचा. नंतर मानवाच्य प्रगतीला सुरूवात झाली तो छोटे छोटे समूह तयार करून पाण्याच्या साठ्याजवळ वस्ती करून राहु लागला.

अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजा बरोबर संस्कृतीचा विकास होत असताना समाजाच्या गरजा मोठ्या प्रमाणाव वाढल्या प्रत्येकाच्या गरजा अनंत आणि आपल्या पातळीवर त्याची पूर्तता होण्यासाठी कौशल्य कमी पडु लागले यातुनच वर देवाण-घेवाण पध्दत अस्तित्वात आली. यामुळे सगळ्यांनाच चांगल्या वस्तु, सेवा मिळू लागल्या. मी इतरांच्या गरजा पु करण्यासाठी माझ्या ठिकाणी असणारे कौशल्य वापरायचे व माझ्या गरजा पुर्ण करण्यासाठी इतरांनी त्यांचे कौशल्य वापराव यामध्ये परपस्परांचे हीत सामावलेले होते. हीच संकल्पना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेली की तेच जागतिक व्यापाराचे मुल तत्व बनते.

२० व्या शतकाच्या शब्द कोशानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे, एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा वि जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे. डॉ.यशवंत मनोहर यांच्या मते जागतिकीकरण म्हणजे जगातील वेगवेगळ्या देश परस्पर व्यापार करणे होय. भारतात १९९० च्या आसपास जागतिकीकरणाला सुरूवात झाली.

च्जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक, व्याप सांस्कृतिक संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.छ ही बायलिस स्मिथ यांची व्य जागतिकीकरणाचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी महत्वाची आहे. जागतिकीकरणाचा अर्थ म्हणजे संपूर्ण जगाची एका बाजार रूपांतरित होण्याची प्रक्रिया होय. जे घ्स्थानिकङ आहे ते घ्जागतिकङ आहे आणि जे घ्जागतिकङ ते घ्स्थानिकङ आ प्रक्रियेने संपूर्ण जग हे खेडे बनून राहिले आहे. विशिष्टतेचे सार्वजीकीकरण आणि सार्वत्रिकतेचे विशिष्टीकरण या र रॉबर्टसन प्रक्रियेला ओळखतो. जागतिकीकरणाचा सामाजिक आणि कौटुंबिक, सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम झालेला दि जागतिकीकरणाचा स्पष्ट अविष्कार बाजारपेठा, व्यापार,वस्तु आणि आर्थिक गुंतवणूक या क्षेत्रामधील वित्त प्रक्रियामध्ये येतो. आर्थिक धोरणे, कृषी, रोजगार, नैसर्गिक आणि मानवी संसाधने यावरही जागतिकीकरणाने आपला प्रभाव उम आहे. जागतिकीकरणामुळे घराष्ट्रातीत नागरिकत्वङ निर्माण होत आहे. बहु सांस्कृतिक नागरिकत्वङ उदयाला येत आ काळाच्या ओघात जागतिक नागरिकत्व ही संकल्पना प्रत्यक्षात येण्याची गती वाढते आहे.

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue 23 Vol. 2 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 - 8648
February 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

जागतिकीकरण आणि साहित्य-

साहित्याला समाजजीवनाचा आरसा म्हटले जाते. जे समाजात प्रचलित असते त्याचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये उमटत असते. त्याचबरोबर जे साहित्यामध्ये मांडलेले असते त्याचा समाज जीवनावर प्रभाव पडत असतो. साहित्य आणि समाज यांचा अन्योन्यसंबंध असतो दोन्ही घटक परस्पर पूरक आहेत. समाजजीवनातील घडामोडीचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात साहित्यावर

झालेला असतो. साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध शोधण्याचा प्रयत्न मराठी साहित्यात झालेला आहे.

जागतिकीकरणानंतर मराठी साहित्यातील विविध प्रकारावर आणि प्रवाहावर परिणाम झालेले आहेत. मराठी भाषिक समाजात झालेल्या बदलांचा परिणाम मराठी साहित्यामध्ये दिसून येतो. ग्रामीण जीवन, परंपरा, सणवार, वेशभूषा, या घटकांवर पडणाऱ्या पडसादांची दखल साहित्यात घेतली गेली. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात खंबीरपणे उभे राहून साहित्य समृध्द करावेच लागेल. साहित्य विषयक भूमिका मांडताना आशय आणि अनुभवाचे क्षेत्र विस्तारत, मानवतावादी मूल्यांना समावलेले साहित्य निर्माण करण्याची मानसिकता ठेऊन साहित्यिक लिहु लागले. उपभोगवादी, चंगळवादी साहित्य लिहून सवंग लोकप्रियता मिळवण्यासाठी देखील साहित्य लेखन केले जाऊ लागले. अनुभव विश्व बदलण्यासाठी साहित्याच्या विकासाकडे नव्या दृष्टिकोनातून पाहण्याची आणि स्थित्यंतराला आपल्या लेखणीतून मांडणारी नवी पिढी जागतिकीकरणामध्ये लिहु लागली. श्रेष्ठ कलाकृतीतून व्यक्त होणारी अभिव्यक्ती ही उत्कंठावर्धक साहित्याला जशी गती देण्याचे काम करते तशी भाषेला नवीन वाचक वर्ग जोडण्याची कामही करते. मराठी जीवनाच्या विविध परिघांना स्पर्श करण्यासाठी मराठी लेखकांचे अनुभव विश्व समृध्द झाले पाहिजे. जागतिकीकरणानंतर साहित्याचे विषय बदलल्याचे दिसते. तीव्र संघर्ष आणि जगण्याची विलक्षण गती यामुळे जीवनातील फरफट वाढत आहे. शतकाच्या पलीकडे जाऊन डोकावण्याचे सामर्थ्य ज्या साहित्यामध्ये आहे, ज्या लेखकामध्ये आहे तोच साहित्यिक आणि तेच साहित्य टिकून राहणार हे शाश्वत सत्य आहे. लेखन करताना नव्या दिशेने विचार करून लेखन केले पाहिजे.

जागतिकीकरण हे आजच्या जीवनशैलीचे अभिन्न असे वास्तव झालेले आहे. ग्रामीण व्यवस्थेपासून महानगरीय संस्कृतीपर्यंत जागतिकीकरणाचा विळखा मानवी जीवनाला घट्टपणे बसलेला आहे. घ्खाजगीकरणङ, घ्उदारीकरणङ आणि घ्जागतिकीकरणङ या संज्ञांनी जगाच्या पाठीवरचा प्रत्येक माणूस बध्द झाला आहे. घ्साहित्यङ देखील त्याला अपवाद राहु शकत नाही. साहित्याची नवी गरज भागवणारा नव्या युगाचा नवा साहित्यिक जागतिकीकरणानंतर निर्माण होतो आहे, उत्तम लिहितो आहे, वैश्विक मानवतावादी दृष्टिकोन समोर ठेऊन वाटचाल करतो आहे.

जागतिकीरणाचा मराठी साहित्यावर झालेला परिणाम

नव्वदोत्तरी साहित्य म्हणून ज्या साहित्याचा उल्लेख केला जातो त्या साहित्यावर जागतिकीरणाचा थेट परिणाम झाल्याचे दिसते. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात साहित्य प्रकाराची वैशिष्ट्ये काहीसी धूसर झाल्यासारखी वाटतात. सामान्य माणसाची जीवनशैली बदलली. त्याच्या वैचारिक निष्ठा प्रभावी आणि प्रखर राहिल्या नाहीत. व्यक्तिगत सुखाला महत्व आले. त्याच्या निष्ठा आणि विचारधारांना धक्के पोहोंचले. समाज आणि जीवनातील बदल, ढासळलेली कुटूंब व्यवस्था, सातंत्र्याचा गैरवापर, लैंगिकतेचे उग्र प्रश्न हेच आजचे वास्तव विद्यमान लेखक चित्रित करत आहेत. माणसाकडे केवळ उपभोक्ता म्हणून पाहिजे जात आहे ही खंत देखील लेखक व्यक्त करत आहेत. वैयक्तिक म्हणुन दुर्लक्षित झालेल्या अनेक समस्या २५ वर्षात सामाजिक समस्या म्हणून आक्राळ-विक्राळ रूप धारण करत आहेत. स्वभाविकच त्याची प्रतिक्रिया साहित्यातुन उमटताना दिसत आहे. काळ आणि साहित्यनिर्मिती यांच्यात अनेकविध प्रकारचे संबंध असतात. जाणिवा, विचार मूल्यकल्पना, संवेदना, अभिरूची या रूप तत्वामुळे साहित्यात गुणात्मक बदल घडत असतात. प्रभावप्रेरणा प्रवृत्तीतुनही साहित्य अविष्काराचे समान बंध निर्माण होत असतात. याची प्रचिती जागतिकीकरणानंतरचे साहित्य अनुभवताना येते. काळ, युगप्रेरणा सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव-प्रवृत्ती विचारधारा यांच्या ठळकपणातुन साहित्य प्रभावित होतच असते. जागतिकीकरणामुळे नव्वदोत्तर कालखंडात एक नव संस्कृती उदयास आली. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे समाज जीवन ढवळून निघाले आणि त्याचा परिणाम माणसाच्या जगण्यावर झाला व याचे चित्रण साहित्यामध्ये ओघाणे आलेच. या काळात माणसाचे ग्राहकामध्ये रूपांतर केले गेले. ज्यांना हवे होते त्यांनी आपल्या पध्दतीने जागतिकीकरणाचा लाभ घ्यायला सुरूवात केली. दुर्बलावर हे जागतिकीकरण लादलेले आहे तो मात्र या प्रवाहात फरफटत, वाहवत चालला आहे. ज्या बदलासाठी कदाचित शतकभर थांबावे लागले असते असे बदल जागतिकीकरणात पाहिल्या दहा-पंधरा वर्षातच कमालीच्या वेगाने झालेले दिसून येतात. जीवनात पैशाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले. संगणक क्रांती, स्मार्ट फोन, सोशल मिडीया, जाहिराती, इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा, मॉडेलिंग, असे अनेक बदल या दोन-आडीच दशकातील आहेत. या बदलामध्येच महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, उद्योजकांची वाढणारी अमाप संपत्ती याचे रहस्य दडलेले आहे. या अनाकलनीय बदलांचा प्रचंड असा दाब, या दाबामुळे भारतीय जीवनपध्दतीमध्ये झालेले बदल याचे पडसाद साहित्यातून दिसणे अपरिहार्यच आहे.

काळाच्या जीवनवास्तवाचा वेध घेणारे साहित्य हेच खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरणाच्या परिणामातून निर्माण झालेले साहित्य आहे. या काळातील लेखकांचे दृष्टीकोन एकसारखे नसल्यामुळे सर्वच प्रकारच्या साहित्यामध्ये आशय, अभिव्यक्ती,

रूपबंध आणि भाषा या दृष्टीने विचार केला तर स्पष्ट वेगळेपण दिसून येते. मराठी अभ्यास परिषद, अंतरभारती संस्था, केल्याने भाषांतर यांच्याद्वारे इतर भाषामधील साहित्य मराठीमध्ये आणले जात आहे. ग्रंथ संपादन, चर्चासत्र इत्यादी उपक्रम मोठ्या प्रमाणात राबवून साहित्याचा विकास करण्यासाठी जागतिकीकरणानंतर त्यांनी विविध प्रयत्नातून साहित्य विकासाची गती वाढवली.

निष्कर्ष -

१. जागतिकीकरणाचे पडसाद शहरी, ग्रामीण जीवनातील व संस्कृतीतील प्रत्येक घटकावर पडले आहेत.
२. जागकिीकरणाच्या प्रभावामुळे मराठी भाषा आणि मराठी ग्रामीण बोली भाषा यांच्या रूपावर परिणाम जाणवला आहे.
३. जागतिकीकरणामुळे मराठीतील साचलेपण दूर करून अन्य भाषामधील अभिज साहित्याचे भाषांतर करून उत्तम व श्रेष्ठ मराठीमध्ये आणण्यासाठी चालना मिळाली.
४. कृषी क्षेत्रातील महत्वाचा घटक शेतकरी हा जागतिकीकरणाच्या बाजारपेठेत भरडला जातोय याचे मोठ्या प्रमाणात चित्रण साहित्यात आले नाही.
५. ग्रामीण साहित्यामध्ये जागतिकीकरणाचा प्रभाव दिसुन येतो. मात्र यामध्ये सुखात्मिका निर्माण होण्याऐवजी शोकात्म साहित्य जास्त निर्माण झाले आहे.
६. जागतिकीकरणाने भौतिक सुखसोयी वाढल्या. तंत्रज्ञानाचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला पण साहित्य आणि संस्कृती, कला आणि भाषा या सारख्या घटकावर प्रतिकूल परिणाम झाला.
७. माणसाचे माणुसरूप नष्ट होऊन त्याच्या वस्तूरूपाला महत्व आल्याची जाणीव जागतिकीकरणानंतरचे साहित्य करून देते.
५. नेमाडे भालचंद्र (लेख-साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण)
६. कुलकर्णी नितीन-शहरातील नागरिकांनो, नव अनुष्टुभ, मे-जून २०१३
८. उपहारा व उपरोधाच्या अंगाने जाणारे जागतिकीकरणानंतरचे साहित्य वर्तमान व्यवस्थेचे सत्य रूप वाचकांसमोर ठेवते.
९. जागतिकीकरणानंतरचे साहित्य कल्पनेपेक्षा अधिक वास्तवाभिमुख आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. कोत्तापल्ले नागनाथ - साहित्याचा अवकाश-प्रतिमा प्रकाशन,पुणे,२००३
२. कऱ्हाडे सदा-समाज आणि साहित्य लोकवाङमय गृह, प्रकाशन,मुंबई १९९५
३. जाधव रा.ग.-साहित्य व सामाजिक संदर्भ कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे,१९९६
4. हातकणंगलेकर म.द.-मराठी कथा रूप आणि परिसर श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे,2008

Shri. Siddheshwar Mahavidyalaya Majalgaon Dist.Beed 431131(MH)